

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Βασίλης Ζουναλής, Τό «σήμερα» του Παλαιστινιακού • Άγγελος Έλεφάντης, Περί αναγνώσεως: τελευταίοι στην Εύρωπη • Γιώργος Άγγελόπουλος και Deema Kannef, «Βαλκάνια», Γεωπολιτικές αναπαραστάσεις και επιστημονικός λόγος • Στέφανος Δημητρίου, Τό πρόβλημα των αξιών στην «περιγραφική θεωρία της απόφασης» • Μάρθα Πύλια, Έρικ Χόμπερτ, Ο ιστορικός και τό έργο του • Νίκος Γρύπας, Βιβλιοπαραγωγή και αγορά • Λάμπρος Πόλκας, Υπολογιστές και αρχαιογνωσία • Μαριάννα Τόλια, Θέατρο • Μαρία Μανωλά, Η «Φόνισσα» και ή «Τιμή και τό χρήμα» • Βασιλική Γρηγοροπούλου, Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ, Έπιστολή για τόν Ντ' Άλαμπέρ • Παντελής Μπουκάλας, Δημήτρης Κυρτάτας, για τό βιβλίο του Διονύση Καψάλη, Στόν καιρό • Γιώργος Ήλόπουλος, Μπ. Μπρέχτ, Κριτικές προσεγγίσεις • Κώστας Βούλγαρης, Άνιστόρητο • Μαρίνα Κόντη, Anna Seghers, Έκεινο άκριβώς τό μπλέ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Μάιος 2002 • τεύχος 100 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάιος 2002
τεύχος 100 • 4 €

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Βασίλης Ζουναλής, Τό «σήμερα» του Παλαιστινιακού	5
Άγγελος Έλεφάντης, Περί αναγνώσεως: τελευταίοι στην Ευρώπη.. ..	8

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτησια (12 τεύχη):	40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη):	20 €
Φοιτητική (12 τεύχη):	30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.:	60 €

Ευρώπη

Έτησια (12 τεύχη):	50 €
--------------------	------

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη):	60 €
--------------------	------

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

Γιώργος Άγγελόπουλος και Deema Kannef, «Βαλκάνια», Γεωπολιτικές αναπαραστάσεις και έπιστημονικός λόγος	12
Στέφανος Δημητρίου, Τό πρόβλημα των άξιων στην «περιγραφική θεωρία της άπόφασης»	15
Μάρθα Πύλια, Έρικ Χόμπσμπομ, Ό ιστορικός και τό έργο του	21
Νίκος Γρύπας, Ό οικονομική κρίση της βιβλιοπαραγωγής και άγοράς	28
Λάμπρος Πόλκας, Όπολογιστές και άρχαιογνωσία: τό παράδειγμα του «Περσέα»	31
Μαριάννα Τόλια, Θέατρο. Περίοδος 2001-2002, «ή μεγάλη άνθιση»	39

Μαρία Μανώλα, Ό «Φόνισσα» του Ά. Παπαδιαμάντη και «Ότιμή και τό χρήμα» του Κ. Θεοτόκη	43
Βασιλική Γρηγοροπούλου, Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ, Όπιστολή για τόν ντ' Άλαμπέρ.....	47
Δημήτρης Κυρτάτας, Παντελής Μπουκάλας για τό βιβλίό του Διονύση Καψάλη Ότόν καιρό	51
Κώστας Βούλγαρης, Ό ανιστόρητο	59
Μαρίνα Κόντη, Ό αναζητώντας τό χαμένο μπλέ	63
Όπό τίς τελευταίες εκδόσεις.....	65

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Όκτύπωση: Όφοί Χρυσόχοϋ
Ότυμφαλίας 8,
Όριστέρι, τηλ. 5719937

Όξώφυλλο: Όερνάν Λεζέ, Όι χτίστες, 1950

Τό «σήμερα» τοῦ Παλαιστινιακοῦ

Ὁ πόλεμος γιά τή γῆ τῆς Παλαιστίνης διαρκεῖ πάνω ἀπό ἐξήντα χρόνια. Φαίνεται, μάλιστα, πώς δέν θά τελειώσει σύντομα. Ὅχι ἐπειδή αὐτή ἡ μακροχρόνια διαμάχη προικνίζεται ἀναγκαστικά ἕνα ἀντίστοιχο μακροχρόνιο μέλλον, ἀλλά διότι εἶναι ἀκόμη ἀδύνατον, πολύ περισσότερο σήμερα ἀπό χθές, νά «τά βροῦν» Ἰσραηλινοί καί Παλαιστίνιοι.

Εἶναι ἀκόμη ἀδύνατον νά «τά βροῦν» ἐπειδή ἀδυνατοῦν, καί οἱ δύο πλευρές, νά μιλήσουν τή γλῶσσα τῆς πολιτικῆς, τή γλῶσσα τοῦ ἐφικτοῦ, τή μόνη γλῶσσα πού θά ἀπεγκλωβίξει τούς κατοίκους τοῦ Ἰσραήλ καί τῶν Κατεχομένων, τό συντομότερο καί μέ τό μικρότερο κόστος, ἀπό τή σημερινή κατάστασή τους.

Πράγματι, ἡ κατάσταση εἶναι ἀνεκδιήγητη καί γιά τίς δύο πλευρές, ὄχι μόνο γιά τούς Παλαιστίνιους. Τό ὅτι γιά ἕναν «ἀντικειμενικό» ἐξωτερικό παρατηρητή ἡ κατάσταση τῶν Παλαιστινίων εἶναι ἀσυγκρίτως πολύ πιό τραγική ἀπό ἐκείνη τῶν Ἰσραηλινῶν, δέν καθιστᾶ τούς τελευταίους εὐτυχέστερους. Ὑπάρχουν ἐκεῖ δύο διαφορετικοί κόσμοι, δύο ἀσύμβατες καταστάσεις πού δέ συγκρίνονται μέ τά ἴδια μέτρα καί σταθμά ἀλλά εἶναι «ἐξίσου» ἀνυπόφορη καί ἡ μία καί ἡ ἄλλη (βάσει διαφορετικῶν κριτηρίων ἢ καθεμιά).

Οἱ κάτοικοι τοῦ Ἰσραήλ ἔχουν κάθε λόγο νά θεωροῦν, ἀπό τή σκοπιά τους, ἀνυπόφορο τό κακό, τό θανατικό καί τόν τρόπο πού σκορπίζουν οἱ ἐπιθέσεις αὐτοκτονίας τῶν δεκαεξάχρονων «μαρτύρων» τοῦ Ἀλλάχ καί ὄχι μόνον. Εἴτε διαφωνοῦν, εἴτε συμφωνοῦν μέ τήν πρόσφατη πολιτική τῶν ὄπλων καί τίς ἐκκαθαριστικές ἐπιχειρήσεις τοῦ τύπου «Τεῖχος προστασίας» τοῦ Σαρὸν καί τῶν συνεργατῶν του, νοιώθουν τά ἀδιέξοδα καί αὐτῆς τῆς ἐπιθετικῆς πολιτικῆς, νοιώθουν ἐγκλωβισμένοι, ἔρμαιο ἐνός ἀστάθμητου μέλλοντος, ὄμηροι τῶν Παλαιστινίων ὁμήρων τους, καθόλου περήφανοι (πλὴν ἐξαιρέσεων) γιά τίς ἀθλιότητες τῆς «νικηφόρας» στρατιωτικῆς μηχανῆς τους. Ἄς μή μᾶς διαφεύγει ὅτι παρά τά ἔντονα στοιχεῖα «στρατιωτικοποίησης» τῆς κοινωνίας τοῦ Ἰσραήλ, αὐτό εἶναι ἡ μόνη δημοκρατική χώρα στήν περιοχή. Ὅσοι διαφωνοῦν μποροῦν νά ὑψώσουν δημόσια τή φωνή τους κατά τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς καί δέν ἐμποδίζονται νά διαδηλώσουν (βλέπε τήν πρόσφατη μεγάλη διαδήλωση εἰρήνης στό Τέλ Ἀβίβ, ὅπου 100.000 Ἰσραηλινοί ἀπαίτησαν τήν ἀποχώρηση τῶν ἰσραηλινῶν δυνάμεων ἀπό τά παλαιστινιακά ἐδάφη καθώς καί τήν ἀποχώρηση τῶν ἐποίκων πού εἶναι καί τό σημαντικότερο).

Μία τέτοια δημοκρατική κοινωνία δέν εἶναι δυνατόν, παρά τίς κορῶνες τῶν ἀκροδεξιῶν καί τῶν φανατικῶν ἰουδαϊστῶν, παρά τόν ἐγκλωβισμό της στήν πολιτική «ὀφθαλμόν ἀντί ὀφθαλμοῦ», παρά τίς ἀνασφάλειές της, νά μή νοιώθει στήν πλειοψη-

φία της ἄβολα καί μέ τά πρόσφατα γεγονότα (ισοπέδωση τῆς Παλαιστινιακῆς Ἀρχῆς στή Ραμάλα, αἶμα καί καταστροφές στή Βηθλεέμ, τή Ναμπλούς, τή Τζενίν). Δέν εἶναι δυνατόν νά νοιώθει περήφανη γιά τούς στρατιῶτες της, γιά ὅσα πράττουν «ἐν ὀνόματι» της. Οἱ ἐπιστολές μικρῶν μαθητῶν πού δημοσίευσε πρό ἡμερῶν ἡ ἐφημερίδα *Yediot Aharonot* («ἀγαπημένε μου στρατιώτη, κάνε μου τή χάρη, σκότωσε ὅσο τό δυνατόν περισσότερους ἝΑραβες») δέν ἐκφράζουν τήν πλειοψηφία τῶν Ἰσραηλινῶν.

Πῶς γίνεται, ὅμως, κι αὐτή ἡ κοινωνία πού συμφωνεῖ πλειοψηφικά μέ τή δημιουργία παλαιστινιακοῦ κράτους (περίπου δύο στούς τρεῖς Ἰσραηλινούς συμφωνοῦν μ' αὐτό σύμφωνα μέ πρόσφατη δημοσκοπήση), δηλαδή ἐπιθυμεῖ τήν εἰρηνική συμβίωση μέ τούς Παλαιστινίους, νά ἔχει γιά ἡγέτη της ἕναν Σαρόν καί ὄχι κάποιον σάν τόν μακαρίτη Γιτζάκ Ράμπιν; Γιατί δέ βάζει τό πιστόλι της στή θήκη ἀλλά τό ἀδειάζει στά κορμιά τῶν Παλαιστινίων; Γιατί οἱ ἡγέτες αὐτῆς τῆς κοινωνίας δέν ἀκολουθοῦν πιά τήν ἀρχή «γῆ ἔναντι εἰρήνης»; (Ἡ ἀρχή «γῆ ἔναντι εἰρήνης» θεμελιώθηκε γιά πρώτη φορά στή διάσκεψη τῆς Μαδρίτης, τό φθινόπωρο τοῦ 1991 κι ἄνοιξε τό δρόμο γιά τίς ἐπίπονες διαπραγματεύσεις τοῦ Ὁσλο τήν ἐποχή τοῦ Γιτζάκ Ράμπιν).

Πῶς ἔγινε κι αὐτή ἡ δημοκρατική κοινωνία δέν κατάφερε νά ἐξουδετερώσει τόν φανατισμό πού ὅπλισε τό χέρι τοῦ δολοφόνου τοῦ Γιτζάκ Ράμπιν; Πῶς γίνεται καί οἱ σημερινοί ἡγέτες της διαγωνίζονται στό ποιός θά μιλήσει καλύτερα τή γλώσσα τῆς στρατιωτικῆς ἐπιβολῆς στά Κατεχόμενα κι ὄχι τή γλώσσα τῆς πολιτικῆς;

Ἡ εὐκολη ἀπάντηση στά παραπάνω ἐρωτήματα εἶναι πῶς «φταῖνε οἱ Παλαιστίνιοι». Αὐτοί ἔχουν μέσα τους τόν δαίμονα τοῦ κακοῦ, εἶναι πιά ὑποκείμενα τῆς ιδεολογίας τοῦ «ἱεροῦ πολέμου», ὑποκείμενα τῶν μουφτῆδων, τῆς Χαμάς, τῆς Τζιχάντ, εἶναι ἡ μήτρα τῶν ἐφῆβων «μαρτύρων» πού ἀναστατώνουν τήν ἰσραηλινή κοινωνία μέ τίς ἐπιθέσεις αυτοκτονίας, πού παραμορφώνουν ἀντανεκλαστικά τή δημοκρατικότητά της καί δέν τῆς ἀφήνουν ἄλλη διέξοδο παρά τήν πολιτική τῶν ἐκκαθαριστικῶν ἐπιχειρήσεων μέχρι πλήρους συμμορφώσεως τῶν δαιμονισμένων. Κακό πράγμα ἡ ἰσραηλινή Δεξιά, πλὴν ἀπαραίτητο, ἀναγκαῖο κακό γιά τή συμμόρφωση τῶν Παλαιστινίων. Ἡ Ἀντιδεξιά ἄς περιμένει στή γωνία.

Φταίει ὁ Ἀραφάτ γι' αὐτό. Αὐτός τορπίλισε, τήν τελευταία στιγμή, τή χειροπιαστή προοπτική ὀριστικῆς ἐπίλυσης τῆς σύγκρουσης, γιά τήν ὁποία πάσχισε ὁ Ἐχούντ Μπάρακ μέ τήν παρότρυνση τοῦ Κλίντον. Ἐκεῖ στό Κάμπ Ντέιβιντ, τίς τελευταῖες ἐβδομάδες τῆς προεδρίας Κλίντον, ἡ ἐπιμονή τοῦ Ἀραφάτ στό ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Παλαιστινίων προσφύγων ἔφερε τά πάνω-κάτω. Ὁ Ἀραφάτ, εἴτε δέν κατάλαβε τήν ἱστορική συγκυρία, εἴτε δέ θέλησε νά τήν ἐκμεταλλευθεῖ γιά τόν ταλαίπωρο λαό του (φοβούμενος ὅτι ἡ ὀριστικῆ ἐπίλυση τῆς σύγκρουσης συνταξιοδοτοῦσε καί τόν ἴδιο), εἴτε ἐκτίμησε λαθεμένα τή διαπραγματευτική του θέση (συνέβη

τότε ἀπόσυρση τῶν Ἰσραηλινῶν ἀπό τόν Νότιο Λίβανο) κι ἔγινε ἡ αἰτία νά χάσει ὁ Μπάρακ τίς ἐκλογές καί νά ἀναλάβει ὁ Σαρόν. Προσφέρθηκε γῆ στούς Παλαιστίνιους ἀλλά ὁ ἡγέτης τους συμπεριφέρθηκε τουλάχιστον μικρόψυχα.

Ἐδῶ, πάντως, εἶναι πού φθάνει ὁ κόμπος στό χτένι: ἡ ἀνεπάρκεια τῆς παλαιστινιακῆς γῆς. Ὅλοι, πλὴν τῶν φονταμενταλιστῶν καί τῶν δύο πλευρῶν, γνωρίζουν ὅτι ἡ λύση τοῦ προβλήματος εἶναι δύο κράτη στή γῆ τῆς Παλαιστίνης. Ἡ γῆ, ὅμως, τῆς Παλαιστίνης ἀποτελεῖ πιά πολύ στενό κορσέ γιά αὐτά τὰ δύο κράτη. Ἡ ἔκτασή της φαντάζει μίζερη καί γιά τό Ἰσραήλ καί πολύ περισσότερο γιά τούς Παλαιστίνιους. (Ποιός διαφωνεῖ ὅτι ἡ προσφορά ἐδάφους πού ἔγινε στό Κάμπ Ντέιβιντ γιά ἓνα παλαιστινιακό κράτος σπασμένο σέ δύο ξεχωριστές περιοχές, Δυτική Ὀχθη καί Γάζα, πού συνδέονται μέ ἓναν μόνο δρόμο ἦταν ὄχι ἀπλῶς μίζερη ἀλλά καί ἀπαράδεκτη;).

Ἀκόμη κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἐποικισμός τοῦ Ἰσραήλ σταματᾶ, ὅτι ἡ ἐκεῖ εἰσροή Ἑβραίων τῆς διασπορᾶς παύει καί πῶς οἱ κάτοικοι τοῦ Ἰσραήλ δέν αὐξάνονται τόσο ὥστε νά «κατακυριεύσουν» κι ἄλλη γῆ, πῶς νά βολέψει ἡ γῆ τῆς Παλαιστίνης τή δημογραφική πίεση τῶν ἤδη ἐγκαταστημένων στή Δυτική Ὀχθη καί τή Λωρίδα τῆς Γάζας; Ἐπιπλέον, πῶς νά ικανοποιήσει ἡ γῆ αὐτή τίς ιστορικοῦ βάθους βλέψεις καί τῶν δύο πλευρῶν γιά τήν ἱερή πόλη τῆς Ἱερουσαλήμ χωρίς ἀντισταθμίματα;

Ποιός θά λύσει αὐτόν τόν γόρδιο δεσμό; Φαίνεται πῶς Ἰσραηλινοί καί Παλαιστίνιοι ἀδυνατοῦν νά τὰ καταφέρουν μόνοι τους. Ἀπαιτεῖται ἡ παρέμβαση τρίτων. Ἀλλά ὁ ΟΗΕ, πού φάνταζε κάποτε ἀρμόδιος γιά τήν ἀνάληψη παρόμοιων ρόλων, ἔχει ἀχρηστευθεῖ. Ἡ Εὐρώπη, που φέρει καί τήν ιστορική εὐθύνη γιά τό παλαιστινιακό ἀδιέξοδο, θύματα τῆς ὁποίας εἶναι καί οἱ Ἀραβες (ἀποικιοκρατία, ἰμπεριαλισμός) καί οἱ Ἑβραῖοι (ἀντισημιτισμός, γενοκτονία), ἀδυνατεῖ νά ἀναλάβει τίς εὐθύνες της. (Ἐδῶ καί ἑννέα περίπου δεκαετίες ἄρχισε νά προωθεῖται, μέ βρετανική πρωτοβουλία, ἡ ἐθνική ἀποκατάσταση τῶν Ἑβραίων ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά πέραγε ὁ πονοκέφαλος πολλῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν γιά τό λεγόμενο «ἐβραϊκό ζήτημα». Ἐπελέγη ἡ «ἐλεύθερη πρὸς διάθεση» γῆ τῆς Παλαιστίνης χωρίς συνυπολογισμό τῶν διαθέσεων τῶν Ἀράβων κατοίκων τῆς περιοχῆς. Βλέπε τό ἄρθρο τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη Ἡ «προϊστορία» τοῦ Παλαιστινιακοῦ στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ Πολίτη).

Δέ μένουν παρά οἱ ΗΠΑ. Πράγματι, οἱ ΗΠΑ ἔχουν «ἀναλάβει» ἐκ νέου τό Ἰσραήλ, βοηθούμενες ἀπό τίς ἀραβικές χῶρες πού «ἀνέλαβαν» τούς Παλαιστίνιους, προκειμένου ἀμφότερες οἱ πλευρές νά παραμείνουν μακριά ἀπό τή βία καί νά ξαναβadíσουν σέ πολιτικές διαπραγματεύσεις. Οἱ ἀποτυχημένες ἀντίστοιχες προσπάθειες τοῦ παρελθόντος δέν ἀφήνουν πάντως περιθώρια αἰσιοδοξίας. Ἡ ἀναγκαία ἔξωτερική παρέμβαση γιά τή λύση τοῦ παλαιστινιακοῦ πρέπει νά εἶναι καί ἰκανή. Πέρα ἀπό

τήν ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς «γῆ ἔναντι εἰρήνης» ὀφείλει, τουλάχιστον, νά «ἀντισταθμίσει τήν ἀνεπάρκεια γῆς». Ἄλλά οἱ πρόσφατες γενικολογίες τοῦ προέδρου Μπούς γιά τά προβλεπόμενα στάδια λύσης τοῦ προβλήματος δέν προοιωνίζονται τέτοιου τύπου παρέμβαση [α. τερματισμός τῆς παλαιστινιακῆς τρομοκρατίας (πῶς; πότε;) β. πάγωμα (ἡμερῶν, μηνῶν δεκαετιῶν;) γ. ἀναδίπλωση τῶν ἰσραηλινῶν ἐποικισμῶν (ποιός θά τήν ἐπιβάλλει;) καί δ. διαπραγμάτευση νέων συνόρων γιά ἓνα παλαιστινιακό κράτος (ποιός καί πῶς θά ἀντισταθμίσει τίς «ἀδικίες» τῆς διανομῆς τῆς γῆς ἔτσι ὥστε νά ἐπιβληθεῖ μιά κοινά ἀποδεκτὴ καί βιώσιμη λύση;)]

Οἱ ΗΠΑ, γιά λόγους πού δέν θά συζητήσουμε ἐδῶ, δέ θά βγάλουν οὔτε αὐτή τή φορά τά κάστανα ἀπό τή φωτιά. Ἄν ἐπρόκειτο νά τά βγάλουν, θ' ἄρχιζαν νά τοποθετοῦν τά πράγματα ἀπό τό δ, δηλαδή τή διαπραγμάτευση νέων συνόρων γιά τό παλαιστινιακό κράτος, ἀπό τό Κάμπ Ντέιβιντ, ἐδῶ καί τώρα. Ἀφήνουν, ὅμως, τό μοίρασμα τῆς γῆς τῆς Παλαιστίνης στά ἀστάθμητα ἐνός μακρινοῦ μέλλοντος.

Βασίλης Ζουναλής

Περί ἀναγνώσεως: τελευταῖοι στήν Εὐρώπη...

Α. Ὄταν ὑπουργός Παιδείας καί Θρησκευμάτων ἦταν ἀκόμη ὁ Γεράσιμος Ἀρσένης εἶχε ἀναγγελθεῖ τό πρόγραμμα γιά τίς Σχολικές Βιβλιοθήκες τό ὁποῖο θά χρηματοδοτοῦνταν ἀπό τό Β' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης μέ τό κάθε ἄλλο παρά εὐκαταφρόνητο ποσό τῶν 80 δις. δραχμῶν. Στήν ἀρχή τό πρόγραμμα προέβλεπε 2.000 βιβλιοθήκες πού, στή συνέχεια, περιορίστηκαν σέ 1.000 καί ἐν τέλει ὁργανώθηκαν 500, οἱ ὁποῖες ἐφοδιάστηκαν μέ 500 βιβλία ἐκάστη. Γιά τήν ἐπιλογή τῶν βιβλίων εἶχε συγκροτηθεῖ σχετική ἐπιτροπή, ἀπό ἐκπαιδευτικούς κυρίως, πού συνέταξε τόν σχετικό κατάλογο (περίπου 5.000 τίτλοι) καί ἄρχισαν μετὰ ταῦτα νά γίνονται διάφορα γιά νά παραγγελθοῦν τά βιβλία αὐτά ἀπό τούς ἐκδότες καί νά πάρουν τό δρόμο τῶν Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν. Στό μεταξύ πολλά ἀκούστηκαν καί γράφτηκαν γιά τόν τρόπο πού ὁργανώθηκε ὅλη αὐτή ἡ ἐπιχείρηση, πολλά τά παράπονα, οἱ ἐπικρίσεις, πολλά δέν ἔγιναν ὅπως θά ἔπρεπε νά γίνουν, στήν Ἑλλάδα ζοῦμε. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τό θέμα μου δέν εἶναι αὐτό. Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα οἱ 500 σχολικές βιβλιοθήκες, πού προικοδότησε τό Β' Κ.Π.Σ. εἶναι γεγονός, δέν εἶναι λίγες,

μιά καλή ἀρχή εἶναι, παρόλο πού εἶχαν προγραμματιστεῖ 2.000. Τό πρόγραμμα, πάντως, διακόπηκε ἐν ἀναμονῇ χρημάτων ἀπό τό Γ΄ Κ.Π.Σ.

Ἄλλά τά σοβαρά προβλήματα ἀρχίζουν μετὰ τόν ἐφοδιασμό τῶν Σχολείων μέ βιβλία. Ἄλλωστε βιβλία στά σχολεῖα ὑπῆρχαν καί πρὶν· σέ πολλές περιπτώσεις, ὅπου βρέθηκαν φιλόπονοι καί φιλοπρόδοι ἐκπαιδευτικοί, ἐκ τῶν ἐνόντων εἶχαν δημιουργηθεῖ σοβαρές βιβλιοθήκες, σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις οἱ βιβλιοθήκες αὐτές λειτουργοῦσαν· ἐκπαιδευτικοί καί μαθητές τίς ἐπισκέπτονταν.

Ἄλλά γιά νά λειτουργήσει μιά βιβλιοθήκη, καί μάλιστα Σχολική, δέν ἀρκοῦν τά βιβλία. Ἡ βιβλιοθήκη πρῶτα ἀπ' ὅλα χρειάζεται μιά αἴθουσα γιά νά στεγαστεῖ, εἰδᾶλλως τά βιβλία τά τρώει τό ὑπόγειο. Δεύτερον χρειάζονται ράφια στόν τοῖχο γιά νά ἐκτεθεῖ ἡ πραμάτειά της. Τρίτον χρειάζεται στοιχειώδης ἔστω ὀργάνωση ἀναγνωστηρίου: τραπέζια, καρέκλες νά κάθονται οἱ ἀναγνώστες, ὑπεύθυνος βιβλιοθήκης, εἰδικός εἰ δυνατόν, ἀλλά καί ὁ ἀνειδίκευτος φιλόλογος, θεολόγος ἢ γυμνατής κάτι μπορεῖ νά κάνει. Τά βιβλία χρειάζονται εὐρετηρίαση, ταξινόμηση, περιοδικές ἐκθέσεις μέσα στό ἀναγνωστήριο τοῦ σχολείου ὥστε νά κεντρίζουν τό ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν. Χρειάζεται ἐπίσης βιβλιοθηκονόμο, ἰδίως ἂν ἀποκτήσει πολλά βιβλία καί κυρίως μιά τέτοια διδασκαλία καί εἶδος προγράμματος πού νά παραπέμπουν στά βιβλία τῆς βιβλιοθήκης, τά βιβλία νά στηρίζουν καί νά ἐμπλουτίζουν τή διδασκαλία, διότι ἀπό μόνοι τους οἱ μαθητές δέν πρόκειται νά συμβουλευτοῦν τή βιβλιοθήκη. Χρειάζεται ἐν τέλει καλλιέργεια ἀναγνωστικῆς κουλτούρας.

Ποιές ἀπό τίς προηγούμενες προϋποθέσεις γιά τή ζωντανή λειτουργία μιᾶς βιβλιοθήκης συνόδεψαν τή δημιουργία τῶν Σχολικῶν Βιβλιοθηκῶν εἶναι μᾶλλον ἐρώτημα καί ζητούμενο παρά κεκτημένο. Πάντως χωρίς αὐτές τά βιβλία δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν καί, ὡς γνωστόν, κάτι πού δέν χρησιμοποιεῖται παραμένει στά ἀζήτητα, εἶναι ἄχρηστο. Ἀχρηστευμένες οἱ Σχολικές Βιβλιοθήκες δέν μποροῦν νά συμβάλουν στήν ἀνάπτυξη τῶν ἀναγνωστικῶν συμπεριφορῶν τῶν νέων.

Β. Οἱ δημοσκοπήσεις τοῦ Εὐρωβαρομέτρου πού πρόσφατα ἀνακοινώθηκαν, κατέταξαν τούς Ἕλληνες καί τίς Ἑλληνίδες στήν τελευταία θέση μεταξύ τῶν Εὐρωπαίων ὡς πρὸς τήν ἀνάγνωση ἐφημερίδων, περιοδικῶν καί βιβλίων. Κι ἀμέσως ἄρχισε ὁ ὄδυρμος: ὁποῖον κατάντημα, «οἱ Ἕλληνες δέν διαβάζουν», οἱ Ἕλληνες τό ρίχνουμε στό ξεφάντωμα, τά τσιφτετέλια καί τήν τηλεθέαση, ὁ πολιτισμός μας φθίνει, ἂν καί δέν ἔλλειψαν κάποιοι πού ὑπενθύμισαν ὅτι οἱ Ἕλληνες ποτέ δέν διαβάζαμε περισσότερο ἀλλά εἴχαμε ἄλλους τρόπους νά πιάνουμε τό νόημα τῆς ζωῆς, καλύτερα ἀπό τούς λογοκρατούμενους δυτικούς. Ἄς εἶναι.

Πάντως πολλοί ἐπισήμαναν, καί ὀρθῶς, ὅτι ἂν οἱ Ἕλληνες δέν διαβάζουν αὐτό ὀφείλεται κυρίως στό Σχολεῖο. Εἶναι τό Σχολεῖο, μέ τίς παπαγαλίες καί τό ἐξεταστι-

κοκεντρικό σύστημά του πού δέν καταφέρνει νά εἰσαγάγει τούς μαθητές στή συνήθεια, τήν ἀνάγκη καί τήν ἀπόλαυση ἐν τέλει τῆς ἀνάγνωσης. Καί δέν εἶναι μόνο τό Σχολεῖο (δηλαδή Δημοτική καί Μέση Ἐκπαίδευση) πού δέν ἀνταποκρίνεται στή μορφωτική του ἀποστολή, τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τά πανεπιστήμια. Ξέρουμε, εστω ἐμπειρικά, ὅτι ἡ ἐργαλειακή, ὑπερπροσανατολισμένη στό ἐπάγγελμα, στόν ἀνταγωνισμό τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας καί τήν κοντόθωρη ἐξειδίκευση παρεχόμενη στά ΑΕΙ-ΤΕΙ παιδεία κάθε ἄλλο παρά καλλιεργεῖ ἀναγνωστικές συμπεριφορές. Μέ ὅποιονδήποτε πανεπιστημιακό κι ἂν κουβεντιάσει κανεῖς γιά τό θέμα αὐτό θά ἀκούσει τήν ἴδια ἐπώδω: «οἱ φοιτητές, οἱ νέοι δέν διαβάζουν». Ἀφοῦ οἱ φοιτητές καί οἱ νέοι δέν διαβάζουν τότε οἱ στατιστικές τοῦ Εὐρωβαρόμετρου ἢ τῆς ὁποιασδήποτε ἄλλης ἐρευνας — κι ἔχουν γίνει ἀρκετές, ὥστε νά μιᾶμε πιά μετά λόγου γνώσεως καί ὄχι μέ προσωπικά παραδείγματα — ἀπεικονίζουν ἀρκετά πειστικά τήν πραγματική κατάσταση.

Καί δέν εἶναι μόνο τό σύνολο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ πού χρεοκοπεῖ. Εἶναι καί τό σπίτι, ἡ οἰκογένεια πού συμβάλλει ἀποφασιστικά στή διδασκαλία τῆς ἄγνοιας. Ἄν στό σπίτι δέν διαβάζουν, ἂν οἱ γονεῖς οὔτε ἔχουν βιβλία στό σπίτι, οὔτε, κυρίως, διαβάζουν, γιατί νά διαβάσει τό παιδί; Ἀφοῦ ὁ σύγχρονος νεοελληνικός πολιτισμός, οἱ συμπεριφορές πού ἐπικρατοῦν σ' αὐτόν, τό ἀξιακό του σύστημα, τά πάθη του, τά ψυχοκινητικά καί πνευματικά του ἐνεργήματα ἀφετηριάζονται ἀπό τό τηλεθέαμα, ἀφοῦ ὀργανώνονται μέσα στόν κρότο τῶν ντεσιμπέλ τῆς διασκέδασης — οὐδεμία σημάσια ἂν πρόκειται γιά σκυλάδικο, κλάμπινγκ, μπάρ, ἐλληνάδικο ἢ ὅ,τι ἄλλο — τότε γιατί, καί κυρίως πῶς, νά διαβάσει ὁ Νεοέλληνας; Τό διάβασμα προϋποθέτει καί συνεπάγεται τή σιωπή, ἀτμόσφαιρα σιγηλή, ἀθόρυβη, γιατί μόνον ἔτσι «μιλοῦν» οἱ λέξεις καί τά γράμματα, μόνον ἔτσι ἀποκτοῦν φωνή, μόνον ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἐσωτερική συνομιλία μέ τόν συγγραφέα καί τά πράγματα, μόνον ἔτσι ἡ γραφή φωνοποιεῖται μέσα μας, μᾶς μιλάει: κι ἄς ἔλεγε ὁ Σωκράτης — λάτρης τῆς προφορικότητας αὐτός — ὅτι ἡ γραφή δέν ἔχει ἐσωτερικότητα. Ἐπομένως εἶναι ὁ γενικότερος πολιτισμός πού δέν ἀξιοδοτεῖ, ὅταν δέν τήν ἀντιμάχεται, τήν ἀνάγνωση. Ἀπ' αὐτόν τόν πολιτισμό προκύπτει ἡ ὑποτιμητική γιά τούς Ἑλληνας κατάταξη τοῦ Εὐρωβαρόμετρου.

Γ. Νά προσθέσω καί μιᾶ τρίτη διάσταση, ἴσως τή σημαντικότερη. Πρὶν μερικά χρόνια μερικοί μαθητές λυκείου, ἀπ' τά Καλύβια τῆς Ἀττικῆς, δημοσιοποίησαν, μέ ἐπιστολή τους, τήν κατανομή τοῦ ἡμερήσιου χρόνου τους. Τόσες ὥρες στά μαθήματα, τόσες στό φροντιστήριο, τά ἀγγλικά, τά γαλλικά, τά ιδιαίτερα, μετακίνηση, φαῖ, τόσο ὁ ἀναγκαῖος ὕπνος. Περίσσευε μισή ὥρα. Κι ἀναρωτιόνταν οἱ μαθητές: «τί νά τήν κάνουμε;».

Πρόσφατα, δημοσιεύθηκε μιᾶ ἐρευνα γιά τόν ἐλεύθερο χρόνο τῶν μαθητῶν τοῦ Λυ-

κειού, μέ ὑψηλό δεῖγμα ἀπ' ὅλη τήν Ἑλλάδα. Συμπέρασμα τῆς ἔρευνας: ὁ ἐλεύθερος χρόνος τῶν μαθητῶν εἶναι 40' τήν ἡμέρα κατά μέσον ὄρο. Τί θά κάνουν, λοιπόν, οἱ μαθητές σ' αὐτά τά σαράντα λεπτά; Θά χαθοῦν μέσα στά πάθη τῆς Μαντάμ Μπωβαρύ; Ἔχουν τά δικά τους. Πάντως σέ αὐτά τά σαράντα λεπτά τήν ἡμέρα δέν μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ «χῶρος ἀναγνωστικῆς ἀπόλαυσης» (Ρολάν Μπάρτ).

Τό ἀποτέλεσμα ὅμως αὐτό δέν ἔρχεται ἀπό μόνο του. Εἶναι συνέπεια τῶν συγκεκριμένων καί ἐφαρμοσμένων πολυετῶν πρακτικῶν ὀργάνωσης καί κανονικοποίησης τῆς ζωῆς τῶν νέων. Βέβαια ποτέ δέν βγῆκε κάποιος ὑπουργός νά πεῖ «Ἑλληνες μή διαβάσετε», «νέοι μή διαβάσετε». Ἀντίθετα μάλιστα. Ἀλλά ἂν δέν εἶναι ἡ πολιτική ἡγεσία, ἡ ἀρμόδια γιά τήν Παιδεία τῶν νέων πού στήν πράξη, ἀφαιρώντας ἀπό τοὺς νέους τόν ἐλεύθερό τους χρόνο, ἀποτρέπει τήν ἀνάγνωση, τότε ποιός εἶναι ὁ κατ' ἀρχήν ὑπεύθυνος; Ἡ ἐκπαίδευση εἶναι ἐξεταστικοκεντρική, μέ συνέπεια μιᾶ ἀγχώδη προσπάθεια συλλογῆς μορίων στήν ὁποία θά ὑποταχθοῦν ὅλες οἱ ἐνέργειες γιά τήν ἐπιτυχία τῆς μοριοσυλλογῆς, θά ἀναπτυχθοῦν ὅλες οἱ δυνατές στρατηγικές γιά τήν πολυπόθητη εἴσοδο στά ΑΕΙ, στό πτυχίο καί τό ἐπάγγελμα. Τά ὑπόλοιπα εἶναι γιά νά εὐημεροῦν οἱ ἀριθμοί. Λέτε οἱ παῖκτες τοῦ Μπίγκ Μπράδερ καί Σία νά δώσουν τό καλό παράδειγμα ρίχνοντάς το στήν ἀνάγνωση τοῦ Σταντάλ ἢ τοῦ Καραγάτση;

Βέβαια, λέμε, φταίει ἡ παγκοσμιοποίηση, φταίει τό σύστημα, φταίει, λένε μερικοί, ἡ ἀπαιδευσία τῶν ἐκπαιδευτικῶν, φταίει ἡ κοινωνία, φταίει τό σπίτι, φταίει ἡ τηλεόραση, φταίει τό προσωπικό φταίξιμο τοῦ καθενός μας. Σ' αὐτόν τόν αἰτιοκρατικό συμφορμό, ὅπου ὅλοι φταῖνε γιά ὅλα καί ἄκρη δέν μπορούμε νά βγάλουμε, ξεχνᾶμε τό οὐσιῶδες: ἡ κοινωνία δέν φτιάχνεται μέ ἴση συνδρομή ὄλων μας. Γιά τό πρόβλημα τῆς ἀνάγνωσης, πού ἡ φθίνουσα σημασία της στή ζωή μας, ὑποτίθεται, μᾶς ταπεινώνει καί μᾶς φτωχαίνει, φταίει κυρίως τό Σχολεῖο καί εἰδικότερα ἡ ἐπί δεκαετίες πολιτική τῶν ὑπουργείων, τῶν ὑπουργῶν καί τῶν κομμάτων πού ἐκπονοῦν καί ἐπιβάλλουν τά συγκεκριμένα συστήματα ὀργάνωσης καί μόρφωσης τῶν νέων. Ἡ ἀλήθεια αὐτῶν τῶν συστημάτων εἶναι γραμμένη ἐπάνω στά ἴδια τά σχολικά βιβλία: Ο-ΕΣΒ: Ὅταν ἔχουμε Σχολεῖο Βαριέμαι. Κι ὅμως αὐτή ἡ κοινωνία πού αἰσθάνεται ταπεινωμένη ἀπό τά συμπεράσματα τοῦ Εὐρωβαρόμετρου, πού ζεῖ καθημερινά τή βαρυστημάρια τῶν παιδιῶν της γιά τά βιβλία, πού ἡ ἴδια τά σπρώχνει μακριά ἀπ' τήν ἀνάγνωση, θά ξαναψηφίσει σέ ποσοστό 90% τά κόμματα πού ὀργανώνουν τήν ἀποδιοργάνωση.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Καί
πῶς
δέλετε
νά νά
ζᾶ
Παιδιά
μας
καχύτρα
ζῆνο
ἔμεῖς,
ἔάν
ἔμεῖς
δέν
εἶμαστε
Χειρότεροι
ἢ
αὐτό;

ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Γεωπολιτικές αναπαραστάσεις και έπιστημονικός λόγος

του Γιώργου Άγγελόπουλου και Deema Kannef

Οί μεταβολές που πραγματοποιούνται από το 1989 στην ανατολική Ευρώπη έχουν ανατρέψει σε μεγάλο βαθμό τις μεταπολεμικές κοινωνικοπολιτικές δομές. Η ανάγκη κατανόησης αυτής της ανατροπής επιτάχυνε την ανάπτυξη πληθώρας μελετών. Είμαστε μάρτυρες μιας ευρύτατης παραγωγής έρευνητικών προγραμμάτων και δημοσιεύσεων, έκδοσης ειδικών έπιστημονικών περιοδικών και διεξαγωγής ενός μεγάλου αριθμού συνεδρίων και διεθνών έπιστημονικών συναντήσεων που αναφέρονται στις κοινωνίες της ανατολικής και ειδικότερα της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης. Άν και το έρευνητικό αυτό ενδιαφέρον δέ μπορεί να χαρακτηριστεί όψιμο και παρ' όλο που το ίδιο φαινόμενο, τηρουμένων των αναλογιών, έχει παρουσιαστεί και στο παρελθόν,¹ θεωρούμε ότι είναι αναγκαίο να εξεταστούν κριτικά οι βασικοί άξονες ανάπτυξης αυτής της δραστηριότητας. Η ανάγκη αυτή καθίσταται σήμερα περισσότερο επιτακτική αφού η φετινή έκδοτική χειμερινή περίοδος στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία σήμανε την αύξηση της έκδοσης μεταφράσεων πολλών δημοφιλών στις Η.Π.Α. μονογραφιών οι οποίες αναφέρονται στα Βαλκάνια.²

Εστιάζοντας στις αναλύσεις που κυριαρχούν στη διδλογραφία που παράγεται στη δυτική Ευρώπη και τη βόρειο Αμερική επιδιώκουμε να συνεισφέρουμε σε μία πληρέστερη κατανόηση της σχέσης μεταξύ των γεωπολιτικών αναπαραστάσεων και του έπιστημονικού λόγου στην περίπτωση των Βαλκανίων. Χωρίς να παραδλέπουμε επιμέρους διαφορές στα πλαίσια αυτής της επιτυχημένης στην αγορά του βιβλίου παραγωγής, υποστηρίζουμε ότι μεγάλο μέρος της, όπως τα πολυδιαφημισμένα έργα των Κέναν (Kennan), Μπρζεζίνσκι (Brzezinski), Κάπλαν (Kaplan), Φόουκς (Fowkes) και Γκέντρεμ (Guntram), αναπαράγουν συγκεκριμένα στερεότυπα για τις κοινωνίες της ΝΑ Ευρώπης.³ Χρήσιμο πάντως είναι να διευκρινιστεί ότι οι απόψεις στις οποίες αναφερόμαστε δέν αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο της βιβλιογραφικής παραγωγής για τα Βαλκάνια αλλά συνδέονται με γενικότερες τάσεις που καθορίζουν τους τρόπους με τους οποίους ο δυτικός βιομηχανικός κόσμος συγκροτεί τις αναπαραστάσεις της άμεσης περιφέρειάς του.⁴ Πολλές από τις μελέτες για

τη ΝΑ Ευρώπη εμφανίζουν μία τάση εικονογράφησης της περιοχής ως έντονα και ξεκάθαρα διακριτής από την υπόλοιπη Ευρώπη, ως μία περιοχή όπου το φυλετικό πρωτόγονο παρελθόν κυριαρχεί σε κάθε μορφή κοινωνικής, οικονομικής, πολιτισμικής και πολιτικής δράσης. Το φαινόμενο αυτό, το οποίο επιγραμματικά ή Τοντόροβα (Todorova) όνόμασε βαλκανισμό,⁵ θεμελιώνεται σε τρεις άξονες ανάλυσης.

1. Παρόμοια φαινόμενα παρουσιάστηκαν και στις αρχές του αιώνα όταν η βίαια διάλυση της Όθωμανικής αυτοκρατορίας και η ανάπτυξη των έθνικισμών στην περιοχή επιτάχυνε τη μελέτη των κοινωνιών της ΝΑ Ευρώπης.

2. Στην Ελλάδα πρόσφατα κυκλοφόρησε το βιβλίο του D. Kaplan *Η επερχόμενη αναρχία* (Ροές, Άθήνα, 2001) οι αναλύσεις του οποίου αναφέρονται και στην ανατολική και ΝΑ Ευρώπη. Στα έλληνικά κυκλοφορούν επίσης και Brzezinski Z., 1998, *Η μεγάλη σκακιέρα*, Νέα Σύνορα, Άθήνα - Huntington S., 1999, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο άνασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, Terzo Books, Άθήνα.

3. Kaplan (ό.π.) - Kaplan D., 1993 *Balkan Ghosts: A Journey through History*, St. Martin's Press, N.Y. - Huntington (ό.π.) - Brzezinski Z. (ό.π.) - Brzezinski Z., 1989-1990, «Post-Communist Nationalism», *Foreign Affairs*, 68(5): 1-12 - Carnegie Endowment, 1993, *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Enquiry in Retrospect with a new introduction and reflections of the present conflict by George F. Kennan*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C. - Fowkes B., 1999, *The Post-Communist Era: Change and Continuity in Eastern Europe*, Macmillan Press, London - Guntram M.D. και Kaplan D. (έπιμ.), 2000, *Nested Identities. Nationalism, Territory and Scale*, Rowman and Littlefield, Lanham.

4. Το έργο του Χάντιγκτον τό πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα προώθησης ανάλογων απόψεων. Για μία κριτική προσέγγιση για τις περιπτώσεις της Μέσης Άνατολής και της Άνατολικής Ευρώπης βλ. Said E., 1996, *Οριενταλισμός*, Νεφέλη, Άθήνα και Wolff L., 1994, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford.

5. Τοντόροβα M., 2001, Βαλκάνια - Η Δυτική Φαντασίωση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

α. Οί κοινωνίες τής ΝΑ Ευρώπης σέ ιστορικά κενό χρόνο

Βασικό χαρακτηριστικό τών προσεγγίσεων στίς όποιες αναφερόμαστε είναι ότι οι έρμηνείες τού παρελθόντος και τού παρόντος τής περιοχής πού προτείνουν κινούνται έκτός ιστορικού χρόνου. Σέ όρισμένες μάλιστα περιπτώσεις όπως, γιά παράδειγμα, στίς αναλύσεις τών Κέναν, Μπρεξίνσκι και Κάλπιν γιά τήν κοινωνική συγκρότηση στή ΝΑ Ευρώπη ύποστηρίζεται ότι ύπηρεξε ένα ιστορικό κενό πενήντα ετών. Οί παραπάνω συγγραφείς διατείνονται ότι στήν περίοδο 1940-1990, οι κοινωνίες τής ΝΑ Ευρώπης παρέμειναν αναλλοίωτες μέσα στή «βαθιά κατάψυξη» (deep freeze) ή «στήν άσφαλισμένη χύτρα βρασμού» (heavy lid) τού κομμουνισμού. Όταν κατέρρευσαν «τά κομμουνιστικά καθεστώτα», ή δυναμική αυτών τών κοινωνιών αναπτύχθηκε χωρίς περιορισμούς και τελικά επέστρεψαν στήν κατάσταση πού βρίσκονταν πρίν τό Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τό αναλυτικό αυτό σχήμα οδηγεί πολλούς έρευνητές νά έξηγήσουν, γιά παράδειγμα, τίς διενέξεις μεταξύ τών Κροατών και τών Σέρβων κατά τή δεκαετία τού 1990 βάσει «αιώνιων έθνοτικών ανταγωνισμών». Αν όμως δεχτούμε ανάλογες ύποθέσεις καταλήγουμε στήν κατασκευή μις τυποποιημένης εικόνας τών Βαλκανίων πού λειτουργεί ως σύμβολο μέ άρχέγονα χαρακτηριστικά, άπαλλαγμένο από τό ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό γίγνεσθαι.

Οί ίδιοι συγγραφείς θεωρούν ότι ό μοναδικός τρόπος γιά νά «διορθωθούν» και νά ξεπεραστούν τά διαχρονικά προβλήματα τών χωρών τής ΝΑ Ευρώπης είναι νά ύποστούν οι κοινωνίες αυτές έναν βαθύ μετασχηματισμό. Όσες επιτύχουν σέ αυτήν τήν προσπάθεια θά ένταχθούν στό δυτικό βιομηχανικό καπιταλιστικό κέντρο και όσες άποτύχουν, θά οδηγηθούν σέ μιá ιδιότυπη κατάσταση οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής έξάρτησης.

β. Η άπόλυτη γεωγραφική διαίρεση μεταξύ δυτικής, ανατολικής και ΝΑ Ευρώπης

Η τυποποιημένη εικόνα τής ΝΑ Ευρώπης στό έργο τών συγγραφέων στους όποιους αναφερόμαστε συνδέεται και μέ τή σαφή διαίρεση μεταξύ δυτικής και ανατολικής Ευρώπης. Ιστορικά έπιχειρήματα έπιστρατεύονται γιά νά άποδείξουν ότι οι δύο αυτές περιοχές αποτελούν «δύο κόσμους». Τά κριτήρια τής διάκρισης μεταξύ δυτικής και ανατολικής Ευρώπης ποικίλουν ανάλογα μέ τό συγγραφέα: πολιτισμικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες, επίπεδα ανάπτυξης και δομές οικονομικής διάρθρωσης, σχέση τού πολιτικού συστήματος μέ τήν ύπαρξη ή τήν άνυπαρξία κοινωνίας τών πολιτών, συνδυασμός όλων τών παραπάνω ή ακόμα και βιολογικές καταβολές τών πληθυσμών.⁶ Τό στερεότυπο αυτό τής ανατολικής Ευρώπης συνδέεται μέ κυρίαρχες ιδεο-

λογικές τάσεις πού δέν περιορίζονται στά πλαίσια τής τελευταίας δεκαετίας. Άπό τήν εποχή τού Διαφωτισμού και μετά, ή διάκριση μεταξύ δυτικής και ανατολικής Ευρώπης άφενός ενισχύει τή συγκρότηση τής συλλογικής άφαιρέσης πού όνομάζεται «Δύση», άφετέρου άπαλλάσσει αυτήν τή «Δύση» από κάθε ευθύνη γιά τά δεινά τής δικής της «Ανατολής».⁷

Η άπόσταση από τή «Δύση» αυξάνεται στήν περίπτωση τής ΝΑ Ευρώπης. Η κατάσταση γίνεται ακόμα πιό πολύπλοκη μέ δεδομένη τήν προσπάθεια πού καταβάλλεται τά τελευταία χρόνια από πολιτικούς και διανοούμενους⁸ γιά τήν καθιέρωση τής έννοιας τής κεντρικής Ευρώπης, ενός ένδιάμεσου χώρου μεταξύ τής πολιτισμένης «Δύσης», τής υπανάπτυκτης ανατολικής Ευρώπης και τών Βαλκανίων βαρβάρων.

γ. Πολιτική όρθότητα στίς αναλύσεις τών κοινωνιών τής ΝΑ Ευρώπης

Ό τρίτος, έξίσου σημαντικός άξονας κοινών χαρακτηριστικών τών αναλύσεων πού παρουσιάζουν τήν περιοχή τής ΝΑ Ευρώπης ως έντονα και ξεκάθαρα διακριτής από τήν υπόλοιπη Ευρώπη, συνδέεται μέ τήν κυριαρχία πολιτικά όρθών άπόψεων στίς μελέτες τής περιοχής. Οί έρευνητές εμφανίζονται συχνά νά προσπαθούν νά ανάκαλύψουν και νά αναδείξουν τήν κρυμμένη αλήθεια πού οι καταπιεσμένοι γηγενείς άρνούνται δημόσια νά παραδεχτούν.⁹ Έπιπλέον, όπως έχει έπισημάνει ό Κέρτι (Kurti), πολλοί από τούς έρευνητές πού μελετούν τήν περιοχή έξ' όρισμού υιοθετούν προσεγγίσεις πού άπλοϊκά συγκρίνουν τίς κοινωνίες τής ΝΑ Ευρώπης μέ τίς πολυπολιτισμικές βιομηχανικές κοινωνίες τού καπιταλιστικού κέντρου. Άνάγουν έτσι κάθε

6. Στήν εισαγωγή του στήν έπανεκδοση τής 1913 Carnegie Endowment Enquiry, ό Kennan συνοψίζει χαρακτηριστικά τά αίτια τών πολέμων στή ΝΑ Ευρώπη αναφερόμενος «σέ βαθύτερα στοιχεία τού χαρακτήρα (τών Βαλκανίων) πού πιθανώς κληροδοτήθηκαν από ένα μακρινό φυλετικό παρελθόν» (Carnegie Endowment, ό.π., σελ. 11).

7. Wolff (ό.π.) - Todorova 1997 - Carrier G.J. (έπιμ.), 1995, *Occidentalism: Images of the West*, Oxford University Press, Oxford - Hertzfeld M., 1998, *Η Άνθρωπολογία μέσα από τόν καθρέπτη*, Άλεξάνδρεια, Άθήνα.

8. Η προσπάθεια αυτή είναι, γιά παράδειγμα, εμφανής στό έργο τού Β. Χάβελ και τού Μ. Κούντερα. Γιά μιá έκτενέστερη άνάλυση βλ. Okey R., 1992, «*Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions*», Past and Present, 137: 102-133.

9. Χαρακτηριστική είναι ή κριτική τού Κ. Brown πού καταλογίζει ανάλογες τάσεις στό έργο τού Danforth M.L., 1999, *Η Μακεδονική διαμάχη*, Άλεξάνδρεια, Άθήνα (βλ. Brown K., 1999, «*Marginal Narratives and shifty Natives: Ironic Ethnography as Anti-nationalist Discourse*», *Anthropology Today*, 15(1): 13-16).

πολιτισμική ή γλωσσική διαφοροποίηση σε ένδειξη ύπαρξης εθνοτικής ταυτότητας, με αποτέλεσμα να αναπαράγουν ούσιοκρατικές αντιλήψεις για τόν πολιτισμό και να ανακαλύπτουν δεκάδες εθνοτικές μειονοτικές ομάδες στη ΝΑ Ευρώπη.¹⁰ Παράλληλα, αγνοούν άλλες μορφές κοινωνικής ανισότητας (ταξικές, έμφυλες) ή μηχανιστικά ανάγουν κάθε μορφή κοινωνικής ανισότητας στο επίπεδο των εθνοτικών ή εθνικών ανταγωνισμών.

Τελικά, τό ζήτημα δέν είναι νά άμφισβητήσουμε ότι όρισμένες περιοχές μπορούν νά θεωρηθούν ως ένότητες βάσει κάποιων κοινών πολιτισμικών, κοινωνικών και πολιτικο-οικονομικών χαρακτηριστικών τους. 'Η έμμονή όμως σε μία όριστική διαχρονική διάκριση μεταξύ ανατολικής, δυτικής και ΝΑ Ευρώπης δέ μπορεί νά άποδοθεί άποκλειστικά και μόνο στις όποιες διαφορές υπάρχουν ανάμεσα σ' αυτές τις περιοχές. Άλλωστε, μπορούν έν δυνάμει νά υπάρξουν πολλαπλοί τρόποι διακρίσεων και σχηματισμών ανάλογα με τά κριτήρια διαίρεσης και διάκρισης των κοινωνιών.¹¹ Θα μπορούσε, για παράδειγμα, κανείς νά όρίσει ως ένότητα όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες πού είναι πολιτισμικά, κοινωνικά και πολιτικά έπηρεασμένες από τόν καθολικισμό. Τό συγκεκριμένο παράδειγμα δημιουργεί ένα σύνολο πού σαφώς τέμνει κάθετα τις διακρίσεις μεταξύ της ανατολικής, δυτικής και νότιας (μεσογειακής) Ευρώπης. Περιοχές όπως ή Πολωνία, ή 'Ισπανία και ή νότια Γερμανία (Βαυαρία), πού με βάση τά κυρίαρχα στερεότυπα ανήκουν στην ανατολική, στή μεσογειακή και στή δυτική Ευρώπη, παρουσιάζονται σε αυτή τήν περίπτωση νά ανήκουν σε μία ένότητα.

'Η υιοθέτηση μιās κριτικής προσέγγισης τής ΝΑ Ευρώπης όφείλει, κατά τή γνώμη μας, νά πληρεί όρισμένες βασικές προϋποθέσεις. Οι προϋποθέσεις αυτές άφορούν: (α) στην έπανεξέταση των αναλυτικών κατη-

γοριών και των κριτηρίων με τά όποια συγκροτούμε τό αντικείμενο των μελετών μας και όρίζουμε τή διάκριση μεταξύ δυτικού ευρωπαϊκού κέντρου, ανατολικής Ευρώπης και ΝΑ ευρωπαϊκής περιφέρειας, (β) στην άποφυγή κάθε άπόλυτης κατηγοριοποίησης κοινωνιών και πολιτισμών πού μειώνει τήν ικανότητα αντίληψης των πολλαπλών και ποικίλων τρόπων με τούς όποιους συνθέτονται οι συλλογικότητες (γ) στην άνάλυση των κοινωνικών διακρίσεων τόσο στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών, όσο και στο μακροεπίπεδο του κράτους.

10. Kurti L., 1996, «Affairs of Anthropologists in and of Eastern Europe», *Anthropology Today*, 12(3): 11-15. 'Ός τυπικό παράδειγμα τέτοιας άνάλυσης μπορεί νά θεωρηθεί τό έργο του Poulton (για παράδειγμα, Poulton H. 1996, «The Balkans and the West: Principles at State», στο Carter F.W. και Norris H.T. (έπιμ.) *The Changing Shape of the Balkans*, Westview Press, London).

11. Τό σημείο αυτό έχει άποτελέσει τή βάση πολλών κριτικών αναλύσεων τής διαδικασίας δημιουργίας των στερεότυπων τής δυτικής, ανατολικής και ΝΑ Ευρώπης. Για παράδειγμα, βλ. Todorova (δ.π.) - Herzfeld (δ.π.) - Hann C. (έπιμ.), 1993, *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*, London, Routledge - Skopetea E., 1991, «Orientalism i Balkan», *Istorijski Casopis*, 38: 131-143 - Verdery K., 1996, *What Was Socialism and What Comes Next?*, Princeton University Press, Princeton - Carrier (δ.π.) - Wolff (δ.π.) - Pearson R., 1995, «The Making of '89: nationalism and the dissolution of communist Eastern Europe», *Nations and Nationalism*, 1(1): 69-79 - Goldsworthy V., 1998, *Inventing Ruritania*, Yale University Press, New Haven - Hadas M. & Voros M., 1996, «Colonisation or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences», *Replika*, 1: 3-9.

‘Ο Σεφέρης και η Κριτική: η υποδοχή του σεφερικού έργου (1931-1971)

Αντώνης Δρακόπουλος

Έξετάζοντας τήν υποδοχή του Σεφέρη κατά τήν χρονική περίοδο 1931-1971, ό συγγραφέας έπιχειρεί νά προσδιορίσει τούς παράγοντες πού συνέβαλαν στην προσοδευτική αναγνώριση του ποιητή και ακολουθώς στην εγκαθίδρυσή του στον κανόνα τής νεοελληνικής γραμματείας.

Έκτός από τήν αποτίμηση των κριτικών αντιδράσεων και τήν ένταξή τους στα ιστορικά και αθητικά τους συμφραζόμενα, ανάλυνται οι παράγοντες πού έπηρέασαν καθοριστικά τήν υποδοχή του Σεφέρη και όδήγησαν στην «συναινετική» άποδοχή του έργου του ως κλασικού: ό δυναμικός τρόπος με τόν όποιο ό κύκλος των Νέων Γραμμάτων δήλωσε τήν παρουσία του, οι στρατηγικές του για τήν προβολή των αισθητικών του επιλογών αλλά και για τήν προώθηση του σεφερικού έργου ως προτύπου για τήν κατεύθυνση τής ελληνικής ποίησης, ό ανταγωνισμός και ό διάλογός του με άλλες αισθητικές τάσεις.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ Μασσαλίας 20α, Αθήνα, τηλ.: 36.45.057, fax: 36.41.260

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΣΤΗΝ «ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ»

Κριτική προσέγγιση στο έργο του Π. Κονδύλη

του Στέφανου Δημητρίου

Η

Έννοιολογική άπαρτίωση και
μεθοδολογικό πλαίσιο
της «περιγραφικής θεωρίας
της απόφασης»

«περιγραφική θεωρία της απόφασης» συστήνεται ως μία θεωρία ανάλυσης των ανθρώπινων πράξεων, με άξονες τις έννοιες της αυτοσυντήρησης και της διεύρυνσης της ισχύος, στις οποίες αποδίδεται πλήρης όντολογική προτεραιότητα. Στη θεωρία του Παναγιώτη Κονδύλη, οι ανωτέρω έννοιες, συμπλεκόμενες με το ζεύγμα «φίλου-έχθρου», συγκροτούν την προκαταρκτική συνθήκη για τη διαμόρφωση ταυτότητας και για την ανάδυση της υποκειμενικότητας. Δηλαδή, η επιλογή μίας στάσης ή ενός πλέγματος πεποιθήσεων, τις οποίες ενστερνίζεται το υποκείμενο, συνιστά «απόφαση» ή οποία αναδεικνύει μία κοσμοεικόνα κατάλληλη να έγγυηθεί τον αναγκαίο για την αυτοσυντήρηση του υποκειμένου προσανατολισμό.¹

Δοθέντος του γεγονότος ότι η συγκεκριμένη θεωρία εκφάνεται ως αξιακός μηδενισμός, ο οποίος διακηρύσσει ότι ο κόσμος και ο άνθρωπος δεν έχουν καμία

αντικειμενική αξία και νόημα, η ανάδυση της υποκειμενικότητας μέσω της απόφασης δεν αποτελεί όρθολογική πράξη, ή οποία έδραιώνει μία σχέση μεταξύ υποκειμενικού-αντικειμενικού, αλλά συνιστά ένα πεδίο υπαρκτικής αυτοκατανόησης του υποκειμένου μέσω των έννοιων της διασφάλισης της αυτοσυντήρησης και της επίτασης της επιδιωκόμενης ισχύος.²

Η «περιγραφική θεωρία της απόφασης», αναφερόμενη σε όλες τις πτυχές της φιλοσοφικής σκέψης και έρευνας – γνωσιοθεωρία, πολιτική φιλοσοφία, συγκρότηση των έπιστημών και των έννοιων της – έγχειρει καθολικές αξιώσεις αντικειμενικής αλήθειας (άρα αποκρούει και αρνείται τό έπιτίμιο του σχετικισμού) και αντιπαράθεται προς τις κανονιστικές θεωρίες. Κατά την περιγραφική θεωρία της απόφασης, αυτές οι τελευταίες προβάλλουν αξιώσεις έγκυρότητας, καθολικής ισχύος, δεσμευτικότητας και αντικειμενικότητας, οι οποίες είναι άδικαιολόγητες, εφόσον αποτελούν «μεταμφιέσεις» της αξίωσης για κατίσχυση και περαιτέρω διεύρυνση της ισχύος.³

Έπί τη βάσει αυτής της παραδοχής, ο Κονδύλης έγχειρει τον κανονιστικό λόγο των θεωριών, οι οποίες προβάλλουν αξιολογικά και όρθοκανονιστικά προτάγ-

* Τό κείμενο άπετέλεσε ανακοίνωση στό 8ο Έπιστημονικό Συνέδριο του Ίδρύματος Σάκη Καράγιωργα, τό όποιο διεξήχθη στό Πάντειο Παν/μιο (28-31 Μαρτίου 2001), μέ γενικό τίτλο έργασιών: «Ίδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στή σημερινή Έλλάδα».

1. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ίσχύς και απόφαση*, Στιγμή, Άθήνα 1991, σ. 20. Στο έξής θά αναφέρεται ως ΙΑ.

2. Παναγιώτης Κονδύλης, ΙΑ, σ. 213.

3. Μιχάλης Παπανικολάου, 'Η έννοια της ισχύος στό «Ίσχύς και απόφαση», περιοδικό Νέα Έστία, τχ. 1717, τόμος 146, Νοέμβριος 1999. σ. 539.

ματα, και διαπιστώνει ότι είναι έγκρυπτη στον πυρήνα αυτών των θεωριών ή κοσμοθεωρητική πεποίθηση και έπιλογή που έπιρρωνύει σκοποθεσίες και αξιώσεις ισχύος ατόμων και ομάδων. Ταυτοχρόνως, προβάλλει αυτές τις αξιώσεις με τη μορφή προταγμάτων τα όποια τίθενται στην ύπηρεσία του γενικού όφελους.⁴

Μία κανονιστική θεωρία, κατά τον Κονδύλη, δεν έκδιπλώνει ούτε αποκαλύπτει τό στοιχείο της «άπόφασης» που τή συγκροτεί. Αντιθέτως, διά της προβολής των όρθοπρακτικών και δικαϊκών αίτημάτων της, συνυφαίνεται και αυτή με τό όντολογική ύψη και προτεραιότητας ζεύγμα «φίλου-έχθρου», όπου ή έπιλογή του «φίλου», εν έπιγνώσει της ύπαρξης του «έχθρου», ένεργοποιεί τον μηχανισμό της θεωρίας και έμβάλλει στον κανονιστικό της λόγο τό σύνολο των αξιολογικών προσδιορισμών, τούς όποιους έπιδαψιλεύει στά καθολική ισχύος αίτημά της.

Έτσι, ή δεσμευτικότητα, την όποια αξιώνει μία κανονιστική θεωρία, είναι επί της ουσίας ή άμφιση με την όποια καλύπτεται ή «γυμνή άπόφαση». Αντιθέτως, ή «περιγραφική θεωρία της άπόφασης», ταυτοχρόνως προς τον διακεκρυγμένο μηδενισμό της, τονίζει και την αξιολογική της ουδετερότητα, αξιώνοντας απλώς την καθαρή περιγραφή ως μόνη δυνατότητα για τό θεωρητικό λόγο και για την έπιστημονική έξηγηση, επανεισάγοντας έτσι τό θετικιστικό lapsus της αντικειμενικής περιγραφής, συμφυρόμενο με τον αξιολογικό σχετικισμό.

Στην «περιγραφική θεωρία της άπόφασης» ή αξιολογική ουδετερότητα προβάλλει ως έμμενές γνώρισμα μίας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, ή όποια κηρύσσει την παραίτηση από την έξιδανικευμένη άπαίτηση για γνωστική προσέγγιση της αλήθειας και της πρόολης του νοήματος του κόσμου.⁵ Άμεση συνέπεια μίας τέτοιας θέσης είναι ή παραίτηση από τον ζωντανό κόσμο του ανθρώπινου πράττειν – τό όποιο θέτει αίτήματα και προβάλλει αξίες, για να καταστήσει υπαρκτικώς προσπελάσιμο τον άνοικιο κόσμο – και ή καταφυγή στον έρμηνευτικό όρίζοντα της αξιολογικής ουδετερότητας, ή όποια επαναφέρει στο προσκήνιο τό ανεξάρτητο από πάθη και προκαταλήψεις και παραμένον σε πλήρη διαφάνεια νεωτερικό ύποκείμενο.

Ός τέτοιο ύποκείμενο αυτοπροσδιορίζεται ό θεωρητικός της «περιγραφικής θεωρίας της άπόφασης», στην προσπάθειά του να έξισορροπήσει την αξιολογική ουδετερότητα, της όποιας την αναγκαιότητα διασαλίζει, με την αίτούμενη από την ίδια την περιγραφική θεωρία καθολική έγκυρότητα.⁶ Στις έκδιπλώσεις αυτής της καθολικής αξίωσης για έγκυρότητα και αντικειμενική αλήθεια, όπως προβάλλονται από την «περιγραφική θεωρία της άπόφασης», έντοπίζεται και τό άφεταιριο σημείο από τό όποιο έξικνεϊται ό τρόπος πρόσληψης της πραγματικότητας από την ίδια τη θεωρία. Αυτό τό άφεταιριο σημείο συμπύπτει με τη βασική παραδοχή ότι ή ύπαρξη – ύπό μορφή ατόμου

ή συνομαδώσεων, μεταξύ συμμαχούντων αλλά και ανταγωνιζόμενων ύποκειμένων – άποτελεί την έσαχη και μή περαιτέρω αναγώγιμη πραγματικότητα.⁷ Στόν όρίζοντα της έριδας για την άπόκτηση και έπίταση της ισχύος, τον όποιο διανοίγει ή πραγματικότητα του διαρκούς και άτέρμονος πολέμου, αναδεικνύεται ή όντολογική συνθήκη αυτοαναγνώρισης του ρόλου των ύποκειμένων και αυτοκατανόησης της ταυτότητάς τους, ή όποια όρίζεται ως σχέση «φίλου-έχθρου».

Μέ αυτόν τον τρόπο, ή «περιγραφική θεωρία της άπόφασης» αναδεικνύει μία μορφολογία της σκέψης, έκτυπο χαρακτηριστικό της όποιας είναι ή διαρκής έναλλαγή των δύο πόλων του αντιθετικού ζεύγματος «φίλου-έχθρου», αναλόγως προς την ύψη των κοσμοθεωρητικών πεποιθήσεων και των άποβλέψεων ισχύος, τις όποιες έγκολπώνεται κάθε ένας από τούς όρους του ζεύγματος.⁸ Έπιπλέον, ή ταυτότητα του «έχθρου» συντείνει στην ένίσχυση της συνοχής των συνομαδώσεων, οι όποιες συσπειρώνονται ως φίλιες δυνάμεις και προσαποκοτύν ταυτότητα ένώπιον του κινδύνου που άπειλεί την αυτοσυντήρηση. Αυτός είναι ό όρίζοντας όπου διανοίγεται ή άπόφαση στην όποια ένθυλακώνεται τό πλέγμα των προενοήσεων και προκαταλήψεων, οι όποιες άποτελούν τό ένδιαίτημα της θεωρίας. Αυτές οι προθεωρητικές άποφάσεις δεν προύποθέτουν κάποιο ύποκείμενο που τις έπιλέγει και τις λαμβάνει, αλλά προϋπάρχουν ως δυσερμήνευτα περιεχόμενα και δυοδιάκριτες σκιές που συσκοτίζουν τη διαφάνεια της είλημμένης από την ανθρώπινη όντότητα κοσμοεικόνας.⁹ Κατ' αυτόν τον τρόπο, τό πλέγμα των άποφάσεων, ως πεδίο όπου έντοπίζονται τά χαρακτηριστικά που ύφαίνουν τη μορφολογία του κοσμοθεωρητικού προσανατολισμού των δρώντων, αίρει τη διάκριση μεταξύ κριτικού έπιχειρήματος και μή κριτικού λόγου. Δηλαδή, ή «περιγραφική θεωρία της άπόφασης», ως αξιολογικώς ουδέτερη και άρνησιστράτευτη περιγραφή, εν αντιθέσει προς τις κανονιστικώς προσανατολισμένες θεωρίες, άντιμετωπίζει και τούς όρθολογικούς άντιπά-

4. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «Η άπόφαση για θεωρία στη θεωρία της άπόφασης του Παναγιώτη Κονδύλη», *Νέα Έστία*, τχ. 1717, τόμος 146, Νοέμβριος 1999, σ. 500.

5. Παναγιώτης Κονδύλης, *Η Ηδονή, Η Ισχύς, Η ούτοπία*, Σπιγμή, Άθήνα 1992, σ. 53.

6. Παναγιώτης Κονδύλης, «Όφειλόμενες άπαντήσεις», περιοδικό *Λεβιάθαν*, 15, 1994, σ. 111.

7. Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, Λεβιάθαν, 15, 1994, σ. 138.

8. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Σχόλια στο Ίσχύς και Άπόφαση», *Λεβιάθαν*, ό.π., σ. 99.

9. Παναγιώτης Κονδύλης, «Έπιστήμη, ισχύς και άπόφαση», *Δευκαλίων*, περίοδος Γ', τόμ. 12, τχ. 2, Φεβρουάριος 1994, σ. 159.

10. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, σ. 49.

λους της ὡς λειτουργικούς μοχλούς στόν μηχανισμό δράσης καί προβολῆς τῶν ὀρθοκανονιστικῶν, ἀξιακῶν αἰτημάτων, ὁ ὁποῖος ἐνεργοποιεῖται ἀπό τήν «ἀπόφαση».

Ἔτσι, ἡ προβολή τῆς «γυμνῆς ἀπόφασης» στό περιεχόμενο καί τά προτάγματα τῶν κανονιστικῶν θεωριῶν ὀρίζει τόν χῶρο ὅπου ἐκτυλίσσεται ἡ ἀντιπαράθεση μεταξύ περιγραφικοῦ ντεσιζιονισμοῦ καί κανονιστικοῦ, φιλοσοφικοῦ λόγου.¹¹

Οἱ προϋποθέσεις καί οἱ ὀρίζουσες τοῦ περιγραφικοῦ ντεσιζιονισμοῦ: μεθοδολογικός ἀτομισμός καί ἀξιολογικός σχετικισμός

Ἡ «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» προϋποθέτει τήν ἔννοια τῆς «ἀπόφασης» ὡς ὄρο ὁ ὁποῖος προσλαμβάνει τό ἰδιαίτερο περιεχόμενο του ἐντός τοῦ συγκεκριμένου ἐνδοθεωρητικοῦ πεδίου. Ὁ ὄρος ὑποδηλοῖ τήν ὑπαρξη ἑνός ἐρμηνευτικοῦ ὀρίζοντα στόν ὁποῖο εἶναι δυνατό νά διακρίνουμε τά ἐκτυπα γνωρίσματα ὄλων τῶν προϋποθέσεων καί ὑπονοήσεων πού προηγούνται κάθε ἀποψης, σχηματοποίησης καί, κυρίως, διαποτίζουν τήν οἰανδήποτε κανονιστική εἰκόνα τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἐγείρει ἀξιώσεις καθολικῆς ἐγκυρότητας.¹²

Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, στή διατεινόμενη ὅτι διαθέτει ὀρθολογική θεμελίωση κανονιστική εἰκόνα τοῦ κόσμου ἀντιπαράθετοι μία ἄλλη εἰκόνα τοῦ κόσμου, διαμορφωμένη μέ τό ἀνεπεξέργαστο – ἀπό κάποια ὀρθολογική θεωρία – ὕλικό τῶν προλογικῶν σημασιῶν καί προκαταλήψεων. Ἔτσι, ἡ «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» προβάλλει τήν «ἀπόφαση» ὡς πρωταρχικό ἀλλά καί ἀνορθολογικό ἐφαλτήριο ἀπό τό ὁποῖο ἐξικνεῖται κάθε ἔλλογη ἀπόφαση γιά τή συγκρότηση θεωρίας.¹³ Κατά συνέπεια, τό ὀρθολογικό περιεχόμενο τοῦ κανονιστικοῦ, θεωρητικοῦ λόγου διαχωρίζεται ἀπό τήν ἐγκυρότητά του, ἐφόσον τό νόημα αὐτῆς τῆς ἐγκυρότητας ὑπάρχει μόνο ὡς νόημα τό ὁποῖο ἐπιρρωνύει καί ἐδραιώνει τήν ταυτότητα τοῦ ὑποκειμένου καί τήν αὐτοκατανόησή του.

Τό ἐνεργούν ὑποκείμενο τῆς «ἀπόφασης» εἶναι τό ὑποκείμενο πού ἐκφέρει τόν κανονιστικό λόγο τῆς ὀρθολογικῆς θεωρίας, ἡ ὁποία, ὅμως, ἐκπίπτει σέ ὀρθολογικό σχεδίασμα γιά τήν ἐξιδανίκευση ἑνός ὑπαρξιακῶς ἀπροσπέλαστου καί ἀνοίκειου κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται στήν ἀνορθολογική βάση πού οἰκοδομεῖται μέ τό ὕλικό τῶν προλογικῶν σημασιῶν.¹⁴ Ὡστόσο, στό σημεῖο αὐτό ἐμφιλοχωρεῖ τό ἐρώτημα, τό ὁποῖο, ὑπό μορφή ἐνστασης πρὸς τίς ἀξιώσεις τῆς «περιγραφικῆς

θεωρίας τῆς ἀπόφασης», θέτει τό πρόβλημα τῶν προκαθορισμένων μορφικῶν ιδιοτήτων, τίς ὁποῖες αὐτή ἡ θεωρία ἀποδίδει στό ὑποκείμενο. Δηλαδή, ἡ συγκεκριμένη θεωρία, προκειμένου νά συνδέσει τό ὑποκείμενο μέ τόν ἀγώνα γιά τήν ἀπόκτηση καί τή διατήρηση ταυτότητας ἀλλά καί μέ τήν ἐπίταση τῆς ἰσχύος, ἐχει προενοήσει τόν κόσμο ὡς ἐμπόλεμη περιοχή, ὅπου ἐκτυλίσσονται διαρκεῖς συγκρούσεις, ἀλλά καί ὡς ὑπαρκτικό ἐνδιαίτημα ὅπου ἡ ἀνθρώπινη ὄντοτητα κατοικεῖ ἀμυνόμενη καί ἐπιτιθέμενη, συγχρόνως, πρὸς ἀναζήτηση φίλων δυνάμεων καί κατανίκηση τῶν ἐχθρῶν.¹⁵

Σέ αὐτό τό ζεῦγμα «φίλου-ἐχθροῦ» μποροῦμε νά ἀναζητήσουμε τά ἀρχετυπικά γνωρίσματα τῆς ταυτότητας, ἀλλά καί τόν ὑπαρκτικό ὀρίζοντα στόν ὁποῖο διανοίγεται ἡ διεύρυνση τῆς ἰσχύος καί τῆς αὐτοσυντήρησης. Ἡ συγκρότηση αὐτοῦ τοῦ διπόλου «φίλου-ἐχθροῦ», εἰλημμένου ἀπό τόν Κάρλ Σμίτ (Carl Schmitt), ἀποκτᾶ στήν «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» τά γνωρίσματα μίας ἀνθρωπολογικῆς σταθερᾶς, ὡστε νά ἀποτελεῖ καί τή μοναδική δυνατότητα ἐξήγησης καί ἀνακατασκευῆς τῶν προϋποθέσεων τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν.

Στήν περίπτωση αὐτή, τό ζεῦγμα «φίλου-ἐχθροῦ» τίθεται ὡς ἀξιωματική ἀρχή ὡς πρὸς τίς ἐξηγητικές δυνατότητες τῆς ἴδιας τῆς θεωρίας, ἀλλά καί ὡς ὄρος στόν ὁποῖο ἀνάγεται ἡ θεωρητική καί πρακτική ἀντίληψη γιά τόν κόσμο, ἀπό τίς ὁποῖες διέπονται τά ἀνθρώπινα ἐνεργήματα.¹⁶ Ἀκόμη, τό ζεῦγμα αὐτό ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη βαρύτητα ἐντός τοῦ ἐνδοθεωρητικοῦ πλαισίου τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης», διότι ἡ «ἀπόφαση» λαμβάνεται καί σχηματοποιεῖται σέ ἀναφορά μέ τήν ἔννοια τοῦ «ἐχθροῦ» καί πορίζεται τό περιεχόμενο της μέσω τῆς πολυσχιδίας τῶν ἐχθροπραξιῶν πού ἀπειλοῦν ἀλλά καί ἐνδυναμώνουν τήν ὑπαρκτική ταυτότητα. Αὐτές οἱ πολλαπλές ἐχθροπραξίες δημιουργοῦν πολλούς καί ἰδιαίτερους «κόσμους», ὀργανωμένους ἐπὶ τῆ βάσει τῶν διηγετικῶν συγκρούσεων, ὡστε, ἐν τέλει, ὁ κόσμος νά ἀνάγεται σέ αὐτήν τήν ἀπειρία τῶν σχηματοποιημένων εἰκόνων του.¹⁷ Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ὁ ντεσιζιονισμός τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης» φαίνεται συμφύης

11. «Δέκα ἐρωτήσεις στόν Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, σ. 21, ὅ.π.

12. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, σ. 55.

13. Κοσμάς Ψυχολαΐδης, ὅ.π., σ. 502.

14. Παναγιώτης Κονδύλης, «Ἐπιστήμη, ἰσχύς καί ἀπόφαση», σ. 167.

15. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, σ. 93.

16. Θεόδωρος Γεωργίου, «Κριτική τῆς Περιγραφικῆς Θεωρίας τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, ὅ.π., σ. 87.

17. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ἡ Ἥδονή, Ἡ Ἰσχύς, Ἡ οὐτοπία*, ὅ.π., σ. 71.

πρός τό σχετικισμό, ό όποϊός ήδη ύπολαμβάνει στίς παραδοχές του τήν αξιολογική ούδετερότητα. Ταυτοχρόνως, ανάγει τήν πολυτυπία τών πολιτισμικών εκφράσεων, τών κοσμοθεωρητικών πεποιθήσεων, αλλά και τής κοινωνίας, σέ έναν άτομικό τύπο, δηλαδή στή σχέση «φίλου-έχθρου».¹⁸

Στό σημείο αυτό, ό σχετικισμός, πού εξεικονίζει τήν κοινωνική ολότητα ως ενότητα μέ σχεσιακή διάθρωση – όπου τά επίμερους πεδία συνδέονται μέσω τών συγκρούσεων, τίς όποϊες πυροδοτεί ή βούληση γιά «άπόφαση» και γιά διαφύλαξη τής αυτοσυντήρησης – συμφύρεται μέ τό μεθοδολογικό άτομισμό. Δηλαδή, ή «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης» φαίνεται νά προϋποθέτει τόν αξιολογικό σχετικισμό του Μάξ Βέμπερ (Max Weber), όπου τό άξιακό περιεχόμενο τής πολιτικής άπόφασης αποκτά άνορθολογικό χαρακτήρα. Αυτός ό σχετικισμός, ό όποϊός οδηγεί στήν αξιολογική ίσοδυναμία μεταξύ όλων τών άπόψεων και κοσμοθεωρητικών στάσεων, συνυφαίνεται μέ τόν περιγραφικό όντισμικό άπό τό πνεύμα τής άνατροπής του όρθολογικού, διαλεκτικού έπιχειρήματος και του διαλογικού, κανονιστικού του πλαισίου.¹⁹ Ταυτοχρόνως, όμως, ή «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης» διολισθαίνει σέ μία κατασκευαστική αυθαιρεσία, ως προς τήν έννοιολογική της άπαρτίωση, έφόσον καταφάσκει στό μηδενισμό, ένώ διεκδικεί άντικειμενική αλήθεια ως θεμελιωμένο σύστημα αλλά και ως μεταθεωρητικός λόγος μέ ισχύ τόσο γιά τή γνωσιοθεωρία και τή σχέση λογικής και άξιων όσο και γιά τήν έπιστήμη.

Άποτέλεσμα αυτής τής άνατροπής είναι ή άδυναμία έλλογης συγκρότησης τής πολιτικής βούλησης, ή όποία, πλέον, νοείται άπό τόν περιγραφικό ντεσιζιονισμό ως έγκρηπητή στή δομή του πράττειν και εκδιπλούμενη μέσα άπό τίς πτυχώσεις τής «άπόφασης». Κατ' αυτόν τόν τρόπο, ή «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης» συγκροτείται φορμαλιστικά, ώστε ή άνορθολογική διάσταση τής βούλησης και ή διεκδικούμενη διεύρυνση τής ισχύος της νά άποτελούν τούς διηνεκείς όρους αλλά και τίς προϋποθέσεις γιά τήν άνασκευή του ανθρώπινου πράττειν, όπως και γιά τίς καθολικές θεωρήσεις και έρμηνείες του πραγματικού. Σέ αυτήν τήν περίπτωση, όμως, άναδεικνύεται μόνο μία δυνατότητα προσέγγισης του πράττειν μέσω του διαχωρισμού του λογικού και του άξιακού στοιχείου, τά όποια, άντιθέτως, συνυφαίνονται στή δομή ενός όρθολογικού έπιχειρήματος. Αυτή προϋποθέτει ως βασικό γνώρισμα του πράττειν τίς άτομικές άποβλέψεις ισχύος, σέ βάρος τής δυνατότητας γιά έλλογη και καθολική άνασυγκρότηση τών περιεχομένων τής ανθρώπινης πρακτικής. Άκόμη αυτή ή δυνατότητα προσέγγισης του πράττειν τίθεται κατά παράβλεψη τών έρμηνευτικών σχημάτων, στά όποια θά μπορούσε νά ένταχθει, εάν αυτά νοηθούν ως γενικοί τύποι όπου τό ειδικό, δηλαδή ή άτομική έπιδίωξη, περιλαμβάνεται και μπορεί νά έξηγηθει άπό τόν πρακτικό λόγο.

Τά άνωτέρω άποτελούν προϋποθέσεις πού τίθενται άπό τήν «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης», προκειμένου αυτή νά διακηρύξει τήν άδυναμία άνασυγκρότησης του όρθολογικού και άξιακού περιεχομένου τής ανθρώπινης πράξης, ώστε νά τονίσει έμφατικώς τήν πρωταρχική λειτουργία του μηχανισμού τής «άπόφασης». Αυτή ή προειλημμένη άπόφαση άνατρέχει στους άξιακούς τύπους δεδομένων ιστορικών, πολιτισμικών κατηγοριών, τούς όποϊους, έν συνέχεια, ανάγει στό στοιχειώδη και θεμελιώδη άτομικό τύπο τής όριοθετημένης σχέσης «φίλου-έχθρου». Η συγκεκριμένη άναγωγή είναι σημαντική γιά τό μεθοδολογικό στρατήγημα του περιγραφικού ντεσιζιονισμού, διότι άπό αυτήν εκκινείται ή άνάλυση τής δομής τών κανονιστικών θεωριών σέ προθεωρητικό έπίπεδο. Δηλαδή, μέ αυτόν τόν τρόπο, προϋποτίθεται ή δυαδική άντίθεση «φιλίας-έχθρότητας», ώστε ή άπληλαγμένη άπό έξιδανικευτικές ψευδαισθήσεις «άπόφαση», ή όποία ένεργοποιεί τόν μηχανισμό του κανονιστικού λόγου, νά ένδυθει τήν περιβολή τής έξαντικεμενίκευσης τών κανονιστικών αίτημάτων πού συγκαλύπτουν τήν πολεμική φύση του πνεύματος, προς τήν όποία είναι συμφυής ή πρωταρχική «άπόφαση».²⁰ Αυτή ή έξαντικεμενίκευση είναι τό προσφυές μέσο γιά τήν έξακίνωση τών έξουσιαστικών βλέψεων, οι όποϊες είναι ένύπαρκτες στή δομή κάθε κανονιστικού, θεωρητικού λόγου. Προκύπτει, λοιπόν, σύμφωνα μέ τίς έπιταγές του περιγραφικού ντεσιζιονισμού, μία προκαθορισμένη πορεία γιά τόν κανονιστικό λόγο, όπου αυτός πορεύεται στό ναρκοθετημένο, άπό τίς λανθάνουσες χειραγωγικές άποβλέψεις, πεδίο τών θεωρητικών έχθροπραξιών.²¹

Έτσι, είναι δυνατό νά διαπιστώσουμε ότι ή «περιγραφική θεωρία τής άπόφασης» άναπτύσσεται παράλληλως προς τή δυνητική άνάπτυξη πού ακολουθεί μία κανονιστική θεωρία, έφόσον ή πρώτη άνασυγκροτεί τούς στοιχειώδεις όρους πού θεμελιώνουν και συνέχουν τήν κατασκευή τής δεύτερης. Δηλαδή, εάν θέλουμε νά διακριδίσουμε τή λειτουργία τών όρων, οι όποιοι άπαρτίζουν τή μεθοδολογική σπονδύλωση τής «περιγραφικής θεωρίας τής άπόφασης», θά πρέπει νά τήν άνασυγκροτήσουμε έπί τή βάση τών ένδοθεωρητικών διακρίσεων, οι όποϊες άποτελούν τούς άξονες τής έννοιολογικής συνοχής της.

Κατ' αυτόν τόν τρόπο, είναι δυνατός ό έντοπισμός διακρίσεων μεταξύ του άληθους, τό όποιο άναφέρεται στήν πρωταρχική «άπόφαση», και του ψευδούς, τό όποιο άφορά τήν έξαντικεμενίκευση αυτής τής «άπό-

18. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, ό.π., 133.

19. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, ό.π., σ. 505.

20. Παναγιώτης Κονδύλης, *ΙΑ*, σ. 124.

21. Παναγιώτης Κονδύλης, ό.π. σ. 62, όπου γίνεται έκτενής άναφορά στήν έννοια του «έχθρου».

φασης», ὑπό μορφή ἀξιακοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ πράττειν, ὅπως τό συλλαμβάνει ἡ κανονιστική θεωρία. Ἀκόμη, δέν πρέπει νά διαλανθάνει τήν προσοχή ἡ διάκριση μεταξύ τοῦ πεδίου τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης», ὅπου ἐνοποιοῦνται οἱ προενοημένες ἀποβλέψεις ἰσχύος, καί τό «μετά» τό ὅποιο ἀποτελεῖ τό πεδίο δοκιμασίας γιά τήν ἀντοχή τῶν συγκαλυμμένων αὐτῶν ἀποβλέψεων. Δηλαδή, ὁ περιγραφικός ντεσιζιονισμός ὑπολαμβάνει μία χρονική ἀκολουθία ὅπου ἡ ἐξαντικειμενικευμένη «ἀπόφαση» – ἐπί τῆ ἐμφανίσει τοῦ «ἐχθροῦ» – προσπαθεῖ νά ἐπιτύχει τήν κατίσχυσή της καί, δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου, ἀποκαλύπτει τήν ἀλήθεια της, ἡ ὁποία, ὅμως, ἔχει ἀνάγκη ἀπό τό ἀναληθές τῆς ἐχθρικής κοσμοεικόνας, γιά νά ἐπιτύχει καί νά διασφαλίσαι τή δικαιολόγησή της.²²

Ἐπόμενο βῆμα γιά τήν κριτική ἀνακατασκευή τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης» εἶναι ἡ ἐξακρίβωση τῶν τυπικομορφικῶν χαρακτηριστικῶν της. Δηλαδή, ἡ θεωρία τοῦ περιγραφικοῦ ντεσιζιονισμοῦ προϋποθέτει ἕνα σημασιολογικό πλαίσιο, ἐντός τοῦ ὁποίου ἐξοπλίζει τήν ἐπιχειρηματολογική σκευή της καί βάσει αὐτῆς τῆς προπαρασκευῆς προβαίνει στίς θεμελιώδεις μορφικές διακρίσεις, ὅπως τίς προαναφέραμε, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά εἶναι κοινές μεταξύ διαφορετικῶν ἢ καί ἀντιπάλων κοσμοεικόνων.²³ Αὐτή ἡ διακρίβωση τῶν κοινῶν τυπικομορφικῶν γνωρισμάτων εἶναι θεμελιώδης γιά τήν «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης», στό βαθμό πού ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά τήν πιθανή διαψευσιμότητά της. Δηλαδή, ἡ ἴδια ἡ θεωρία διαψεύδεται μόνο ἀπό ἄλλες θεωρίες, τῶν ὁποίων τά τυπικά γνωρίσματα ἔχει συλλάβει καί ἐξεικονίσει αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ περιγραφικός ντεσιζιονισμός, καί ἔτσι ἡ «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» ἐπιβεβαιώνεται κατὰ τή διάψυσή της.

Σέ αὐτό τό σημείο, τό νεοθετικιστικό lapsus τῆς περιγραφῆς, ὡς μόνης δυνατότητας γιά κάθε θεωρία, ἀφοῦ οἱ ἀξιολογήσεις ἔχουν νεκρωθεῖ – μετά τόν ἀκρωτηριασμό τῆς δεσμευτικῆς τους ἰσχύος στήν προκρούστεια κλίνη τοῦ ἀξιολογικοῦ σχετικισμοῦ, καί τῆς ἰσοκυρίας ὄλων τῶν ἀξιακῶν προσανατολισμῶν – συναντᾶται μέ τήν προοπτική τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας. Αὐτή ἡ ἀντικειμενική ἀλήθεια ἐγκραίνεται στή διαβολή κάθε καθολικῆς ἐρμηνείας καί θεωρητικῆς γενίκευσης ἡ ὁποία ἐλέγχεται ὡς ἐξουσιαστική ἀπόβλεψη ἐκ μέρους τῶν ἐνεχομένων στή συγκρότηση τῶν κανονιστικῶν δεσμεύσεων τοῦ πράττειν.²⁴ Ἡ μόνη παραδεκτική καθολικότητα εἶναι ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ περιγραφικοῦ ντεσιζιονισμοῦ ὡς θεωρίας καί ἡ πλήρης ἀποδοχή τῆς ἐχθροπραξίας σέ βάρος τῆς ψευδοῦς καί συγκαλυμμένης συναίνεσης. Ὡστόσο, αὐτή ἡ μετανεωτερικῆ, ὡς πρός τή θεωρητική της σύλληψη, ἐκδοχή τοῦ ντεσιζιονισμοῦ ἔχει καί ἰσχυρό προνεωτερικό περιεχόμενο. Δηλαδή, ὑπερβαίνει ἀκόμη καί τίς μορφές ιστορικῆς ἀμφισβήτησης τῶν ὀρθολογικῶν αἰτημάτων,

ἀφοῦ δέν ἀναγνωρίζει στίς ἀξίες οὔτε καί τήν ἀσθενή δεσμευτικότητα πού μπορεῖ νά παράσχει τό ἱστορικό καί πολιτιστικό πλαίσιο πού τίς συγκροτεῖ.²⁵ Βάσει τῶν ἀνωτέρω μποροῦμε νά καταλήξουμε στά ἑξῆς συμπεράσματα:

Πρῶτον, εἶναι ἀδύνατη, ὡς πρός τίς δυνατότητες τῆς «περιγραφικῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης», μία ἀξιολόγηση τῶν ἀξιῶν, σέ διαφορετικούς ἱστορικούς καί πολιτισμικούς τύπους τοῦ πραγματικοῦ, ἐφόσον τό καθολικό καί κανονιστικό σύστημα κρίσης καί ἀξιολόγησης σχετικοποιεῖται σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε νά εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐνταξη τῶν ἐπιμέρους τύπων ἀξιῶν στό γενικότερο τύπο τοῦ ὀρθολογικῶς κριτέου. Ἄλλωστε ὁ ἐνύπαρκτος σέ αὐτήν τή θεωρία μεθοδολογικός ἀτομισμός – ὁ ὁποῖος συνίσταται στό νά συγκροτεῖται καί νά ἐδράζεται ἡ θεωρητική κατασκευή τοῦ ντεσιζιονιστικοῦ ἐπιχειρήματος στή βάση ἐνός ὑποκειμένου πού ἐκδιπλώνει τίς πτυχές τῆς κοσμοεικόνας, τήν ὁποία ἐγκολπώνεται ὡς ἐκδοχές τοῦ ζεύγματος «φίλου-ἐχθροῦ» – δέν ἐπιτρέπει μία τέτοια καθολική κρίση καί ἀξιολόγηση τῶν ἀξιῶν. Δεύτερον, ἂν ὁ κανονιστικός, θεωρητικός λόγος ἐνθυλακάνεται σέ ἀξιακούς τύπους, κατόπιν μίας ἀσυνείδητης «ἀπόφασης», ἡ ὁποία δραστηριοποιεῖ τά ἀνθρώπινα ἐνεργήματα – ὅπως πρεσβεύει ἡ «περιγραφική θεωρία τῆς ἀπόφασης» – τότε δέν εἶναι δυνατή καμία ὀρθολογική ἀνασκευή καί ἀξιολόγηση τῶν καθολικῶν προϋποθέσεων τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν, μέσω ἐνός θεωρητικοῦ-πρακτικοῦ λόγου, ὅπως ἐπίσης εἶναι ἀδύνατη καί ἡ ἐννόηση τῆς πολιτικῆς συγκρότησης μέσω τῆς δικαιολογικῆς ἰσχύος τῶν ἀξιῶν καί τῆς λογικῆς τους δικαιολόγησης.

Σέ αὐτήν τήν περίπτωση, ὁ λόγος αὐτός ἐξασθενεῖ, προκειμένου νά μήν ἀκουστεῖ ἡ ἐξουσιαστική του ἀπαίτηση, ἡ ὁποία συστήνεται μέ τό ψευδώνυμο τῆς συναίνεσης. Ἔτσι, αὐτός ὁ ἀξιολογικός σχετικισμός, ἀναγόμενος στόν ὑπέρτερο ἀναβαθμό τοῦ μηδενισμοῦ, θεμελιώνει μία ἀντίληψη ἀξιολογικῆς οὐδετερότητας, ἡ ὁποία, ὑπό τό πνεῦμα τῆς ἀξιολογικῆς ἐλευθερίας, συνδιαλέγεται μέχρι καί μέ λεπτοφυεῖς ἀπολήξεις κοσμοθεωρητικῶν στάσεων, οἱ ὁποῖες ἐδρεύουν στόν ἀνορθολογικό πυρήνα κάθε αὐταρχισμοῦ. Αὐτές οἱ στάσεις παρορῶνται τήν ἀνάγκη ὀρθολογικοῦ, ἀναστοχαστικοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου τῶν ἱστορικῶν σχέσεων, οἱ ὁποῖες, ὅ-

22. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, ὅ.π., σ. 511.

23. Θεόδωρος Γεωργίου, ὅ.π., σ. 89.

24. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, ὅ.π., σ. 512.

25. Σταυρούλα Ταινόρεμα, «Ἡ λογική τοῦ πολιτικοῦ: Πολιτική ἀπόφαση καί κανονιστική δέσμευση», *Νέα Ἑστία*, τχ. 1727, τόμ. 148, Ὀκτώβριος 2000, σ. 503-505, ὅπου ἀσκεῖται κριτική στίς ἀπόψεις περί ἀξιολογικῆς οὐδετερότητας στίς κοινωνικές ἐπιστήμες, καί σ. 509-510, ὅπου γίνεται λόγος γιά τά προβλήματα πού ἀναφύονται ἀπό τόν πολιτικό καί ἀξιολογικό σχετικισμό.

πως αναδεικνύουν την κανονιστικότητα της βίας και του κατεξουσιασμού, αναλόγως μπορούν και να άρθουν προς την κατεύθυνση της χειραφέτησης ενός δημοκρατικού πολιτικού πράττειν τό οποίο ανήκει σε μία παράδοση ή οποία δεν χλευάζει τή συνταγματική πράξη αλλά αναστοχάζεται τις δεσμευτικές αξίες που ρυθμίζουν αυτό τό πράττειν.

Τρίτον, ή «περιγραφική θεωρία τής απόφασης» φιλοδοξεί νά απομαγεύσει τήν κοσμοεικόνα του κανονιστικού, θεωρητικού λόγου. Η ίδια, όμως, ελάχιστα αποφεύγει τόν δογματισμό τής άρνησης για μία κριτική προς τις άνορθολογικές – προνεωτερικές ή μεταμοντερνιστικές – έμβολές, οι οποίες έμφιλοχωρούν και πλήττουν τή συνοχή του κανονιστικού, άξιακού συστήματος του λόγου, τό οποίο ύφίσταται ως οίονεί κριτικός έλεγχος κάθε χειραγωγικής πρόθεσης. Η κριτική, ως έκτυπο γνώρισμα τής νεωτερικής σκέψης και του άξιακού της συστήματος, είναι ίσως ή μόνη δυνατότητα για τήν άποφυγή τής φορμαλιστικής σκλήρυνσης αυτής τής σκέψης. Έάν, λοιπόν, έγκαταλειφθεί ή δυναμική του κρίνειν στά άνθρωπολογικά στερεότυπα που αναδεικνύει ή άνευ κριτηρίων έλευθέρως άξιολογούσα κοσμοθεωρητική βλέψη του περιγραφικού νεοσιζιονισμού, τότε παραχωρούμε στις άξιολογικώς ισόκυρες «ήμαρτημένες» και πιθανώς άνελεύθερες και άυταρχικές πολιτικές ρυθμίσεις τή δυνατότητα όρθολογικής ανασύνθεσης του πολιτικού πράττειν και δημοκρατικής συνοργάνωσης των κανόνων που θά διασφαλίζουν τήν άξιακή συνοχή του.

Τέταρτον, τό πολιτικό καταπίστευμα που μās παραδίδει ή «περιγραφική θεωρία τής απόφασης», ή οποία προσαγορεύει ως άναγκαία τήν παραιτήση από τήν κριτική, είναι ή έγκατάλειψη τής ιστορικής δυνατότητας για χειραφέτηση. Όταν μόνο ή βία και ή «άπόφαση» μπορούν νά χαλκεύουν τά γνωρίσματα που θά χαρακτηρίζουν τόν ιδεότυπο και τή μορφολογία τής άνθρώπινης πράξης, τότε ή διόδευση προς τόν ολοκληρωτισμό φαίνεται αναπόδραστη. Σε αυτήν τήν περίπτωση, ή εύλαβής γονυκλισία στους ιερόθυτους μύστες των «πολιτικών θεολογιών», οι όποιοι θά έχουν υποκαταστήσει τους φορείς-υποκείμενα ενός όρθολογικού και κριτικού πολιτικού πράττειν, θά είναι ή μόνη παραμυθία για τους κακοδαίμονες τής κοινωνικής ζωής, των όποιων ή «άπόφαση» δέ θά είναι άνάλογη τής ισχύος που διαθέτουν.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

DENIS RICHARDS

Ιστορικός

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Από τη γαλλική επανάσταση
ως το τέλος του 20ου αιώνα

Με ειδικό Παράρτημα
για την Ελληνική Ιστορία

Μετάφραση
Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ

Δεμένο
με 788 σελίδες, 71 εικόνες
εκτός κειμένου και 23 χάρτες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΕΡΙΚ ΧΟΜΠΣΜΠΟΜ Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Γιά νά καταλάβουμε τόν 21ο αιώνα

μτφρ. έπιμ. Μάρθα Πύλια

Ή ζωή καί τό έργο του

Ο Έρικ Χόμπσμπομ, ιστορικός μέ παγκόσμια αναγνώριση, είναι Άγγλος κατ' εξαίρεση. Γεννήθηκε τό 1917 στην Άλεξάνδρεια, όπου οι γονείς του συναντήθηκαν για πρώτη φορά σέ άθλητικό όμιλο. Ο πατέρας του, γιός μεταναστών πού βρέθηκαν στην Αίγυπτο αναζητώντας δουλειά στό έσωτερικό τής αγγλικής αυτοκρατορίας, γνώρισε τή μητέρα του, γόνο διενέξικης άστικής οικογένειας, όταν εκείνη δεκαέξι έτών πήγε στην Αίγυπτο για ταξίδι αναψυχής μετά τήν έπιτυχία της στίς σχολικές εξετάσεις. Πολύ γρήγορα ή νοσταλγία οδήγησε τή μικρή οικογένεια στην Αυστρία, όπου πρίν ό μικρός συμπληρώσει τά δεκατέσσερα χρόνια του έχασε καί τούς δύο γονείς του. Αναγκάστηκε λοιπόν νά συναντήσει στό Βερολίνο έναν άλλο κλάδο τής οικογένειας, μόλις τρία χρόνια πρίν ό Χίτλερ εκλεγεί καγκελάριος. Έκει, έτυχε νά παρακολουθήσει τόν φύρερ σέ μία δημόσια συγκέντρωση, γεγονός πού χαλίδωσε τήν αντιφασιστική του συνείδηση. Πολύ νωρίς, κι άφου διάβασε τό *Μανιφέστο* τών Μάρξ καί Έγγκελς καί τόν *Ουτοπικό καί Έπιστημονικό Σοσιαλισμό*, δήλωσε κομμουνιστής.

Οικογενειακές συνθήκες τόν ανάγκασαν στή συνέχεια νά εγκαταλείψει τή Γερμανία για τήν Άγγλία όπου είχε πάρει ύποτροφία για τό πανεπιστήμιο τού Καίμπριτζ. Έκείνη τήν έποχή, ή άνοδος τού φασισμού στην Εύρώπη καί ό εμφύλιος τής Ισπανίας είχαν κινητοποιήσει έντονα τούς φοιτητές. Ο Χόμπσμπομ, πού φοιτούσε στην ιστορική σχολή, συμμετείχε στίς συγκεντρώσεις ενός κύκλου κομμουνιστών πανεπιστημιακών καί σύντομα εξέλιχθηκε σέ μία από τίς πρωτόπορες φυσιογνωμίες του. Μέλος τού βρετανικού κομμουνιστικού κόμματος, ανεχόταν πιά εύκολα τήν κηδεμονία τού κόμματος, όσο αυτό άκολουθούσε άπό άπόσταση τή σταλινική εξέλιξη τής 3ης Διεθνούς. Τό 1939, ό *Κύκλος τού Καίμπριτζ*, όπως ονομαζόταν αυτή ή συστράτευση διανοουμένων, ύποστήριξε τήν αντιφασιστική πολιτική τού Λαϊκού Μετώπου καί άρνήθηκε νά άκολουθήσει τή Μόσχα πού πρότεινε νά καταδικασθούν μέ τήν ίδια έμφραση ό φασισμός καί ό άγγλο-αμερικά-

νικος καπιταλισμός. Για τή Μόσχα, ό πόλεμος πού είχε ξεσπάσει ήταν πόλεμος ιμπεριαλιστικός για τόν Χόμπσμπομ καί τούς συντρόφους του ήταν χωρίς άμφιβολία αντιφασιστικός.

Ο Χόμπσμπομ διάλεξε νά γίνει ιστορικός, όχι για νά καταλάβει τό παρελθόν, αλλά για νά έξερευνήσει τίς άμυδιαίες επίδράσεις πού προσδιορίζουν τό παρόν. Έπηρεασμένος έντονα άπό τή θέση τού Μάρξ για τίς σχέσεις ανάμεσα στην οικονομική ύποδομή καί τίς πο-

λιτισμικές υπερδομές, θέλησε, παρ' όλα αυτά, να κατανοήσει την εξέλιξη των κοινωνιών, των νοοτροπιών και των αισθητικών πρακτικών, παίρνοντας αποστάσεις από τον «σέ τελευταία ανάλυση» προσδιοριστικό ρόλο του οικονομικού και παραμένοντας επικεντρωμένος στην εξέλιξη των κοινωνιών.

Η γέννηση του ιστορικού περιοδικού *Past and Present* (Παρελθόν και Παρόν) εγγράφεται σ' αυτή τη λογική και δέν είναι τυχαίο ότι ο Χόμπσμπομ επέλεξε ως προοίμιο της διακήρυξης του περιοδικού, ένα κείμενο του Ίμπν Χαλντούν που ορίζει ότι ιστορία είναι η έπιστήμη που καταπιάνεται με τον τρόπο που οι άνθρωποι κερδίζουν τη ζωή τους και κατασκευάζουν τις πολιτικές τους δομές.

Ο Έρικ Χόμπσμπομ ήταν με πάθος στραμμένος στον εργατικό κόσμο και άφοβη δλοκλήρωσε τη διατριβή του, σχετικά με την εργατική ιστορία, ανέλαβε μεταπολεμικά την έδρα της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας στο *Birbeck College* του πανεπιστημίου του Λονδίνου. Βαθειά επηρεασμένος από την ανάγνωση του βιβλίου *Σταλινισμός και Καπιταλιστική Ανάπτυξη*, υποστήριξε ότι ο κομμουνισμός έσωσε τον καπιταλισμό από δύο δραματικούς κινδύνους, την κρίση του 1929 και την άνοδο του φασισμού άπέναντι στην όποια ο καπιταλισμός θά ήταν τελικά υποχρεωμένος να έπανατοποθετηθεί. Όλο τό έργο του Χόμπσμπομ επικεντρώνεται στην καπιταλιστική εξέλιξη, αυτό τό κοινωνικό σύστημα που αναστάτωσε τον κόσμο και, άνάμεσα από καταστροφές και άναδομήσεις, διαιωνίζεται με καταπληκτικό τρόπο.

Οι πρώτες δημοσιεύσεις του Χόμπσμπομ άφιερώθηκαν σ' αυτούς που ο ίδιος όνόμασε «οί πρωτόγονοι της έπανάστασης». Στίς άναλύσεις αυτές φαίνεται να καρποφορούν οι έντονες συζητήσεις με τούς Βρετανούς ανθρωπολόγους της γενιάς του '50 που, για παράδειγμα, μελετούσαν τίς άντιαποικιακές εξεγέρσεις στην Κέννα, με τίς όποίες ο Χόμπσμπομ έψαχνε άντιστοιχίες στη δυτική Εύρώπη. Τό έξεγερμένο κοινωνικό περιθώριο (οί ληστές, οί κλέφτες, οί άλήτες), ιδιαίτερα τό άγροτικό, κινητοποίησε τον ιστορικό μας που είχε έπισημάνει την όμοιομορφία των δοξασιών που περιβάλλουν τη φυσιογνωμία του «ληστή με τη μεγάλη καρδιά». Από την Κίνα ως τό Περού, από την Ίσπανία ως τίς Ηνωμένες Πολιτείες, άκούγονται οί ίδιες ιστορίες και κατασκευάζονται οί ίδιοι μύθοι γύρω άπ' αυτήν τη μορφή, που σαγηνεύει τον άγροτικό κόσμο άρπάζοντας από τούς πλούσιους για να μοιράσει στους φτωχούς και σκοτώνοντας μόνο για να υπερασπίσει τη δικαιοσύνη.

Στήν ίδια έποχή τοποθετείται χρονολογικά και η έργασία του για την κοινωνική ιστορία της τζάζ. Στά κείμενά του αυτά εκθειάζει τη δύναμη της τζάζ και την παρουσιάζει σαν τό ίσχυρό εκείνο μουσικό ρεύμα που άν και γεννήθηκε από τά μύχια της λαϊκής ψυχής, μετασχηματίστηκε σε μία «έκπληκτική πηγή», χωρίς να βαπτισθεί στην κολυμβήθρα της θεομοθετημένης

κουλτούρας. Άπόλυτα καταξιωμένη μουσική, η τζάζ έγινε στα μάτια του Χόμπσμπομ η παγκόσμια τέχνη που κατάκτησε τούς διανοούμενους και τά μεσαία στρώματα σ' όλο τον κόσμο.

Όμως τό μεγάλο έργο του Χόμπσμπομ άποτελούν οί γιγαντιαίες ιστορικές του συνθέσεις για τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Με την ίδια πολυθεματική ένέργεια και την ίδια καθολική γνώση που χαρακτήριζε τον Μπρωντέλ, ο Χόμπσμπομ καταπιάστηκε με την άποδειξη της «μή γραμμικότητας» της κοινωνικής άνάπτυξης. Προς αυτήν την κατεύθυνση, ο Άγγλος ιστορικός έπιχειρηματολογεί έπισημαίνοντας κοινωνικές ρωγμές από τό 1830 ως τό 1840, την έπανάσταση του 1848, τό μεγάλο χρηματιστηριακό κράχ του 1873 (πρίν άκριβώς από την άνθιση της Μπέλ Έπók και τη νέα άκμή των αυτοκρατοριών), περίοδο καταστροφών (άπό τό 1914 ως τό 1945, πρίν από τη νέα χρυσή έποχή της άνοικοδόμησης της Εύρώπης και της περιφημής άμερικάνικης άνάπτυξης που τοποθετείται από τό 1945 ως τό 1973) και τέλος τη σύγχυση του 1973 (προανάκρουσμα για ένα άσχημο τέλος του 20ού αιώνα). Τίποτα δέν ξεφεύγει από την όξυτητα της γραφής του ιστορικού, ό όποιος όχι μόνο σφυρηλατεί στέρεες συνθέσεις, αλλά και τίς τροφοδοτεί με ένα πλήθος άνεκδοτολογικών περιγραφών, με πληροφορίες, διηγήσεις, συλλογισμούς, με ένα πολύ πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό.

Ο Χόμπσμπομ τελειοποιεί διαρκώς τη σκέψη του μέσα στα χρόνια χωρίς να διστάζει να αλλάξει και μερικές φορές άποψη. Για ένα μεγάλο διάστημα υποστήριζε την ύπαρξη κατά τον 20ό αιώνα δύο άντιτιθέμενων και άντιφατικών διαδοχικών κινήσεων. Μετά τον όλεθρο της άστικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση σε κατακλυσμούς, καταστροφές, οικονομικές κρίσεις και πολέμους που σημάδεψαν τον κόσμο από τό 1914 μέχρι τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρατήρησε πώς την κρίση των πολιτικών συστημάτων και των φιλελεύθερων συνταγματικών θεσμών άκολούθησε η άνοδος του φασισμού και του σταλινισμού και η ταυτόχρονη άνάπτυξη μεγάλων έπαναστατικών κινήματων. Ο κομμουνισμός έξιδανικεύτηκε και η Σοβιετική Ένωση, παρά τίς δομικές της άδυναμίες, υπήρξε ό πρωτομάστορας μίας σειράς από έπιτυχίες που, στο τέλος της περιόδου, την όδήγησαν στη θέση της μίας από τίς δύο ίσχυρότερες δυνάμεις του κόσμου.

Άπό τά μέσα του 20ού αιώνα ό ιστορικός διακρίνει μία νέα χρυσή έποχή όπου ο καπιταλισμός άναπροσδιορίζεται, δημιουργώντας την έντύπωση ότι έχει άφομοιώσει τά μαθήματα και την κριτική του σοσιαλισμού. Όλα τά μεγάλα προβλήματα που περιέγραφαν οί λέξεις άνεργία, άθλιότητα, πόλεμος, φάνηκαν τότε λυμένα. Ο Χόμπσμπομ βλέπει τον 20ό αιώνα σαν ένα δίπτυχο – καταστροφή και μετά άνάκαμψη. Σταδιακά συνειδητοποιεί έν τούτοις ότι η φαινομενικά άπόλυτη άκμή μίας άνασυνταγμένης άστικής τάξης που επικρά-

ησε προς τά τέλη του αιώνα, μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού, αποδείχτηκε τό σύμπτωμα μιās γενικής κρίσης πού περιλαμβάνει στους κόλπους της όχι μόνον τά πρώην κομμουνιστικά κράτη αλλά και τόν ίδιο τόν καπιταλιστικό κόσμο.

Άπό τό δίπτυχο πέρασε λοιπόν στό τρίπτυχο, όρίζοντας μία τελευταία περίοδο πού χαρακτηρίζεται από τήν άτακτη υποχώρηση τών καθεστώτων του άνατολικού μπλόκ μέ όλέθριες συνέπειες για τίς χώρες αυτές και από τήν επανεμφάνιση στην ίδια τή Δύση, στίς ανεπτυγμένες χώρες, τών παλαιών οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων πού θεωρούσαμε λυμένα: μαζική άνεργία, άβεβαιότητα, ξενοφοβία, άθλιότητα. Έάν, σ' αυτό τό κρίσιμο στάδιο, οι μεγάλες βιομηχανικές χώρες βρίσκονται τελικά λίγο ή πολύ προστατευμένες, ό Τρίτος Κόσμος παραμένει σέ στασιμότητα, ιδιαίτερα μάλιστα μετά τή δεκαετία του '80 πού για τήν Νότιο Άμερική αποδείχτηκε άπειρώς πιο τραγική από τή δεκαετία του '40. Χαρακτηριστικές από αυτή τήν άποψη είναι οι περιπτώσεις τής Βραζιλίας και του Περού.¹

Η πρωτοτυπία του έργου του Έρικ Χόμπσμπομ όφείλεται στην έξαιρετική ιστορική προσέγγιση πού προκύπτει από μία σχεδόν μοναδική εύρύτητα αντίληψεων και ταυτόχρονα από τή συναρμογή και τή σύνδεση γεγονότων έκπληκτικά πολυάριθμων. Ο Άγγλος ιστορικός άποκαθιστά μία ιστορία πραγματικά παγκόσμια. Δέν άρκεϊται στην πλευρά του προνομιούχου κόσμου, ούτε στή σύνοψη τής αντιπαράθεσης τών μεγάλων δυνάμεων, αλλά διακατέχεται από τή βαθιά συνείδηση ότι αυτό πού συμβαίνει στην καρδιά τής Βραζιλίας, τής Συρία ή τή Νότια Άφρική μπορεί έξίσου να μās φωτίσει για τίς στιγμιαίες τάσεις πού έκδηλώνονται στην Νέα Υόρκη ή τή Μόσχα.

Στό τέλος τής μελέτης του για τόν 20ό αιώνα ό Χόμπσμπομ διαπιστώνει ότι σέ παγκόσμια κλίμακα και σέ γενικές γραμμές οι άνθρωποι είναι περισσότεροι από ό,τι στό τέλος του 19ου αιώνα, τρέφονται καλύ-

τερα, είναι πιο υγιείς και παρατηρεί ότι τό μέλλον είναι άνοιχτό, έπειδή άκριβώς ή παγκόσμια κρίση έβαλε σέ άμφισβήτηση σχεδόν όλες τίς θεβαιότητες στίς όποιες στηρίχθηκαν οι ίσορροπίες του ψυχρού πολέμου.

Ωστόσο, δέν μπορεί να είναι αισιόδοξος, γιατί άκόμη και αν υποθέταμε ότι ό σοβαρότερος από τούς κινδύνους πού άπειλούσαν τόν κόσμο, αυτός ενός νέου παγκόσμιου πολέμου φαίνεται τώρα μακρινός, στό τέλος του αιώνα καταγράφονται πολλά άλλα σοβαρά προβλήματα, δημογραφικά, οικολογικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά και κυρίως ή άνοδος τών φανατισμών και ή υποχώρηση του όρθου λόγου. Η καπιταλιστική ανάπτυξη θά μπορούσε να παρασύρει τόν κόσμο σέ μία έκρηκτική κατάρρευση.

Τέλος μέ μία άναφορά στό έργο πού ό ίδιος άφιερώνει στους όρίζοντες του 21ου αιώνα. Ο Χόμπσμπομ καταθέτει εκεί μία σαφή αλλά και διστακτική του διάγνωση: «Πολιτική, κόμματα, έφημερίδες, οργανώσεις, αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις και κράτη: κανένας από αυτούς τούς θεσμούς δέ λειτουργεί σήμερα όπως λειτουργούσε στό παρελθόν και όπως υποθέταμε ότι θά συνέχιζε να λειτουργεί για μακρό χρονικό διάστημα. Τό μέλλον τους είναι άσαφές. Γι' αυτόν τόν λόγο, στά τέλη του αιώνα, δέ μπορώ να άτενίσω τό μέλλον μέ μεγάλη αισιοδοξία». ² Αυτή ή άπαισιοδοξία, πού διαψεύδεται από πολλές προηγούμενες παρατηρήσεις του ίδιου του Χόμπσμπομ, διεκδικεί να προτάξει μίαν αλήθεια. Είναι όμως πολύ δύσκολο να μιλάμε για τό μέλλον μέ τή μορφή μονοδιάστατων άπολογισμών. Να λοιπόν ένας άκόμη λόγος για να θυσιζόμαστε στα διβλία του ιστορικού έπιστήμονα Έρικ Χόμπσμπομ!

1. Και τό πρόσφατο παράδειγμα τής Άργεντινής.

2. Eric Hobsbawm, *Στους όρίζοντες του 21ου αιώνα, μετά τήν έποχή τών άκρων*, Θεμέλιο 2000, σ. 206 (Σ.τ.Μ.).

«Ο αιώνας τέλειωσε άσχημα για ένα πολύ μεγάλο μέρος του κόσμου»

– Πιστεύετε ότι στην έποχή μας υπάρχει στην Γαλλία γύρω από τόν Πιέρ Μπουρντιέ και μερικούς άλλους μία νέα Άριστερά πού υποτιμούν οι ταγοί τής πνευματικής μας ζωής;

– Άπολύτως! Και δέ θά τήν έλεγα «νέα» γιατί πρόκειται για τήν ίδια πάντα Άριστερά, σταθερό συστα-

* Άπό τό ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Monde de l'έducation*, «21 διανοούμενοι συζητούν για να καταλάβουμε τόν 21ο αιώνα ... και 21 κριτικά δλέμματα», Ιούλιος-Άύγουστος 2001 (άρ. 294), σ. 114 -120. Τή συνέντευξη πήρε ό Άντουάν Σπίρ.

τικό στοιχείο τής γαλλικής συλλογικής ταυτότητας. Κάποια στιγμή βέβαια μπορεί ή άριστερά να άποκεφαλίστηκε από τίς συμπεριφορές όρισμένων προσώπων, κάποιων αντιπροσώπων της πού στην πορεία τών εξέλιξεων κατέληξαν να έκφράζουν μία ιδεολογία μέ ολοκληρωτικά διαφορετικές έρμηνείες. Παρ' όλα αυτά ή Άριστερά υπήρχε πάντα και θά έξακολουθήσει να υπάρχει. Οι συζητήσεις πού έγιναν μέ τήν ευκαιρία του έορτασμού τών διακοσίων χρόνων από τή Γαλλική Έπανάσταση απέδειξαν ότι είναι άδύνατο να καταργήσουμε τήν άριστερά, όχι μόνο από τή γαλλική ιστορία, αλλά και από τή γαλλική ταυτότητα. Μέχρι μία δεδομένη στιγμή όλος ό κόσμος, και οι πολιτικοί, άκό-

μη και ο ίδιος ο στρατηγός Ντέ Γκώλ, συνευρίσκονταν στον χώρο των ιδανικών που υποστήριζε ή άριστερά. Τόν 20ό κυρίως αιώνα οι υπερφιλελεύθερες τάσεις επιχείρησαν να μεταβάλλουν την κατεύθυνση της ιστορίας αλλά μάταια. Οι έρμηνείες άλλαξαν, όμως στην πνευματική, πολιτική και πολιτιστική ατμόσφαιρα της Γαλλίας τό δημοκρατικό φρόνημα, ή ριζωμένη άριστερά συνεχίζον να υπάρχουν...³

– Άναφερόμενος στην ταυτότητά σας, έπαναλαμβάνετε συχνά την έκφραση του Ρεϊμόν Άρόν «είμαι ένας στρατευμένος θεατής της ιστορίας». Χρησιμοποιείτε επίσης την εικόνα του «προσεκτικού ταξιδιώτη», ή ακόμη την έθραιογερμανική (yiddish) λέξη Kibbizer που σημαίνει αυτόν που κοιτά πίσω από τόν ώμο του άλλου, και άλλες φορές αυτοχαρακτηρίζεστε ως κάποιος «περί πολλά μερμινών και τυρβαζόμενος». Τελικά, τί απ' αυτά ίσχύει;

– Τό μεγαλύτερο διάστημα της ζωής μου υπήρξα στρατευμένο μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στο τελευταίο μου βιβλίο, σέ μία συνέντευξη μ' ένα φίλο δημοσιογράφο, συζητάμε ακριβώς γι' αυτό τό πάθος που χαρακτήριζε τόν 20ό αιώνα, τό πάθος της πολιτικής... Όμως από την άλλη μεριά πρέπει να παραδεχτώ ότι ως στρατευμένος δέν έκανα και σπουδαία πράγματα. Δέν είχα ποτέ σημαντικές θέσεις στην πολιτική σκηνή. Όταν ήμουν φοιτητής συμμετείχα σέ μία από τις πιο γνωστές ομάδες αλλά σέ τί χρησίμευσε; Δέν ήταν και τόσο σημαντική υπόθεση! Η μόνη αποτελεσματική πολιτική δραστηριότητα που είχα ποτέ ήταν ή συγγραφή των βιβλίων και των άρθρων που, περί τά τέλη της δεκαετίας του '70, άρχές δεκαετίας του '80, άσκησαν μία κάποια επίδραση στην πολιτική ζωή της Άγγλίας και κυρίως στον έκσυγχρονισμό του Έργατικού Κόμματος... Όστόσο αυτό δέν προέκυψε από τήν ένεργό στρατεύσή μου, αλλά από τά άρθρα μου που άνοιξαν κύκλους συζητήσεων...

– Θέλετε να πείτε ότι επιδράσατε ως διανοούμενος;

– Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι μέχρι μία όρισμένη ηλικία άσκούσα παρόμοια επίδραση. Ήμουν άπόλυτα στρατευμένος χωρίς ώστόσο να έχω σπουδαία δράση. Άκόμη και κατά τή διάρκεια του πολέμου ζούσα τήν ήσυχη ζωή ενός ανθρώπου που διαβάζει και γράφει. Μέ αυτή τή έννοια ήμουν παρατηρητής, αλλά παρατηρητής στρατευμένος και παθιασμένος. Ως διανοούμενο μέ διακατείχε έντονη συναισθηματική στράτευση που όφειλα όπωσδήποτε να έλέγχω, ιδιαίτερα όταν καταπιανόμουν μέ τήν ιστορία. Αυτό σημαίνει, για να επανέλθουμε στον Άρόν, ότι, σχετικά μέ τήν πολιτική, δέν είναι πάντοτε άπόλυτα έφικτό να υίοθετούμε μία στάση άνάλογη μέ αυτήν του «στρατευμένου θεατή». Ό Άρόν υπήρξε βέβαια ένας πολύ σοβαρός διανοούμενος, ένας φιλόσοφος που δέν μπορούμε να άγνοήσουμε...

– Όταν σάς διαβάζουμε απολαμβάνουμε μία με-

γαλόπνη σύνθεση που δρέπει ταυτόχρονα καρπούς από δημογραφικά και στατιστικά δεδομένα, από κοινωνιολογικές και άνθρωπολογικές ανακαλύψεις αλλά και από τις παιδικές σας άναμνήσεις. Στην «Έποχή των Έπαναστάσεων» έξηγγείτε ότι ανάμεσα στην ιστορία και τή μνήμη υπάρχει ή ζώνη του λυκόφωτος. Πώς συνδέετε τήν ιστορία και τή μνήμη και τί σημαίνει «ζώνη του λυκόφωτος»;

– Σημαίνει τή ζώνη που συμπύπτει μέ τήν προσωπική άνάμνηση. Άπό τή στιγμή που κάποιος συνειδητοποιεί τόν έαυτό του υπάρχει μία άνάμνηση του κόσμου και της ιστορίας του καιρού του, άνάμνηση προς τήν όποια όφειλε να είναι άπόλυτα δύσπιστος. Γιατί στην πραγματικότητα δέν πρόκειται για σαφή άνάμνηση αλλά για τό χειρότερο και πιο επικίνδυνο κανάλι. Στην «Έποχή των άκρων» επιχείρησα ακριβώς να αναλύσω εκ των ύστερων τις άναμνήσεις μου από τή δεκαετία του '30. Έπειδή ήμουν στρατευμένος άντιφασίστας θεώρησα ότι θρискόμουν μπροστά από τόν καιρό μου και έμπνεόμουν από τά μεγάλα σχέδια της έποχής: έκτίμηση λανθασμένη τελικά, που δέν άνταποκρινόταν κατά κανένα τρόπο στα πράγματα. Σάν ιστορικός ανακάλυψα γεγονότα για τά όποια ως αυτόπτης μάρτυρας δέν είχα καν άναρωτηθεί. Στη Γαλλία, ή μεγαλειώδης νίκη του Λαϊκού Μετώπου – που θυμάμαι καλά γιατί ήμουν στο Παρίσι τό 1936 – όφειλόταν σέ μία μετακίνηση ψήφων υπέρ της άριστεράς σέ ποσοστό μικρότερο από τό 1% του συνόλου των ψήφων που είχε πάρει ή ίδια ή Άριστερά στις έκλογές του 1932. Οι μόνες περιοχές του κόσμου που υπήρξε μετατόπιση υπέρ της άριστεράς ήταν τότε οι Ήνωμένες Πολιτείες και άργότερα οι Σκανδιναβικές χώρες. Άντίθετα στις περιοχές που προδικάζαμε τή νίκη της άριστεράς, όπως στην Κεντρική Εύρώπη, είχε παρατηρηθεί σαφής μετακίνηση της κοινής γνώμης προς τή δεξιά. Κατά τόν ίδιο τρόπο, οι μνήμες που διατηρούσα από τόν ισπανικό έμφύλιο δέν άνταποκρινόνταν στις

3. Τα πρόσφατα αποτελέσματα των γαλλικών έκλογών δέν φαίνεται να επιβεβαιώνουν τήν αισιοδοξία του Χόμπσμπομ για τόν σταθερά άριστερό χαρακτήρα της γαλλικής πολιτικής ταυτότητας, ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι στέλνουν μήνυμα άπόρριψης στο «ύπερ-νεοφιλελεύθερο» μοντέλο που κυριαρχεί στις δυτικές κοινωνίες. Άν στή συγκεκριμένη περίπτωση θέλαμε να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του ιστορικού, θα λέγαμε ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο σέ εξέλιξη που όφείλουμε να συνδέσουμε μέ τά προβλήματα που τό προκάλεσαν. Σ' αυτήν τή συνέντευξη, αλλά κυρίως στα τελευταία βιβλία του, ό Χόμπσμπομ έχει ήδη έπισημάνει μερικά από τά παρεπόμενα του «άνεξέλεκτου μετασχηματισμού του καπιταλισμού»: άνασφάλεια από τήν έλαστικοποίηση της εργασίας, κύματα προσφύγων και οικονομικών μεταναστών που έγκαταλείπουν τήν Άφρική, τήν Άσία και τά Βαλκάνια, ύποχώρηση του όρθου λόγου, άνοδος των έθνικισμών.

παρατηρήσεις – πολύ πιό άπαισιόδοξες τελικά – στίς όποιες οδήγηθηκα ώς ιστορικός. Χωρίς άμφιβολία, ή 'Ιστορία ένυπάρχει στήν προσωπική μνήμη. Όμως άν για παράδειγμα γράφοντας τήν ιστορία τών σταυροφοριών, έπιχειρήσω νά τήν προσεγγίσω μέ τίς έκ τών προτέρων άπόψεις, τά αξιώματα και τίς έμπειρίες ζωής του 20ού αιώνα, θά παραμείνω άπόλυτα ξένος ώς πρός τό κλίμα τής εποχής εκείνης. Διαθέτω τίς πηγές, τή λογοτεχνία, τούς αριθμούς και άλλα πολλά, όμως παρ' όλα αυτά ύπάρχει πάντα μιά γκριζα ζώνη. Για παράδειγμα στή δική μου περίπτωση ή ζώνη αυτή άντιστοιχεί στόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τόν όποιο έζησαν οι γονείς μου και άποτελεί για μένα ένα είδος...

– Πνευματικού λουτρού;

– Όχι, θά έλεγα οικογενειακής και έθνικής παράδοσης στήν όποία συμμετέχουμε αναπόφευκτα.

– Και πού έξηγεϊ τήν όπτική γωνία πού έχετε σχετικά μέ τήν ιστορία;

– Πού δέν τήν έξηγεϊ καθόλου, αλλά πού αυτή άκριβώς ή παράδοση τήν θέτει ώς πρόβλημα. Δέν άντιμετωπίζω τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για τόν όποιο δέν έχω καμία άπολύτως άνάμνηση όπως τόν άμερικάνικο εμφύλιο για τόν όποιο δέ διαθέτω καμία πνευματική και συναισθηματική άποσκευή. Έξυπακούεται ότι οι Άμερικανοί κουβαλάνε βαριές άποσκευές για τό δικό τους πόλεμο. Και εμείς κουβαλάμε άποσκευές για τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, άκόμη και άν δέν ήμασταν παρόντες. Αυτές οι οικογενειακές και έθνικές άποσκευές είναι πολύ σημαντικές... Για νά σάς δώσω ένα παράδειγμα, σάς ύπενθυμίζω ότι για πολλούς σημερινούς νεαρούς Άγγλους ό Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σημαίνει κάτι. Όταν λοιπόν ή ομάδα ποδοσφαίρου τής Άγγλίας άντιμετωπίζει τή γερμανική, συνεχίζουμε νά λέμε ότι δέν πρόκειται για έναν απλό άγώνα και έτσι αναβιώνει κατά κάποιο τρόπο ή μνήμη του Β΄ Παγκόσμιου Πόλεμου. Αυτή ή γκριζα ζώνη θέτει στόν ιστορικό πολύ ένδιαφέροντα και σημαντικά προβλήματα. Καταρχήν του ζητᾶ νά άπελευθερωθεί από τούς οικογενειακούς και τούς έθνικούς μύθους. Και μέχρι ποιό σημείο ή έμπειρία τής ζωής άσκει επίδραση στήν έπιλογή του πεδίου τής έρευνας;

– Ως κομμουνιστής ιστορικός αισθανόσασταν άπόλυτα έλεύθερος; Δέν είχατε ύποστει πολιτικό έλεγχο, δέν είχατε άυτολογοκριθει;

– Για νά είμαι ειλικρινής πολύ λίγο. Και κυρίως γιατί από τό 1946 μέχρι τό 1956, εμείς, ή ομάδα τών ιστορικών, υπήρξαμε οι πιό πιστοί από τούς πιστούς. Και τό 1966 οι πρώτοι πού άσκήσαμε κριτική. Έκείνα τά χρόνια δέν ήταν πολύ τής μόδας ή πολιτική κριτική. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ήμασταν λίγο συγκρατημένοι...

– Ό Ζάν-Πιέρ Βερνάν, γνωστός άντιστασιακός και φιλόσοφος, έξηγεϊ ότι ένας από τούς λόγους για τούς όποιους προσηλώθηκε στήν Άρχαία Έλλάδα, ήταν ότι ή κομματική πειθαρχία δέν έφθανε μέχρις εκεί. Στραμμένοι λοιπόν στό άπώτερο

παρελθόν είχε περισσότερη έλευθερία στήν έρευνα άπ' όση άν είχε διαλέξει τή σύγχρονη ιστορία.

– Κατά μία άρνητική έννοια αυτό θά μπορούσε ν' άφορᾶ και τή δική μου περίπτωση. Και για νά τό πῶ αλλά, δέν έπιχειρήσα ποτέ νά άσχοληθῶ μέ τή ρωσική ιστορία γιατί ήξερα ότι θά άντιμετώπιζα προβλήματα, ιδιαίτερα στήν έρευνα τής σύγχρονης ρωσικής ιστορίας, άφου θά έπρεπε νά ύποστηρίξω πράγματα άπολύτως άπαράδεκτα. Στή δεκαετία του '30, για παράδειγμα, όφείλαμε νά έσωτερικεύουμε τήν έχθρότητα πρός τόν τροτοκισμό, γνωρίζοντας πάντως ότι οι έπίσημες κομματικές προτάσεις για τό ζήτημα Τρότσκι ήταν τελείως έσφαλμένες. Για τόν ίδιο άκριβώς λόγο περιορίστηκα στο 19ο αιώνα, έπειδή σχετικά μέ τόν 20ό όφείλα νά άποδείξω ή νά ύποστηρίξω ότι ή δημιουργία του άγγλικού κομμουνιστικού κόμματος είχε μεταβάλει τά πάντα, γεγονός καταφανώς άνυπόστατο. Γι' αυτό εκείνη τήν εποχή δέ θέλησα νά ξεπεράσω στίς εργασίες μου τό όριο του 1914. Όμως κατά βάθος υπήρχε μιά κάποια έλευθερία. Είχα έξηγήσει τότε λοιπόν, χωρίς νά μέ ένοχλήσει κανείς, ότι τό κομμουνιστικό κόμμα δέν είχε καταθέσει σημαντικές άπόψεις για τήν άγγλική ιστορία. Υποθέτω ότι τό κόμμα μᾶς θεωρούσε «καλούς συντρόφους»... Οι Ρώσοι περιφρονούσαν λιγάκι ό,τι κάναμε, κατά τά λοιπά όμως μᾶς ένθάρρυναν σχεδόν στίς έρευνές μας. Ήμαστε λοιπόν σχεδόν έλεύθεροι.

– Στά βιβλία σας γράφετε ότι χωρίς τή νίκη της ΕΣΣΔ επί τής ναζιστικής Γερμανίας, οι κυβερνήσεις του δυτικού κόσμου, μέ εξαίρεση τίς ΗΠΑ, θά άποτελοῦσαν παραλλαγές φασιστικών και άυταρχικών καθεστώτων και ύποστηρίζετε μάλιστα ότι ίσως τό πιό σταθερό άποτέλεσμα της Οκτωβριανής επανάστασης ήταν ή διάσωση του άντιπάλου, άφου τόν ανάγκασε νά άνασχηματισθεί, νά βελτιωθεί. Νά μιά ιδέα έντελῶς άνορθόδοξη!

– Νάι, είναι άνορθόδοξη. Πάντως, εκείνη τήν εποχή άπέφευγα νά γράψω για τήν ιστορία του 20ού αιώνα και έτσι δέν υπήρχε ζήτημα έτεροδοξίας! Στήν πραγματικότητα, κατά τή δεκαετία του '50, τό μόνο θέμα πού τέθηκε για τόν 20ό αιώνα ήταν ή διαπίστωσή μου ότι ή παγκόσμια επανάσταση δέν έγινε. Αυτό άλλαξε ολοκληρωτικά τά πράγματα. Θυμᾶμαι πῶς άπάντησα σ' ένα ένδικό προοδευτικό περιοδικό όταν στήν έρώτηση, άν πιστεύω στίς επαναστάσεις, προσπάθησα μέ έπιμέλεια νά άποδείξω ότι ή επανάσταση έκανε τεράστια πρόοδο από τό 1944 ως τό 1949, αλλά δέν κατόρθωσα νά πείσω τόν εαυτό μου ότι ή παγκόσμια επανάσταση πρόκειται νά γίνει όπως τήν είχαμε όραματισθεί. Τό μόνο πού μπορούσαμε νά πούμε τότε ήταν ότι οι ισορροπίες είχαν αλλάξει και ότι ό καπιταλισμός παλαιού τύπου άνήκε στο παρελθόν.

– Έκείνη τήν ώρα συλλάβατε λοιπόν τήν άνομολόγητη για τήν εποχή ιδέα ότι ή ρωσική επανάσταση έσωσε τόν καπιταλισμό;

– Έδω νομίζω ότι μέ βοήθησε λίγο ή έμπειρία, ιδίως ή έμπειρία από τήν Άγγλία και τίς ΗΠΑ. Σέ μία πλευρά τής άριστεράς, στή δεξιά, αλλά άκόμη και στήν επίσημη διοίκηση των συνδικάτων επικρατούσε ή αντίληψη ότι οι έπαφές μέ τούς κομμουνιστές δέν ήταν απαραίτητες, έπειδή είχαν τήν τάση νά έλέγχουν τά πάντα. Ώστόσο αποδείχθηκε ότι οι στρατευμένοι κομμουνιστές, παρ' ότι είχαν διαδραματίσει πολύ σημαντικό ρόλο στό άγγλικό και άμερικάνικο συνδικαλιστικό κίνημα, ένίσχυσαν έν τέλει τίς υπάρχουσες συνδικαλιστικές δομές αντί νά επιδράσουν επαναστατικά. Ήταν άλλωστε εύκολότερο νά τίς μετατρέψουν, παρά τή μέγιστη συμβολή πού είχαν στή συγκρότηση του συνδικαλιστικού κινήματος των ΗΠΑ. Στήν πραγματικότητα, μετά τον πόλεμο ή έπιλογή στάσεων και θέσεων των επαναστατικών κινήματων μέσα σέ συνθήκες σταθεροποίησης, μικρής ή μεγάλης διάρκειας, αποτέλεσε σοβαρό πρόβλημα για όλα τά κομμουνιστικά κόμματα – και έχω γράψει άρκετά σχετικά μ' αυτό. Στήν άποκάλυψη αυτής τής σταθεροποιητικής λειτουργίας συνοψίζεται και ή «άνορθόδοξη» άποψη πού διατύπωσα παραπάνω.

– Πώς γίνεται έσείς, ένας ιστορικός των νοστρωπιών και των συμπεριφορών, νά μήν έχετε άσχοληθεί μέ τήν αξιόλογη λογοτεχνία πού υπάρχει για τά στρατόπεδα συγκέντρωσης; Λέτε ότι είναι «άπερίγραπτη», όμως κάποιες μαρτυρίες μπόρεσαν νά μάς μιλήσουν για όρισμένα πράγματα. Σκέπτομαι έπίσης, χωρίς νά έχω τήν πρόθεση νά συγκρίνω τά δύο φαινόμενα, τή λογοτεχνία για τό γκουλάγκ, τον Χαλάμοφ για παράδειγμα...

– Έκείνο πού μέ ένδιαφέρει σέ όλα τά φαινόμενα δέν είναι τόσο ή ψυχολογία – δέ λέμε άλλωστε ότι ό άνθρωπος είναι ικανός για όλα; – αλλά τά ιστορικά προβλήματα. Για παράδειγμα σχετικά μέ τό θέμα του γκουλάγκ, παρακολουθώντας πρόσφατα μία έκπομπή στην τηλεόραση, διαπίστωσα ότι τό γκουλάγκ ήταν ένα από τά στοιχεία τής άστραπιαίας έκβιομηχάνισης μάς χώρας πού δέ μπορούσε νά άποφύγει τήν καταναγκαστική έργασία. Άναρωτιέμαι άν θά εξακολουθούσα νά είμαι στρατευμένος υπέρ τής Σοβιετικής Ένωσης γνωρίζοντας τότε ότι ή προγραμματισμένη έκβιομηχάνιση τής χώρας άπαιτούσε τόσο μεγάλης κλίμακας καταναγκαστική έργασία. Είναι ένα πρόβλημα. Και υπάρχει και ένα άλλο άνάλογο πρόβλημα: μπορούμε νά δικαιολογήσουμε τον καπιταλισμό ό όποιος στήριξε τήν ανάπτυξη του σ' ένα σύστημα μαζικής δουλείας; Έχω τήν έντύπωση ότι τό γκουλάγκ αντίστοιχέ στις φυτείες των σκλάβων...

Όφείλω πάντως νά πω ότι ή δημοσιογραφική σκοπιά των πραγμάτων είναι λιγότερο ένδιαφέρουσα και ότι όλος ό κόσμος γνωρίζει πώς σφαγές, θυσίες και άλλα παρόμοια συνέβαιναν πάντα, χωρίς όλα αυτά νά συγχέονται για κανένα λόγο μέ τίς έπιχειρήσεις συστηματικής γενοκτονίας. Δέν υπήρχε καμία οικονομική λογική στό σχεδιασμό των γερμανικών στρατοπέδων

συγκέντρωσης. Άλλωστε είχε ξεσπάσει σύγκρουση χωρίς περιστροφές ανάμεσα στό μέλη των S.S. πού υποστήριζαν τή χρησιμοποίηση τής έργασίας των κρατούμενων και σ' αυτούς πού έπέμεναν στή φυλετική άκθαρση. Ώσο μέ άφορā, ένδιαφέρομαι περισσότερο για τήν ιστορική έρμηνεία παρά για τήν πρακτική έκδήλωση του φαινομένου, γιατί είναι άδύνατον, ιδιαίτερα για κάποιον πού έζησε πολύ ήρεμη ζωή, όπως έγώ, νά αναπαράγει πράγματα πού ούτως ή άλλως δέν αναπαράγονται. Κατά μία έννοια τό θεωρώ ύποκριτικό από τήν πλευρά μου ...

– Ώταν σās διαβάζουμε, διαπιστώνουμε μία εξαιρετικά τεκμηριωμένη προσέγγιση πού συμπληρώνεται μέ άναφορές σέ μουσικούς, ζωγράφους και λογοτέχνες. Για τό γκουλάγκ υπάρχουν σημαντικοί συγγραφείς πού έχετε όπωσδήποτε διαβάσει. Γιατί αυτοί οι συγγραφείς εξαιρούνται από τό τεκμηριωτικό σας υλικό;

– Γιατί ούτε τό γκουλάγκ, ούτε τά γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης άποτελούν αυτόνομα φαινόμενα στις δικές μου ιστορικές έρμηνείες. Μπορώ νά πω ότι στό βιβλία μου ύπογραμμίζω τή βαρβαρότητα τής ζωής του 20ου αιώνα. Τό γκουλάγκ από τή μία μεριά, τά γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης από τήν άλλη, είχαν πολύ μεγάλη σημασία. Ώστόσο τά στρατόπεδα έξόντωσης δέν άποτελούν έν τέλει τή βάση άνάλυσης τής φασιστικής έποχής. Έάν ήθελα νά γράψω τήν ιστορία τής βαρβαρότητας του 20ου αιώνα θά είχα προσεγγίσει τό θέμα μέ άλλο τρόπο... Έδωσα κάποτε μία διάλεξη πού δημοσιεύθηκε άργότερα μέ τίτλο «Βαρβαρότητα: Ένας οδηγός χρήσης»⁴ όπου άνέπτυσα τήν ιστορία τής βαρβαρότητας του 20ου αιώνα πού δέν ήταν μόνο ναζιστική ή κομμουνιστική. Πρόκειται για μία άσκηση άλλου είδους. Και ξέρετε, έπειδή άκριθώς είμαι έβραϊος, κυρίως για αυτό δέ θέλω νά διατρέξω τον κίνδυνο νά υποτιμήσω τό όλοκαύτωμα.⁵ Άν διαβάσετε μέ προσοχή τά σχετικά βιβλία μου, θά δείτε ότι υπάρχουν περισσότερες σελίδες για τήν σταλινική τρομοκρατία παρά για τή χιτλερική. Άλλά δέν νιώθω καθόλου ύποχρεωμένος νά γράψω μία περίληψη τής λογοτεχνίας των γκουλάγκ έπειδή αισθάνομαι τήν άνάγκη νά μήν άποσιωπήσω τίς τραγωδίες του κομμουνισμού!

– Ώταν έπεξεργάζεστε τήν εξέλιξη σέ μακρές διάρκειες καταλήγετε σέ μία διαδοχική περιοδολόγηση. Έτσι στην «Έποχή των άκρων» κάνετε λόγο για τήν έποχή των καταστροφών (1914-1945), κατόπιν για τή χρυσή έποχή (1945-1973) και τέλος για τήν έποχή τής κατάρρευσης (1973-1991). Άκόμη και ό 19ος αιώνας ύποβάλλεται σ' αυτού του είδους τήν περιοδολόγηση...

4. Eric Hobsbawm, Για τήν Ιστορία, Θεμέλιο, σ. 305-319.

5. Στο κείμενο ή έβραϊκή λέξη Shoah.

Έχω την εντύπωση ότι βλέπετε την ιστορία σαν ήμιτονοειδή καμπύλη: ανάπτυξη, κρίση, ανάπτυξη, κρίση...

– Κατά τη γνώμη μου, η βασική δομή της ιστορικής εξέλιξης του καπιταλισμού αντανakλάται στα πολιτικά, ιδεολογικά και πολιτισμικά πεδία. Μία περίοδος επέκτασης, ανάπτυξης, μετασχηματισμού φθάνει στα όριά της και παράγει, όπως λέει ο Μάρξ, αντιφάσεις και κρίσεις. Αυτές αντιμετωπίζονται με την αναδόμηση των συστημάτων και ούτω καθεξής. Πιστεύω ότι από το τέλος του 18ου αιώνα, στον καπιταλιστικό τουλάχιστον κόσμο, παρατηρείται ένας ρυθμός εναλλαγής περιόδων που κάθε μία αντιστοιχεί περίπου σε 30 χρόνια. Αυτή η καμπύλη δεν είναι αυθαίρετη, συνδέει συνεκτικά τα βιβλία μου, και αυτά παρ' ότι έχουν γραφτεί σε διαφορετικούς χρόνους, κινούνται πάντα προς την κατεύθυνση της ίδιας ανάλυσης.

– Μήπως σάς έχει παρασύρει ή τριακονταετής ανάλυση και γι' αυτό ισχυριστήκατε ότι ο 20ός αιώνας τέλειωσε άσχημα; Σήμερα, δέκα χρόνια μετά, πιστεύετε ότι είχατε δίκιο να προτάξετε μία τέτοιαν άπαισιοδοξία; Μήπως θά μπορούσαμε να πούμε ότι έχετε υπερβολικά προσηλωθεί στα γεγονότα;

– Καταρχήν δεν εκφράζω ολοκληρωτική άπαισιοδοξία. Πιστεύω ότι η σύγχρονη εποχή θά σηματοθετεί από μία τεράστια οικονομική άνθιση, μία παγκοσμιοποιημένη ανάπτυξη παρόμοια μ' αυτήν της Ευρώπης στη «χρυσή εποχή». Όμως ο αιώνας τέλειωσε πράγματι άσχημα, για ένα πολύ μεγάλο μέρος του κόσμου. Μερικά προβλήματα, όπως ο κίνδυνος του παγκόσμιου πυρηνικού πολέμου, εξαλείφθηκαν αλλά άνησυχώ πολύ για τους πρόσφυγες, τους μετανάστες, αυτούς που εκδιώκονται από την πατρίδα τους· ο αριθμός των ανθρώπων αυτών υπολογίζεται σε δεκάδες εκατομμύρια και τό μεγαλύτερο μέρος τους προέρχεται επί του παρόντος από την Αφρική, την Ασία και τὰ Βαλκάνια... Άλλά υπάρχουν και άλλοι λόγοι που με υποχρεώνουν να είμαι άπαισιόδοξος. Τά τελευταία τριάντα χρόνια παρατηρούμε την ένορχήστρωση ενός άνεξέλεγκτου μετασχηματισμού του καπιταλισμού. Παρατηρείστε την τάση για την ελαστικοποίηση της εργασίας που άφορᾶ ολόκληρο τόν χώρο της εργασίας και κυρίως της άνειδίκευτης. Στο παρελθόν μία κάποια θεσμική έγγυηση διάρκειας και σταθερότητας έξασφάλιζε δυνατότητες εργασίας για τίς έπόμενες γενιές. Στο καιρό μας, η λογική της καπιταλιστικής και «ύπερ-νεοφιλελεύθερης» εξέλιξης τὰ κατέστρεψε όλα. Οι άνθρωποι έχασαν τούς χάρτες πλοήγησης και τόν προσανατολισμό του κόσμου. Και είναι πολύ άνησυχητικό νά μήν ξέρετε που πηγαίνετε.

– Τό πιο παράδοξο είναι ότι είσθε τόσο άπαισιόδοξος ώστε νά δηλώνετε πώς στίς μέρες μας ο δρόμος είναι άνοιχτός σε επικίνδυνες και άναχρονιστικές έπινοήσεις. Λέτε για παράδειγμα ότι η άπο-πολιτικοποίηση, τὰ παλιροϊκά ρεύματα τών φανατισμών, η άγωνία τών νέων μᾶς οδηγούν, με

τήν συνδρομή και τών μέσων ένημέρωσης, σε μία πολύ άνησυχητική κατάσταση, μία πολιτιστική υποχώρηση πρὸς άδιέξοδες παραδόσεις...

– Για τίς τέχνες έχω συγκρατημένη άπαισιοδοξία. Χωρίς άμφιβολία, η αρχιτεκτονική διανύει τή χρυσή της εποχή, δέ μπορούμε όμως νά τό γενικεύσουμε. Υπάρχουν τομείς του πολιτισμού που δέν τὰ πάνε καλά... Οι κατασκευασμένες παραδόσεις υπάρχουν λίγο ή πολύ παντού και άποτελούν προνομιακό χώρο τών έθνικιστικών ιδεολογιών. Πρόκειται για νέα ιστορικά φαινόμενα που ύποστηρίζουν τόν πανάρχαιο χαρακτήρα τους και που γι' αυτό άναζητούν μυθολογικές ρίζες. Παραποιήσεις τής πραγματικότητας σημειώνονταν και στο παρελθόν: είχαν, για παράδειγμα, έπινοηθεί οι αυτοκρατορικές δωρεές του Μεσαίωνα και η μεγάλη σκωτσέζικη έποποιία του 18ου αιώνα. Στην εποχή μας όλα αυτά είναι πιο δύσκολο νά έπιδιώσουν από τήν κριτική τών ειδικών. Όστόσο, ισχύουν άκόμη θεωρίες που στηρίζονται στή μυθολογία, και θά παραθέσω εδώ τήν περίπτωση του Ισραήλ και τής σύγχρονης Ελλάδας, καθώς και τὰ δύο κράτη είναι ολότελα νέα. Η άρχαία Ελλάδα δέν ύπῆρξε ως έθνικό-έδαφικό κράτος· οι Έλληνες είχαν ξεχάσει τὰ πάντα από τήν κλασική άρχαιότητα... Όφειλαν λοιπόν νά έπινοήσουν μία λόγια γλώσσα που νά τήν προσεγγίζει. Η περίπτωση του Ισραήλ είναι άπαράλλακτη: η ιδέα του σύγχρονου έθνικού-έδαφικού κράτους στο έδαφος του Ισραήλ ούδέποτε ύπῆρξε και ούδέποτε ύπῆρξε στο έδαφος αυτό έθνικό έβραϊκό κράτος, έπειδή η συγκεκριμένη έννοια ήταν αντίθετη με τήν εβραϊκή παράδοση και μάλιστα τή θρησκευτική. Έπινοήσαμε λοιπόν μία ιστορία, σχεδιάσαμε τὰ σύνορα όπως κόβουμε ένα κουστόμι και κάναμε ύψηλή ραπτική. Αυτό άκριβώς θέλω νά πῶ μιλώντας για τήν έπινοήση τής παράδοσης.

Η βιβλιογραφία του Έρικ Χόμπσμπομ που έχει μεταφραστεί στα ελληνικά:

- Η συμβολή του Καρόλου Μάρξ στην έπιστήμη τής Ιστορίας, EMNE-Μνήμων (1981)
Η σκηνή τής τζάζ, Έξάντας (1993)
Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875, ΜΙΕΤ (1994)
Έθνη και Έθνικισμός από τό 1780 μέχρι σήμερα, Καρδαμίτσα (1994)
Η εποχή τών έπαναστάσεων 1789-1848, ΜΙΕΤ (1997)
Για τήν Ιστορία, Θεμέλιο (1998)
Η εποχή τών άκρων: ο σύντομος είκοστός αιώνας 1914-1991, Θεμέλιο (1999)
Η εποχή τών αυτοκρατοριών 1875-1914, ΜΙΕΤ (2000)
Στούς ορίζοντες του 21ου αιώνα, Θεμέλιο (2000)
Ξεχωριστοί άνθρωποι, Θεμέλιο (2001).

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΣ

Μέ αφετηρία τήν 25η Γιορτή Βιβλίου

του Νίκου Γρύπα

Η 25η Γιορτή Βιβλίου στο Πεδίο του Άρεως έκλεισε μόλις τρεις πύλες της. Τώρα οι έγκαταστάσεις διαλύονται και σημαίνει η ώρα του απολογισμού. Έχουμε και λέμε λοιπόν: η διοργάνωση υπήρξε έπιτυχημένη. Είχε καλές ιδέες, ανανέωση περιπέτρων, φωτισμού, μικρά εικαστικά, δθόνες για τήν έναλλασσόμενη προβολή βιβλίων και πολλές παράλληλες εκδηλώσεις. Έκδηλώσεις «τιμώμενης χώρας», ή Ισπανία ήταν φέτος, καθώς και ειδικές εκθέσεις με θεματική ποικιλία: ισπανόφωνη λογοτεχνία και ελληνική γλώσσα, Μικρασία, περιβάλλον και οικολογία, ρατσισμός. Τό βιβλιοκαφέ τής εισόδου αποδείχθηκε λειτουργικός χώρος ύποδοχής. Οι εκδότες δήλωσαν ικανοποιημένοι από τήν προσέλευση, ό κόσμος, είπαν, ήταν περισσότερος από τες προηγούμενες χρονιές. Κι ήταν ψαγμένος, άνησυχος. Παρά τά στοιχειά του Εύρωβαρόμετρου πού μάς τοποθέτησε μεταξύ των πίο «αδιάθαστων» Εύρωπαϊων, χιλιάδες άνθρωποι, Αθηναίοι, φαίνεται ότι έπισκεφθήκαμε τήν εκθεση, είδαμε και πήραμε βιβλία. Και όχι μόνο ό,τι νεότερο, σύγχρονο ή «μπέστ σελλερικό» προβάλλεται, όχι, καθόλου. Ψάξαμε και έργα παλιότερα, εξαφανισμένα από τούς πάγκους, έργα μέ ιδιαίτερο στίγμα, έργα κλασικά. Έν τούτοις...

Έν τούτοις, παρά τά ενθαρρυντικά μηνύματα εκ μέρους των βιβλιοφίλων, ή εκδοτική και βιβλιοπαραγωγική δραστηριότητα, είναι σαφές, διέρχεται κρίση. Τήν έπισήμανε ή πρόεδρος του Συλλόγου Έκδοτών Βιβλιωπών (ΣΕΒΑ) Έλένη Κανάκη κατά τήν έναρκτήρια όμιλία της στήν εκθεση. Τήν αποκαλύπτει και μία προσεκτική ματιά στά αριθμητικά και ποιοτικά στατιστικά του χώρου. Τό πόσο σημαντική μπορεί νά αποδει τώρα ή κρίση αυτή και τί συνέπειες μπορεί νά έχει για τήν κίνηση τής σκέψης και των ιδεών στή χώρα μας, τό μεγάλο αυτό έργο πού κατεξοχήν έπιτελεί τό βιβλίο, θά τό δοϋμε στο κοντινό μέλλον. Τά πράγματα θά εξαρτηθούν ή θά κριθούν άλλωστε από ποικιλίες

παραμέτρους από τες προσπάθειες και τες στάσεις των ανθρώπων τής εκδοσης ως τήν πολιτική και όπτική πού ή ελληνική πολιτεία υιοθετεί έναντι του βιβλίου. Δύσκολο ζήτημα! Αλήθεια πώς τό αντιμετωπίζει; Ός φτωχό συγγενή, ξεπερασμένο από μία πραγματικότητα, πού τρέχει πίσω από επιχειρηματικούς δείκτες και τεχνολογικές «διεισδύσεις»; Η τελευταία, πάντως, κίνηση τής κυβέρνησης Σημίτη, μόλις πριν δέκα μέρες, μία ρύθμιση για τά συλλογικά δικαιώματα του λόγου πού έμπεριέχεται στο νομοσχέδιο Χριστοδουλάκη για τήν επιχειρηματικότητα, δείχνει πώς ή κυβέρνηση προμοδοτεί τήν τεχνολογία σε βάρος των ιδεών, τό μέσο σε βάρος του περιεχομένου.

Αλήθεια, υπάρχει κρίση στις εκδόσεις, στο πεδίο του βιβλίου; Οι αριθμοί, πού ξεγελοϋν καμιά φορά, δείχνουν εύημερία. Η συνολική βιβλιοπαραγωγή, λένε τά νούμερα, αυξήθηκε κατά 35% μέσα μία μόλις πενταετία. Θαυμαστό! Από τούς 4851 εκδιδόμενους τίτλους τό 1995, τό 2000 είχαμε βρεθεί στους 6537. Αυτά σημαίνουν ανάπτυξη, όχι ύφεση, πολύ περισσότερο δε σημαίνουν κρίση. Κι όμως. Κρίση υπάρχει. Η πρόεδρος του ΣΕΒΑ στο Πεδίο του Άρεως τήν περιέγραψε μέ μελανά χρώματα.

Η πραγματικότητα πού φωτογράφησε ή Έλένη Κανάκη κατά τήν έναρκτήρια όμιλία της περιλάμβανε φαινόμενα: οικονομικής κρίσης, μείωσης του αριθμού των εκδοτικών επιχειρήσεων, σταθερής ύπολειτουργίας δεκάδων άλλων, άμφισβήτησης άκόμη και των κερτημένων από μέρους τής πολιτείας, προώθησης νέων νομοθετικών μέτρων φοροεισπρακτικού χαρακτήρα, λειτουργίας κρατικών εκδόσεων πού πλήττουν τήν ιδιωτική εκδοτική έπιχείρηση, διαφυγόντων δικαιωμάτων από τήν επέκταση τής άνεξέλεγκτης φωτοτυπικής και

ηλεκτρονικής αναπαραγωγής, απουσίας στήριξης στη βάση, την υποδομή του βιβλίου. Δεν αρκούν όλα αυτά; Υπάρχουν κι άλλα. Η ως άνω εικόνα, κάθε άλλο παρά ρόδινη, συμπληρώνεται αν σ' αυτή την οικονομικής κυρίως ύψης «συμπωματολογία» που εξέθεσε η Έλ. Κανάκη, προστεθούν οι ποιοτικοί προβληματικοί μετασχηματισμοί που διαπιστώνονται στις εκδόσεις την τελευταία πενταετία: η υπερσυγκέντρωση βιβλιοπαραγωγής και αγοράς σε λίγα, μεγάλα χέρια, για παράδειγμα, και μία διαπιστωμένη μεταβολή στο γενικό προφίλ τους κατά το ίδιο διάστημα.

Ειδικότερα, και με βάση τις διαπιστώσεις της προέδρου του ΣΕΒΑ αφ' ενός, τά στατιστικά του Ίγνευτή για τό βιβλίο αφ' ετέρου, διαπιστώνεται ότι μέσα στην τελευταία επταετία:

1. Παρά την σημαντικής τάξης αύξηση του αριθμού των εκδιδόμενων τίτλων που προδίδει ανάπτυξη, ο αριθμός των εκδοτικών επιχειρήσεων καταγράφει μείωση, στοιχείο που προδίδει κρίση. Φορολογικές επιβαρύνσεις, διόγκωση λειτουργικών εξόδων, άνοδος κόστους παραγωγής βιβλίων, εξαιρετικά περιορισμένα περιθώρια επιχειρηματικού κέρδους, όλα τούτα έχουν πλήξει κρίσιμα πολλές μικρές εκδοτικές επιχειρήσεις, που συμμετείχαν κατά ενδιαφέροντα τρόπο στην κίνηση των ιδεών. Η περίπτωση πώλησης του βιβλιοπωλείου και η μερική αναστολή του εκδοτικού της Δωδώνης, οίκου όχι μικρού και με μεγάλη προσφορά στον δύσκολο τομέα των θεατρικών, είχε πυροδοτήσει πέρσαι έντονες συζητήσεις κι ανησυχίες σ' όσους ενδιαφέρονται για την πολυφωνία και την κίνηση ιδεών. Γενικά μιλώντας, κατά την τελευταία επταετία, ένα 10% του συνόλου των εκδοτικών επιχειρήσεων έχει κλείσει, δίχως να ανοίξουν νέες, δεκάδες άλλες έχουν υπολειπόμενες και συνεχίζουν έτσι, ενώ οι μεγάλοι απλώς... έχουν μεγαλώσει κι άλλο. Η ομάδα των μεγάλων έχει υπερσυγκεντρώσει την έκδοση και εισαγάγει νέες συμπεριφορές και τάσεις, κατορθώνοντας, λόγω του μεγέθους της, να επιβάλλει στο σύνολο της αγοράς δικούς της κανόνες που πλήττουν τους μικρούς και μεσαίους εκδότες. Από τις χρηματοδοτήσεις έντυπων μεταγραφών που απογυμνώνουν τους μικρούς από τους συγγραφείς τους και θυμίζουν κομματάκι... ποδόσφαιρο ως τη στροφή στο χρησιμοθηρικό με τά σίγουρα και γρήγορα λεφτά βιβλίο (μαθητικό, σχολικό βοήθημα, πανεπιστημιακό) και τό μπést σέλλερ, κυρίως δέ ή προώθηση μίας ξέφρενης εκδοτικής δραστηριότητας με πληθωρισμό τίτλων, που εξαναγκάζει τους πάντες, μεσαίους και μικρούς νά τήν ακολουθήσουν – προκειμένου νά μή χαθούν οι ίδιοι και τά βιβλία τους από τους πάγκους – όλα τούτα τά φαινόμενα της εποχής είναι αμφίβολο αν συνιστούν ανάπτυξη ή βοηθούν σέ κάτι τήν υπόθεση του βιβλίου. Μοιάζουν περισσότερο ένδειξεις μίας προέλασης ενός επιθετικού καπιταλισμού, που εύνοει τό κέρδος και τή χρησιμοθηρία του περιεχομένου σέ βάρος της κίνησης ιδεών, που ένισχύει

τό όλιγοπωλιακό συγκεντρωτικό κεφάλαιο σέ βάρος των μικρών και άνεξάρτητων.

2. Η αύξηση του αριθμού των εκδιδόμενων τίτλων, αντισταθμισμένη από τή μείωση του τιράζ, τό βασικότερο που φαίνεται νά έχει επίτυχει, μοιάζει νά είναι ή μετατροπή του βιβλίου σέ προϊόν μέ σύντομη ήμερομηνία λήξης. Τό βιβλίο που βγαίνει σήμερα ξεπερνάται γρήγορα· καταλήγει στά άζήτητα σάν τήν έτησια ένδυματολογική μόδα, θέτοντας τόν μικρό και μεσαίο εκδότη που θά άρνηθεί τή λογική των μπést σέλλερ ή της χρησιμοθηρικής έκδοσης, ένώπιον σημαντικών οικονομικών κινδύνων. Η πληθωριστική βιβλιοπαραγωγή έχει περιστείλει τό τιράζ κατά τό ήμισυ, ένίστε και παραπάνω – αντί των 3000 άντιτύπων στά όποια έβγαине παλαιότερα τό βιβλίο τώρα βγαίνει στά 1500 ή και στά 1000· περισσότερο δέν... πουλάει. Κι ένώ τά βιβλία που κυκλοφορούν στήν αγορά, που παίρνουν και διαβάζουν οι άνθρωποι δέν έχουν αύξηθεί, έχει αύξηθεί ό ρυθμός της ροής μέ τόν όποιο περνούν αυτά μπροστά από τούς ανθρώπους. Τά βιβλία μας «παλιώνουν» τώρα γρήγορα, χάνονται πριν προλάβουν νά αναλυθούν, παραμερίζονται για νά έρθουν νέα, νέα, νέα... Αυτό όμως δέν είναι ανάπτυξη αλλά καταναλωτική έκρηξη. Δέν προάγει τή σκέψη αφού τήν «μπουκώνει», μή αφήνοντάς της χρόνο νά επεξεργαστεί τά πράγματα· μάλλον τή συγχύζει. Μπορούμε υπό αυτές τις συνθήκες νά μιλήσουμε έν τέλει για ανάπτυξη;

3. Έκτός τούτων, ή καταγεγραμμένη μεγάλη ανάπτυξη σέ τίτλους άφορα κυρίως κατηγορίες εκδόσεων μέ χρησιμοθηρικό χαρακτήρα· τό σχολικό βοήθημα, τό πανεπιστημιακό βιβλίο, τό βιβλίο τεχνολογίας, ιδίως μέ προγράμματα εκμάθησης ηλεκτρονικών υπολογιστών και τό βιβλίο διοίκησης και όργάνωσης επιχειρήσεων. Κάθε μία από τις ως άνω κατηγορίες συνδέεται μέ πρόσφατες εκπαιδευτικές και κοινωνικές μεταβολές της έλληνικής κοινωνίας. Η ανάπτυξη του σχολικού βοηθήματος, φέρ' ειπείν, μέ τή διεύρυνση των εξετάσεων στο σύνολο των σχολικών μαθημάτων και τήν ένίσχυση του μαθητικού ανταγωνισμού στή δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Τό πανεπιστημιακό βιβλίο μέ τήν ίδρυση πληθώρας πανεπιστημιακών τμημάτων. Τά προγράμματα ηλεκτρονικών υπολογιστών μέ τή διεύρυνση της τεχνολογίας και ή διοίκηση επιχειρήσεων μέ τή σταδιακή επικράτηση νεοφιλελεύθερων λύσεων στήν Ευρώπη και τήν Ελλάδα. Αντίθετα, τομείς όπως ή ποίηση, ή ιστορία και μελέτη της λογοτεχνίας, ή πολιτική, τό θέατρο, ή έπιστημονική ψυχολογία έχουν σημειώσει καθήλωση ή και καθίζηση των εκδόσεών τους. Όλα τούτα, όμως, δέ συνιστούν μία γενικώς και άορίστως ανάπτυξη του βιβλίου αλλά ένδείξεις μίας ποιοτικής μεταβολής στο χώρο των εκδόσεων προς όφελος μίας χρησιμοθηρίας από τή μία, σέ βάρος της συνολικότερης ανάπτυξης της σκέψης από τήν άλλη· μεταβολή σύμφυτη άλλωστε μέ τήν άνάλογη, σχεδόν ταυτόσημη που παρατηρείται στά εκπαιδευτικά προ-

γράμματα σπουδών και τις κυρίαρχες αναζητήσεις της κοινωνίας εν γένει από ό,τι έχουμε μάθει να τοποθετούμε ως γνώση συνολικά.

«Τό βιβλίο όφείλει νά πάρει τή θέση πού τού άξιζει. Δέν είναι έμπορικό προϊόν αλλά πολιτισμός, όργανο διακίνησης ιδεών, και μάλιστα ιδεών ώριμων, συγκροτημένων κι έπεξεργασμένων· άπολύτως αναγκαίων στόν κόσμο μας όπου, μέσα από τήν κυριαρχία τής ηλεκτρονικής ένήμερωσης, βασιλεύουν ό άνεπεξέργαστος λόγος, ή σκόρπια πληροφορία, τό τίποτα τής γνώσης ή άναρθρη κραυγή τών κάθε ΒΒΒ», παρατηρεί ή πρόεδρος τού ΣΕΒΑ Έλένη Κανάκη. Ό ΣΕΒΑ, εκτιμώντας ότι ή κατάσταση άγγίζει κρίσιμη καμπή, έτοιμάζει ύπόμνημα μέ προτάσεις για τή στήριξη τής ύποδομής τού βιβλίου προς τό ύπουργείο Πολιτισμού και τό ΕΚΕΒΙ, τό όποιο θά κατατεθεί μέσα στό καλοκαίρι. Τό πνεύμα τών προτάσεων, παρατηρεί ή Έλ. Κανάκη, αναπτύσσεται «σε άξονες υιοθέτησης όχι πολιτικών προστατευτισμού, αλλά δυναμικών λύσεων για τήν προώθηση τών ιδεών και τήν ανάδειξη τού βιβλίου σε μία ποιοτική διεξοδα από τά άδιέξοδα τής έποχής, άδιέξοδα ποιότητας και άξιών».

Ειδικότερα, οι γενικές κατευθύνσεις τών προτάσεων τού ΣΕΒΑ, μολονότι ή έπεξεργασία τους δέν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, φαίνεται ότι θά κινηθεί στις έξής κατευθύνσεις:

- στην άπόρριψη τής φοροεισπραχτικής διάθεσης και έναντι τού βιβλίου πού έχει καταλάβει τελευταία τό οικονομικό έπιτελείο τής κυβέρνησης Σημίτη και τήν κατοχύρωση τής έκδοσης και βιβλιοπαραγωγής άπέναντί της. «Τό βιβλίο δέν είναι έμπορικό προϊόν μέ δυνατότητες πολλαπλασιασμένης άξίας, ούτε είδος ύποχρεωτικής κατανάλωσης όπως τά τρόφιμα ή τά παπούτσια. Άφού δέν πραγματοποιεί μεγάλο τζίρο όπως οι άλλες άγορές, δέ μπορεί νά φορολογηθεί σαν κι αυτές», τονίζει ή πρόεδρος τού ΣΕΒΑ. Έπισημαίνοντας πώς ή φορολογική επιβάρυνση τών εκδόσεων είναι ήδη σημαντική, ό ΣΕΒΑ άπορρίπτει τις κυβερνητικές προσπάθειες άνατροπής τών κεκτημένων και κατοχυρωμένων θετικών μέτρων για τό βιβλίο μέσω τής έπιβολής επιπλέον φορολογικών επιβαρύνσεων. Οι τελευταίες άφορούν τήν πρόταση τής έπιτροπής Γεωργακόπουλου για τήν άνοδο τού ΦΠΑ από τό σημερινό 4% στό 8% και τή φορολόγηση τού στόκ στις άποθήκες, πού, ειπάθηκε, θά ισχύσει όριστικά από τό τρέχον οικονομικό έτος. «Ειδικά αυτό τό τελευταίο, αν γίνει, θά οδηγήσει στη συντριβή τών μικρών, ένδεχομένως και πολλών μεσαίων εκδοτών. Οι βιβλιοπώλες, προκειμένου νά άποφύγουν τή φορολογία, θά καταλήξουν νά παίρνουν μόνον ό,τι θεωρούν σίγουρο ότι θά πουλήσει, δηλαδή μπέστ σέλλερ και λογοτεχνία από τηλεοπτικά σήριαλ» παρατηρεί ή Έλένη Κανάκη. Αυτός είναι ό στόχος τής κυβέρνησης Σημίτη;

- στά αίτήματα για τήν ολοκλήρωση τού προγράμματος σχολικών βιβλιοθηκών και τήν ίδρυση ένός ένθνικού δικτύου βιβλιοθηκών, άνοιχτού στην κοινωνία, πού θά περιλαμβάνει σχολικές, πανεπιστημιακές, κινητές και δημοτικές βιβλιοθήκες· ακόμη τήν ίδρυση πανεπιστημιακής σχολής για τό βιβλίο και σχολής έκδοτικών και βιβλιοπωλικών επαγγελμάτων, μέ στόχο τή βελτίωση τής έκδοτικής παραγωγής

- στην άπαίτηση για τήν προώθηση νομοθετικών ή άλλων ρυθμίσεων, ικανών νά έγγυηθούν τά, ήδη κατοχυρωμένα στις περισσότερες εύρωπαϊκές χώρες, δικαιώματα πολλαπλής χρήσης τών βιβλίων στις βιβλιοθήκες· επίσης τά συλλογικά δικαιώματα, πού παραβιάζονται σήμερα από τήν άνεξέλεγκτη φωτοτυπική και ηλεκτρονική άναπαραγωγή τού βιβλίου – ακόμη και κατά κόρον – κι από τά ίδια τά κρατικά ιδρύματα (ΑΕΙ, ΤΕΙ ΙΕΚ).

«Έχουνε γίνει σημαντικά βήματα. Η καθιέρωση τής ένιαίας τιμής βιβλίου πριν τρία χρόνια, για παράδειγμα, υπήρξε μέτρο θετικό πού ώφέλησε τήν βιβλιαγορά. Ένίσχυσε τήν άξιοπιστία της και προστάτευσε εν μέρει τους μικρούς από τις δλέψεις τών μεγάλων. Λειτουργήσε επίσης θετικά και τό πρόγραμμα τών σχολικών βιβλιοθηκών, όσο προχώρησε. Όμως χρειαζόμαστε πολύ περισσότερα πράγματα· όφείλουμε νά κάνουμε άποφασιστικά βήματα τώρα», καταλήγει ή Έλένη Κανάκη. Καλό θά είναι, κανείς δέ διαφωνεί. Έκτός ίσως από τους νεοφιλελεύθερους πού οικτιρούν τέτοιους προβληματισμούς. Κατ' αυτούς, τό βιβλίο δέν είναι παρά ένα ακόμη έμπορικό προϊόν, προορισμένο νά συμβάλει στην ευημερία τής ανθρωπότητας μέσω τής δημιουργίας κερδών, κεφαλαίων, πλούτου και τά λοιπά, και τά λοιπά, και τά λοιπά... Άρχές όπως ή πολυφωνία, οι ιδέες, ή σκέψη σ' αυτούς μοιάζουν άνησυχητικές, ένδεχομένως κι επικίνδυνες. Έμεις είμαστε από τήν άλλη μεριά.

Πέτρος Μαρτινίδης
ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΟΡΑ
ΝΕΚΡΟΣ

[Αστυνομικό μυθιστόρημα]

Μόλις κυκλοφόρησε

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ «ΠΕΡΣΕΑ»

του Λάμπρου Πόλκα

Παρά τα όσα κατά καιρούς λέγονται και γράφονται, οι σχέσεις των εκπροσώπων των κλασικών σπουδών με τα επιτεύγματα της ηλεκτρονικής τεχνολογίας κάθε άλλο παρά αντιπαθητικές μπορούν να χαρακτηριστούν. Από τα τέλη της δεκαετίας του '40, όταν ο ιησουίτης κληρικός Ρομπέρτο Μπούζα (Roberto Busa) σε συνεργασία με τον τότε πρόεδρο της εταιρείας IBM Τζ. Τόμας Γουάτσον (J. Thomas Watson) έθεσαν σε εφαρμογή το μακρόπνοο σχέδιο της δημιουργίας του συμφραστικού πίνακα (concordance) των έργων του Θωμά 'Ακινάτη,¹ οι πάσης φύσεως ηλεκτρονικές εφαρμογές στον τομέα της έρευνας και διδασκαλίας του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και της γραμματείας του συναγωνίζονται επαρκώς τις αντίστοιχες του κλάδου των θετικών επιστημών.²

Υπό την προϋπόθεση ότι οι υπολογιστές και τα λογισμικά τους δέν θεωρούνται πανάκεια, πού με τίς μηχανικές τους δυνατότητες μπορούν να επιλύσουν αυτόματα όλα τα προβλήματα σχετικά με τον αρχαιοελληνικό κόσμο, διερευνάται στή συνέχεια το ερώτημα κατά πόσο και πώς τροποποιούν οι νέες τεχνολογίες τήν έρευνα και κυρίως τή διδακτική της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και των όμορων κλάδων της. Χρησιμοποιείται προς τούτο ως παράδειγμα ένα διάσημο ηλεκτρονικό πρόγραμμα, ό «Περσέας». Καθώς τό σχετικό λογισμικό είναι άγγλόφωνο στό δοκιμακό του μέρος, ενδιαφέρουν κυρίως ή λογική του συστήματός του και ιδεολογικά ζητήματα πού τίθενται από τήν κυκλοφορία του.*

* Τό παρόν άρθρο συνοψίζει παρατηρήσεις από τήν άξιολογική παρουσίαση, μέσω του διαδικτύου, του προγράμματος «Περσέας» (G. Crane, ed., <http://www.perseus.tufts.edu>). Διατυπώθηκαν από τον γράφοντα στό πλαίσιο ήμερίδας πού διοργάνωσε ό Σύνδεσμος Φιλολόγων Λέσβου στό ΠΕΚ Μυτιλήνης (23/11/2001), με άπώτερο στόχο να έπισημανθούν, πέραν της «ουδέτερης» τεχνοκρατικής προσέγγισης (Σ. Χριστοπούλου και Δ. Γρηγορόπουλος, 2000), ζητήματα, πρακτικά και θεωρητικά, πού θέτει τό έν λόγω πρόγραμμα στον χώρο της εκπαιδευτικής αρχαιολογίας/αρχαιολογίας.

I. Ένας εξερευνητής των όρίων του αρχαίου κόσμου

Ό «Περσέας» είναι μιά συνεχώς εξελισσόμενη ψηφιακή βιβλιοθήκη, πού περιλαμβάνει στό αρχαιογνωστικό της μέρος πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, με τά εξής βασικά περιεχόμενα: 1) τήν κρίσιμη μάζα από κείμενα 33 συγγραφέων της αρχαιοελληνικής γραμματείας, διαθέσιμα στό αρχαιοελληνικό πρωτότυπο και σε άγγλική μετάφραση 2) συνοδευτικά σχόλια για μεγάλο μέρος του φιλοξενούμενου γραμματειακού corpus 3) τό έλληνοαγγλικό λεξικό των Liddell-Scott-Jones 4) έργα λεία μορφολογικής και στατιστικής ανάλυσης των αρχαίων λέξεων 5) έγχειρίδια αρχαιοελληνικής γραμματικής και σύνταξης 6) συλλογή με εικόνες, πάνω από 33.000, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, άγγείων, νομισμάτων και τοποθεσιών 7) λεξικό των κλασικών αρχαιοτήτων, συλλογές και έγκυκλοπαιδείες με γραμματολογικές πληροφορίες για ιστορικά πρόσωπα, μυθολογικές μορφές, τόπους και όρους 8) άτλαντες με σχηματικούς, δορυφορικούς και τοπογραφικούς χάρτες 9) χρονολογική επισκόπηση των σημαντικότερων ιστορικών και πολιτιστικών γεγονότων της αρχαίας Ελλάδας από τήν αρχαϊκή περίοδο μέχρι τον Μέγα Άλέξανδρο 10) βιβλιογραφική βάση δεδομένων με 2.630 περίπου τίτλους έργων.

Στήν ψηφιακή βιβλιοθήκη προσοδευτικά ενσωματώθηκαν δύο παιδαγωγικά εκθέματα σχετικά με τους όλυμπιακούς αγώνες και τή μορφή του Ήρακλη, βάσεις δεδομένων με παύρους και κείμενα (στό πρωτότυπο και σε άγγλική μετάφραση) της λατινικής γραμματείας, κυρίως της ύστερης ρωμαϊκής και πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, τά όποια ύποστηρίζονται από τό σχετικό, γραμματολογικό και αρχαιολογικό,

1. Winter, T.N. 1999. «Roberto Busa S.J. and the Invention of the Machine-generated Concordance». *The Classical Bulletin* 75: 3-21.

2. Πόλκας, Λ. 2000. «Η έλληνορωμαϊκή αρχαιότητα στό διαδίκτυο. Όδηγός πλοήγησης», *Διαβάξω* 41: 109-115.

ύλικό και γλωσσικά εργαλεία. Τό γραμματειακό και εικονικό ύλικό από την έπονομαζόμενη Άγγλική Άναγέννηση (με έργα των Κρ. Μάρλοου και Γουίλ. Σαίξπηρ), την ιστορία και τοπογραφία του Λονδίνου, περιοχών των ΗΠΑ και του πανεπιστημίου που στεγάσει σήμερα τό πρόγραμμα σηματοδοτούν ένα πρώτο, αποσπασματικό άνοιγμα τής βιβλιοθήκης προς κάποια μερίδα του νεότερου δυτικού πολιτισμού και τής νεότερης ιστορίας.

Τό σχέδιο εκπόνησης του «Περσέα» άρχισε νά υλοποιείται τό 1987, αρχικώς από ομάδα ακαδημαϊκών του κύκλου του Πανεπιστημίου Harvard, οι όποιοι ήθελαν νά δώσουν έναν περισσότερο παιδαγωγικό προσανατολισμό στον ηλεκτρονικό Θησαυρό τής Έλληνικής Γλώσσας (TLG). Τό ανθρωπιστικό πρόγραμμα σήμερα άπασχολεί όλιγομελή ομάδα εργασίας φιλολόγων και προγραμματιστών, υποστηρίζεται ωστόσο από ευρύ δίκτυο έρευνητών σε διάφορα πανεπιστημιακά ιδρύματα και οργανισμούς κυρίως των ΗΠΑ. Η χρηματοδότησή του εξασφαλίστηκε κατά καιρούς, και ενισχύεται σήμερα, από ποικίλους φορείς: άμερικανικά πανεπιστήμια, κολλέγια, ιδρύματα, εταιρείες ύπολογιστών και πληροφορικής αλλά και ιδιώτες. Έτσι, ό «Περσέας» εμπλουτίζει και επεκτείνει συνεχώς τό ύλικό του είτε με συνεργασίες είτε με την ad hoc εργασία των σχεδιαστών του. Χάρη στην ευέλικτη κατασκευαστική του δομή, λειτουργεί ανεξάρτητα από λειτουργικά συστήματα και προγράμματα, έτσι ώστε νά θεωρείται ένα από τά δημοφιλέστερα ηλεκτρονικά, αρχαιογνωστικά εργαλεία. Χρησιμοποιείται από έρευνητές, ακαδημαϊκούς, εκπαιδευτικούς και φοιτητές σε πολλά εκπαιδευτικά ιδρύματα (κολλέγια και πανεπιστήμια), φιλοξενείται ως «δεσμός» (link) σε όλους σχεδόν τους ανθρωπιστικούς και αρχαιογνωστικούς κόμβους του διαδικτύου, διαθέτει δύο «καθρέφτες» (mirror sites) στην Όξφόρδη και στό Βερολίνο, για άμεσότερη πρόσβαση των ευρωπαϊών χρηστών, ενώ έχει αρχίσει νά ανάπτυσει συνεργασίες και με ευρωπαϊκά ακαδημαϊκά ιδρύματα, όπως τό Ίνστιτούτο Max Plank του Βερολίνου.

Άπό τό 1995 ό «Περσέας» προσφέρεται με ελεύθερη πρόσβαση στό διαδίκτυο. Άσφαλέστεροι, βέβαια, και παιδαγωγικώς καταλληλότεροι είναι οι ψηφιακοί δίσκοι, με τους όποιους δάσκαλοι και σπουδαστές μπορούν νά κατασκευάσουν «μονοπάτια» (paths) όργάνωσης και σύνθεσης του διαθέσιμου αρχαιογνωστικού ύλικού γύρω από ένα θέμα.³ Τό 1992 κυκλοφόρησε ή πρώτη έκδοση του προγράμματος σε ένα CD-ROM (Perseus 1.0) μαζί με έναν βιντεοδίσκο, που λειτουργούσε μόνο σε ύπολογιστές Macintosh. Άκολούθησε τό 1996 ή δεύτερη αναβαθμισμένη έκδοση (Perseus 2.0), και τό 2000 ή «Άνεξάρτητη Πλατφόρμα Perseus 2.0», που «τρέχει» τό πρόγραμμα τόσο σε ύπολογιστές Macintosh όσο και σε PC. Άπό τό 1993 ή έδρα του ηλεκτρονικού προγράμματος μετακινήθηκε από τό Harvard στό Τμήμα κλασικών σπουδών του Πανεπι-

στημίου Tufts, όπου και λειτουργεί υπό τή διεύθυνση του ακαδημαϊκού καθηγητή φιλολογίας Γκρέγκορυ Κρέιν (Gregory Crane).

Μερικές ένδεικτικές τιμές των ψηφιακών δίσκων, όπως τις δίνει ό εκδότης Yale University Press: ή πλήρης έκδοση τής «Άνεξάρτητης Πλατφόρμας», με τους τέσσερις ψηφιακούς δίσκους κοστίζει γύρω στά 354€, ενώ ή συνοπτική του έκδοση, με έναν μόνο ψηφιακό δίσκο, γύρω στά 160€.

Παράλληλη με την εξελικτική πορεία κατασκευής του «Περσέα» είναι ή συνεχής πιλοτική εφαρμογή του σε αίθουσες διδασκαλίας και σπουδαστικά εργαστήρια, από την όποία έχουν ήδη προκύψει πορίσματα αξιολόγησης, ώστε τό σχετικό πρόγραμμα νά μπορεί νά κριθεί ως εσχηματισμένο και δοκιμασμένο πολυμεσικό περιβάλλον τόσο ως προς τις «μηχανικές» δυνατότητες του όσο και ως προς τις ευρύτερες, συστημικού ή ιδεολογικού τύπου, τροποποιήσεις που επιφέρει στην αρχαιογνωστική έρευνα και μάθηση.⁴ Έξάλλου, τόσο οι σχεδιαστές (μαζί με τους κατά καιρούς, έσωτερικούς και έξωτερικούς, συνεργάτες) όσο και οι χρήστες του «Περσέα», έξηγούν, μέσω τής ηλεκτρονικής και έντυπης άρθρογραφίας, τά προτερήματά του, έλέγχουν επιμέρους αδυναμίες του και έπισημαίνουν τις προϋποθέσεις που απαιτούνται, προκειμένου νά εξασφαλιστεί ή αποτελεσματικότερη εύχρηστία του. Συστήνονται πρώτα οι ευεργετικές επιπτώσεις που προκαλεί, ή άναμένεται νά προκαλέσει, ή κυκλοφορία του προγράμματος κυρίως στον χώρο τής εκπαιδευτικής αρχαιογνωσίας.

II. Τά αρχαία ως ανακούφιση

Τό έτερογενές ύλικό του «Περσέα», αν και ύπόκειται σε συνεχείς προσθήκες, εκτιμάται ότι στην πράξη συγκροτεί ένα «συμφραστικό όλον»,⁵ τό όποιο έπαυξάνει, διευρύνει και προωθεί τή σπουδή και τή διδασκαλία τής κλασικής γραμματείας και του κλασικού πολιτισμού με ποικίλους τρόπους και για πολλούς λόγους:

3. Owens, W.E. 1998a. «Perseus 2.0. Summer Institute. Curriculum Materials»: http://ablemedia.com/ctcweb/guide/Curriculum_Guide_2.0.pdf και 1998b. «Teacher's Companion for Perseus 2.0: How to Create a Path»: http://ablemedia.com/ctcweb/knowledge/KB_Paths_2.0.pdf.

4. FIPSE (=Fund for the Improvement of Postsecondary Education). 1993-96. «Final Report for the Perseus Evaluation for 1993-1996»: http://www.perseus.tufts.edu/FIPSE/report_final.html και

Marchionini, G. 2000. «Evaluating Digital Libraries. A Longitudinal Analysis and Multifaceted View»: <http://ils.unc.edu/~march/perseus/lib-trends-final.pdf>

5. Mylonas, E. - G. Crane - K. Morrell, & D. Neel Smith. 1993. «The Perseus Project: Data in the Electronic Age», στον τόμο John Solomon (ed.), *Accessing Antiquity*, 133-155.

1) Ξεασφαλίζεται ή άμεση πρόσβαση διδασκόντων και διδασκομένων σε άφθονες πηγές (άρχαϊα κείμενα, ύλικό αρχαιολογίας και τέχνης), πολλές από τις όποιες είναι δύσκολο νά έντοπιστούν ακόμη και σε έντυπη μορφή, ενώ τό σχετικό φωτογραφικό ύλικό είναι άσφαλώς άμεσότερα προσπελάσιμο και πλουσιότερο από τά διαθέσιμα slides, πού μένουν κατά κανόνα άχρησιμοποίητα σε μιά συμβατική βιβλιοθήκη. Έρευνήτες και φοιτητές, δάσκαλοι και μαθητές, αντί νά κοπιάζουν ψάχνοντας τό αρχαιογνωστικό ύλικό τους σε έντυπους καταλόγους λημμάτων και δυσπρόσιτες βιβλιοθήκες, διαθέτουν ένα μόνιμο, πλούσιο και αξιόπιστο, εργαλείο, στό όποιο μπορούν νά προσφεύγουν άμέσως, προκειμένου νά καλύψουν τις όποιοσδήποτε ανάγκες τους.⁶

2) Χάρη στά μηχανικά πλεονεκτήματα του «Περσέα», πού έχουν νά κάνουν μέ την άποτελεσματικότητα, την ταχύτητα και τή σταθερή άμεσότητα πρόσβασης στά περιεχόμενά του, συγχωνεύονται πλέον οι δύο, ξεχωριστές μέχρι τώρα στό έντυπο έγχειρίδιο, διαδικασίες ανάγνωσης: «ή προετοιμασία-διαδικασία της» και «ή έφαρμογή της». Άν, για παράδειγμα, θέλει κάποιος νά μελετήσει από τό πρωτότυπο τό προοίμιο της *Οδύσσειας* μέ τόν παραδοσιακό τρόπο, είναι ένδεχομενο νά καθυστερεί την ανάγνωση του, καταφεύγοντας πρηγουμένως στό λεξικό, προκειμένου νά έλέγξει τή σημασία των λέξεων-φράσεων. Στό ηλεκτρονικό περιβάλλον του «Περσέα» ή καθυστέρηση αυτή, αν δέν μηδενίζεται, μειώνεται στό έλάχιστο.⁷

3) Ο «Περσέας» προκαλεί, έπίσης, «συστημικού» τύπου αλλαγές στον τρόπο μέ τόν όποιο μελετώνται και διδάσκονται μέχρι σήμερα τά άρχαία κείμενα. Αυτό όφείλεται κυρίως στό ότι ή λειτουργία του βασίζεται στό υπερκείμενο (hypertext), τά κύρια προτερήματα του όποιου συνοψίζονται: α) στην άπελευθέρωση του χρήστη από τόν γραμμικό και άπολυταρχικό κόσμο του έντυπου βιβλίου, έπειδή του ξεασφαλίζεται ή δυνατότητα νά ακολουθεί όποιο σύνδεσμο αυτός επιθυμεί, όποτε θέλει νά τόν επιλέξει ανάλογα μέ τις ανάγκες του.⁸ β) στην «τοπογραφική» οργάνωση των περιεχομένων, τά όποια, μέ την πλούσια συνδεσμολογική τους σκευή και την όθωνική παραστατικότητα τους, δέν διαβάζονται τόσο όσο «βλέπονται» σαν ένα είδος χάρτη.⁹ Τά έτερογενή δεδομένα του «Περσέα» συνδέονται μεταξύ τους μέ πλήθος υπερκειμένων και μπορούν νά ανακτηθούν από όποιαδήποτε πηγή και μέ ποικίλους τρόπους ανάλογα μέ τόν σκοπό για τόν όποιο πρόκειται νά χρησιμοποιηθούν. Έτσι, ό χρήστης μέ ένα «κλικ» μπορεί νά μετακινείται από μιά λέξη του άρχαίου κειμένου στά άφθονα λεξικογραφικά δεδομένα της, νά ανατρέχει σε έρμηνευτικά και γλωσσικά σχόλια ή σε παράλληλα κείμενα νά «γυρίζει», έπειτα, τό άρχαιο κείμενο στην άγγλόφωνη μετάφρασή του και, ένεργοποιώντας μιά λέξη, νά άντλεί πραγματολογικές ή γραμματολογικές πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα, νά έντοπίζει τοποθεσίες σε χάρτες

ή νά έχει πρόσβαση σε πάσης φύσεως αρχαιογνωστικές και αρχαιολογικές πηγές.¹⁰ Μέ τό βοηθητικό εργαλείο αναζήτησης (Look up Tool), έντοπίζονται λέξεις-κλειδιά γύρω από ένα αρχαιογνωστικό θέμα (λ.χ. την πολιτική στην άρχαία Ελλάδα), οι όποιες ανακαλούνται από όλες τις, πρωτογενείς και δευτερογενείς, πηγές του προγράμματος.

5) Διαφωτίζεται ή προσέγγιση του corpus των κειμένων μέ την εικόνα και άντιστρόφως, ενώ τά άφθονα εργαλεία του «Περσέα» έπιτρέπουν στον διδάσκοντα νά έξηγει τό άρχαιο κείμενο μέ λεξιλογικές ανάλυσεις, νά τό συσχετίζει μέ χάρτες, μέ γεωγραφικά χαρακτηριστικά, μέ παράλληλα κείμενα και αρχαιολογικές πηγές. Έτσι, μέσω της έπονομαζόμενης «διαθεματικής» προσέγγισης, δημιουργούνται νέοι τύποι μαθημάτων και curricula, ένοποιώντας έτσι - σε μιά έποχή αναγκαστικής εξειδίκευσης και άποσπασματικής πληροφορίας - ξεχωριστούς μέχρι σήμερα κλάδους αρχαιομάθειας: τή φιλολογία, την αρχαιολογία, την ιστορία ή την τέχνη. Η γενικότερη ώφέλεια στην τελευταία περίπτωση προκύπτει από την εκτίμηση ότι σήμερα δέν έχει μεγάλη σημασία τό πόσα ξέρει κανείς σε έναν τομέα, αλλά από τό πόσοι άνθρωποι μπορούν νά γίνουν κοινωνοί της γνώσης.¹¹

6) Από τά προσόντα του «Περσέα» δέν λείπει ή συνεισφορά του στην συνεργατική και έποικοδομητική μάθηση, τροποποιώντας προς μιά δημιουργικότερη κατεύθυνση τις σχέσεις εκπαιδευόμενων και εκπαιδευτών. Καθώς οι αρχαιογνωστικές πληροφορίες παρέχονται τώρα άφθονες από τό ίδιο τό πρόγραμμα και είναι διαθέσιμες έξίσου σε σπουδαστές και δασκάλους, οι πρώτοι κατασκευάζουν τή δεδομένη από τό πρόγραμμα γνώση, ενώ οι δεύτεροι οργάνωνουν άπλως τό συμφραστικό πλαίσιο αυτής της κατασκευής.¹² Έπιπρόσθετα, τό κέντρο βάρους της διδασκαλίας μετατοπίζεται τώρα από την άπλή μετάδοση πληροφοριών στην κατανόηση και την εις βάθος διερεύνηση ή ανάλυσή τους, έτσι ώστε ό εκπαιδευτής από μονοσήμαντος φορέας γνώσης και παραδοσιακός έξεταστής νά μετατρέπεται σε καθοδηγητή-οργανωτή, κατευθύνοντας τόν σπουδαστή στό νά μαθαίνει νά έντοπίζει, νά οργάνωνει και

6. FIPSE, 1993-96, όπ.π.

7. Mueller, M. 2000. «Electronic Homer», *Ariadne* 25: <http://www.ariadne.ac.uk/issue25/mueller/intro.html>.

8. Landow, G.P. 1997. *Hypertext 2.0: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, σελ. 273.

9. Bolter, J.D. 1993, «Hypertext and the Classical Commentary», στον τόμο Jon Solomon (ed.), *Accessing Antiquity*, 157-171.

10. Mylonas et. al., 1993, όπ.π., σελ. 136.

11. Crane, G. (ed.). 1989. «Computers and Research in the Classics: The Evolution of the Electronic Library», στον τόμο P. Culham & L. Edmunds (eds.), *Classics*, 117-131.

12. FIPSE, 1993-96, όπ.π.

νά κατασκευάζει τά ηλεκτρονικά δεδομένα του προγράμματος.¹³

7) Εύνοείται, επίσης, ή συνεργατική επικοινωνία μεταξύ των μαθητευομένων, ή ανταπόκριση των οποίων στην εκτέλεση μιᾶς εργασίας, υπό την καθοδήγηση του δασκάλου, είναι μεγαλύτερη τώρα, εφόσον: α) έντυπωσιάζονται με τό πλούσιο εικονικό υλικό του προγράμματος· β) προετοιμάζουν τή δουλειά τους μέσα από διαδικασίες διερευνητικής επικοινωνιακής συλλογικότητας, τά αποτελέσματα τῆς ὁποίας καθίσταται πλέον ἐφικτό, μέσω των δικτύων, νά προσρίζονται γιά εὐρύτερο σύνολο χρηστών καί ὄχι μόνο γιά τούς συμμαθητές ἢ τόν δάσκαλο τῆς τάξης τους. Ὁ διαμεσολαβητικός ρόλος τοῦ «Περσέα» δέν καταργεῖ τήν επικοινωνία ανάμεσα σέ ἐκπαιδευτές καί ἐκπαιδευόμενους, ἀλλά λειτουργεῖ ὡς ἓνας, λίγο πολύ, ἐπιπρόσθετος συμμαθητής.¹⁴

8) Ὁ «Περσέας», τέλος, ἔχει ἓνα σαφῶς «πολιτικό» προσόν: συμβάλλει στή διάδοση καί στόν ἐκδημοκρατισμό τῆς ἀρχαιομάθειας. Τοῦτο γιάτί ἀπευθύνεται, ἐκτός ἀπό τό ἀκαδημαϊκό ἢ σπουδαστικό κοινό, σέ εὐρύτερες μάξες χρηστών, ἀνεξαρτήτου βαθμοῦ γνώσεων καί ηλικίας, καταργώντας ὄχι μόνο τούς φραγμούς ανάμεσα στούς κερωρισμένους κλάδους ἀρχαιογνωσίας ἀλλά καί υπερβαίνοντας τά ὅρια ανάμεσα σέ εἰδικούς ἀρχαιολογιστές καί ἀπλούς ἀναγνώστες. Μέ τόν «Περσέα» «δεκάχρονα παιδιά πληροφροῦνται γιά τούς ἀρχαίους ὀλυμπιακούς ἀγῶνες» στρατιωτικοί ἀξιωματοῦχοι, στά ἀπομακρυσμένα φυλάκιά τους, διαβάξουν τόν Θουκυδίδη· τραπεζίτες μελετοῦν τά ἑλληνικά ἀγγεῖα στό μεσημεριανό διάλειμμα τῆς εργασίας τους καί ἐνήλικοι μαθητευόμενοι ψάχνουν, στήν κουζίνα των ἀγροτικῶν τους κατοικιῶν, λέξεις στό ηλεκτρονικό λεξικό, γιά νά τά βγάλουν πέρα μέ τόν Πλάτωνα.¹⁵

Μέ βάση τά παραπάνω, ὁ «Περσέας» ἀναμένεται ὅτι θά μετατρέψει τή μελέτη των κλασικῶν κειμένων ἀπό ἀνιαρή ἀσκηση σέ ἀποτελεσματική ἐργασία, συμβάλλοντας στό «ξαναζωντάνεμα» των κλασικῶν σπουδῶν ἀκόμη καί ἔξω ἀπό τά ὅρια των ἀνεπτυγμένων χωρῶν τῆς Δύσης. Ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός κόσμος δέν εἶναι πλέον ἓνας «ὑψηλός» καί «ἐλιτίστικος» πολιτισμός πού, ἀποκλείοντας εὐρύτερα ἀκροατήρια, φθίνει προοδευτικά σέ ὀλιγομελεῖς αἰθουσες διδασκαλίας καί βιβλιοθήκες,¹⁶ ἀλλά προσφέρεται ὡς «plugged in» (ὡς «έτοιμοπαράδοτο» δηλαδή), μέ ἀναγνωρισμένο πλέον τό κύρος του στούς χώρους τῆς ἀρχαιολογιστικῆς ἐρευνας καί ἐκπαίδευσης.¹⁷

Παρά ταῦτα, σίς προηγούμενες θέσεις ἀντιπαραβάλλονται οἱ ἐπόμενες, μετριοπαθεῖς ἢ ἔντονες, ἐπιφυλάξεις (εἰδικότερες καί γενικότερες), οἱ ὁποῖες, ἐξαιτίας τοῦ συχνά πανηγυρικοῦ τόνου πού ἐμπεριέχουν οἱ αἰσιόδοξες, κάποτε διαφημιστικές, ἀπόψεις γιά τίς δυνατότητες τοῦ ἐν λόγω προγράμματος, ἄλλοτε μειώνονται, ὅταν μάλιστα συνιστοῦν ἐξαγόμενα τῆς ἀξιολόγησής του, ἄλλοτε παρακάμπτονται ὡς γενικόλογες στό ὄνομα ἐνός τεχνοκρατικοῦ πραγματισμοῦ.

III. «Ρωτοῦσε γιά τήν ποιότητα»

1) Ὁ «Περσέας» ἀποδεικνύεται στήν πράξη ἀκριβό καί χρονοβόρο ἐργαλεῖο. Τοῦτο γιάτί προϋποθέτει ἀξημένους (οἰκονομικούς καί ἀνθρώπινους) πόρους, προκειμένου νά ἐξασφαλίξεται ἡ συντήρηση καί ἡ δημιουργική του ἀξιοποίηση στούς χώρους ἀρχαιολογιστικῆς μάθησης καί ἐκπαίδευσης, ἐνῶ γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ εὐρύτερη κυκλοφορία του ἀπαιτεῖται ἡ μακρόχρονη ἐκμάθηση τοῦ συστήματος λειτουργίας του ἀπό ἐκπαιδευτές καί ἐκπαιδευόμενους.¹⁸ Οἱ φιλόλογοι, κατ' ἀρχάς, χρειάζεται νά μάθουν πῶς νά ἐργάζονται οἱ ἴδιοι καί, ὕστερα, νά διδάσκουν μέ τόν «Περσέα» – πράγμα ὄχι καί τόσο αὐτονόητο, ἂν συνυπολογίσει κανεῖς: α) τίς γενικότερες προκαταλήψεις ἀπό τίς ὁποῖες διακατέχονται οἱ ἀνθρωπιστές (σύμφωνα μέ τούς μεταμοντέρνους κριτικούς τοῦ ὑπερκειμένου) ἀπέναντι στίς «τεχνητές» καί «ἀπολίτιστες» ηλεκτρονικές μηχανές;¹⁹ β) τίς εἰδικότερες ἐπιμορφωτικές διαδικασίες τίς ὁποῖες προϋποθέτει ὁ ηλεκτρονικός γραμματισμός στόν χῶρο των ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν;²⁰ γ) τίς ἰδιαιτερές ἀπαιτήσεις τοῦ σχετικοῦ προγράμματος, τό ἐτερόκλητο υλικό τό ὁποῖο ἀπαιτεῖ ἀπό τόν χρήστη νά προσαρμόσει τόν τρόπο σκέψης του στόν ἐξαιρετικά σύνθετο μηχανισμό λειτουργίας του.²¹

Ὅσοι, ἐπομένως, ὑποστηρίζουν ὅτι ἐξοικονομοῦμε χρόνο δουλεύοντας ἢ «διαβάζοντας» μέ τόν «Περσέα», λένε τή μισή ἀλήθεια, ὅταν δέν κρίνουν τήν ἔννοια τῆς ἀνάγνωσης μέ ἐπιφανειακά κριτήρια. Ὑποψιασμένοι

13. Mylonas, E. 1989, «Universes to Control: Classics, Computers and Education», στόν τόμο P. Culham & L. Edmunds (eds.), *Classics*, 113-146 καί

Hughes, J.E. 1998. «The Perseus Project: Implications for Learning and Teaching»: http://ablemedia.com/ctcweb/showcase/hughes_implications_for_learning_and_teaching.pdf

14. Mylonas et. al., 1993, ὅπ.π., σελ. 136.

15. Crane, G., 1998α. «The Perseus Project and Beyond: How Building a Digital Library Challenges the Humanities and Technology». D-Lib Magazine: <http://www.dlib.org/dlib/january98/01crane.html>

16. Crane, G. (ed.), 1998α, ὅπ.π.

17. FIPSE, 1993-96, ὅπ.π.

18. FIPSE, 1993-96, ὅπ.π.

19. Landow, G.P. 1996. «We are Already Beyond the Book», στόν τόμο W. Chernaik - M. Deegan, & A. Gibson (eds.), *Beyond the Book: Theory, Culture and the Politics of Cyberspace*. University of London: Oxford University Computing Services, 23-32 [Office for Humanities Communication Publications 7].

20. de Smedt, K. - H. Gardiner - E. Ore - T. Orlandi - H. Short - J. Souillot, & W. Vaughan (eds.). 1999. *Computing in Humanities Education. A European Perspective*. University of Bergen: The HIT Centre, σελ. 9, 28

21. Owens, W.E., 1998α, ὅπ.π.

κριτικοί ελέγχουν, με σχετικές έρευνες, ως άκρως έμπειρική τήν άποψη ότι ή υπερκειμενική, ή μη διαδοχική, ανάγνωση ενός γραμματειακού ή λογοτεχνικού έργου είναι ουσιαστικότερη και πιό σύντομη από ό,τι ή γραμμική,²² ενώ στά πορίσματα τής αξιολόγησης του «Περσέα» αναφέρεται ότι οι καθηγητές χρειάζονταν πολύ περισσότερο χρόνο, για να συνθέσουν μιά προσωπική τους εργασία ή να οργανώσουν ένα σενάριο διδασκαλίας με τό πρόγραμμα από ό,τι αν δούλευαν με παραδοσιακά μέσα. Οι σπουδαστές, επίσης, συχνά διαμαρτύρονταν για τόν χρόνο πού τούς έπαιρνε, προκειμένου να μάθουν να χρησιμοποιούν τό σύστημα, να συγκροτήσουν σε ένα ένιαίο σύνολο μιά πληροφορία, να κατασκευάσουν ένα μονοπάτι δέσμης πληροφοριών ή να ανταποκριθούν με έπάρκεια στή σύνθεση μιάς εργασίας.²³

2) Η έμβέλεια τής διαπίστωσης ότι τό σπουδαστικό κοινό έντυπωσιάζεται με τό πλούσιο εικονογραφικό ύλικό του «Περσέα» και εργάζεται με μεγαλύτερη προθυμία ή όρεξη περιορίζεται από τό διαπιστωμένο γεγονός ότι ή νέα γενιά του Nintendo, παρά τήν ευκολία με τήν όποία επαινείται από τούς δάσκαλους για τīs έξαιρετικές τīs έπιδόσεις στίς νέες τεχνολογίες, χρησιμοποιεί με ιδιαίτερη φειδώ και σκεπτικισμό τά ηλεκτρονικά εργαλεία όταν καλείται να άσκηθει στόν χειρισμό ενός προγράμματος, για να μάθει κάτι αντί να παίξει.²⁴ Προκειμένου, λοιπόν, τό ένδεχόμενο αυτοδιασκεδαστικό ξεφύλισμα του «Περσέα» από τούς νεαρούς χρήστες να μετατραπεί σε έποικοδομητική εργασία, επιβάλλεται: α) ή εκπόνηση ενός μεθοδικά οργανωμένου προγράμματος άσκησης και εκμάθησης από τούς εκπαιδευτές, ώστε, ακόμη και οι ήλεκτρονικώς έγγράμματοι σπουδαστές, να μάθουν πώς να σκέφτονται και οι ίδιοι με γνώμονα τόν τρόπο λειτουργίας του β) ή παροχή μονίμων, πραγματικών και ποιοτικών, πάντως όχι δελεαστικών και ποσοτικών, κινήτρων μάθησης, τά όποια ώστόσο ό «Περσέας», όπως έξάλλου και πολλά άλλα αρχαιογνωστικά προγράμματα (λ.χ. ό έλληνικός «Ηρόδοτος»), έξ όρισμού δέν διαθέτουν.

3) Τό αρχαιολογικό ύλικό του «Περσέα» μπορεί να διαφωτίζει τό αρχαιοελληνικό κείμενο, παρουσιάζει ώστόσο προβλήματα ποιότητας, αξιοπιστίας και λειτουργικότητας. Οι εικόνες στους ψηφιακούς δίσκους, αν και έξαιρετικά πληθωρικές ως προς τήν ποσότητά τους, έχουν ελεγχθεί ότι δέν διαθέτουν συχνά τήν κατάλληλη έστίαση, δέν προσεγγίζονται άμεσα και γρήγορα και δέν είναι σταθερά αξιόπιστες ως προς τīs σχολιαστικές πληροφορίες τους. Εικόνες σημαντικές άπουσιάζουν, προς τό παρόν, από τό πρόγραμμα, με αποτέλεσμα ό χρήστης να διαβάσει μόνο τīs συστατικές πληροφορίες τους, ενώ φιλοξενούνται άλλες πού είναι λιγότερο σημαντικές. Τέλος, προσεγγίζονται μόνο αν δουλεύει κανείς με τό μεταφρασμένο κείμενο ή μέσω τών βοηθητικών εργαλείων του προγράμματος,

ένω θά μπορούσαν να έπικοινωνούν άμεσα και με τά πρωτότυπα κείμενα.²⁵

Γενικότερα, τό αρχαιολογικό ύλικό δέν φαίνεται, σε όλες τīs έκδοχές του, να έχει επιλεγεί σύμφωνα με έσωτερικά κριτήρια (ποιά, δηλαδή, σχετικά τεκμήρια θά μπορούσαν να υποστηρίξουν σε συγκεκριμένα σημεία τά φιλοξενούμενα κείμενα και τά κεφάλαιά τους) όσο με βάση έξωτερικά (οικονομικά, δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας), για τά όποια γίνεται διεξοδικότερος λόγος παρακάτω. Αναπόφευκτα ή κατεύθυνση τών διαθεματικών προσεγγίσεων υποαγορεύεται όχι από τόν δάσκαλο αλλά από τό μηχάνημα και τīs «ανάγκαστικές» έπιλογές τών σχεδιαστών του προγράμματος.

4) Υπακούοντας στή λογική του συνεχώς εξελισσόμενου λογισμικού, πού υπερβαίνει προκαθορισμένους, παιδαγωγικούς ή έρευνητικούς, στόχους και καταργεί διχοτομήσεις ανάμεσα σε παραδοσιακούς κλάδους αρχαιογνωσίας, ό κόσμος του «Περσέα» θά μπορούσε να κριθεί λίγο πολύ χαστικός: δέν φαίνεται να διαθέτει αρχή, μέση και τέλος. Η συμμόρφωση προς τīs συμβάσεις του «άνοιχτού» λογισμικού επιβάλλει τήν καθαρώς ιεραρχική δομή τών περιεχομένων του – μιά αρχική σελίδα οδηγεί μέσω δεσμών σε μιά δεύτερη, πού παραπέμπει με τή σειρά της σε μιά τρίτη κ.ο.κ. – πού δέν συνδυάζεται με τήν κυκλική, ώστε ό χρήστης, εκτελώντας μιά σκόπιμη λειτουργία, να έχει τήν αίσθηση ότι οδηγείται στην έπίτευξη κάποιου τέρατος. Η προβολή τών αρχαιοελληνικών κειμένων, χάρη στην έξονυχιστική έπεξεργασία πού έχει υποστεί τό έλληνοαγγλικό λεξικό τών LSJ,²⁶ υπερέχει σαφώς, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, έναντι του αρχαιολογικού ύλικου, ενώ οι παρεχόμενες πληροφορίες άποδεικνύονται άνισες: άλλου είναι συχνά γενικές (λ.χ., ή έπισκόπηση τής έλληνικής ιστορίας), άλλου έξειδικευμένες (πρβλ. τά δοκίμια για τούς ζωγράφους τών άγγείων) ή ξεπερα-

22. Miall, D.S. & T. Dobson, 2001. «Reading Hypertext and the Experience of Literature». *Journal of Digital Information* 2.1: <http://jodi.ecs.soton.ac.uk/Articles/v02/i01/Miall/>

23. FIPSE, 1993-96, όπ.π.

24. Warwick, C. 2000. «Technophobias, or the Nintendo Generation? A Study of the Use of ICT in Teaching and Learning in Modern Language», στόν τόμο J. Anderson - A. Chatterjee - Chr. J. Kay & M. Scott (eds.). *ALLC /ACH 2000. The 12th Joint International Conference of the Association for Literary and Linguistic Computing and the Association for Computers and the Humanities*. University of Glaskw 21-25, July 2000, 3-15.

25. Eiteljorg, H. II. 1997a. «Perseus 2.0. A Review». *CSA New Letter* 10.1: 4-7. Επίσης στην ηλεκτρονική σελίδα: <http://www.csanet.org/newsletter/spring97/ml059705.html>

26. Crane, G. 19986. «New Technologies for Reading: The Lexicon and the Digital Library». *Classical World* 91.6: 471-501.

σμένες (πολλές από τις αγγλικές μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων και άρκετά έρμηνευτικά υπομνήματα). Χρειάζεται, επομένως, πολύς μόχθος από τον εκπαιδευτή, προκειμένου να δαμάσει τό ανισοσθενές υλικό του «Περσέα», ώστε να τό προσαρμόσει κατάλληλα στο επίπεδο μίας συγκεκριμένης, ηλικιακής και μαθησιακής, κατηγορίας εκπαιδευομένων.

5) Ο θησαυρός του «Περσέα» μπορεί και να παραφορτώνει με πληροφορίες δασκάλους ή σπουδαστές, με κίνδυνο να τους προκαλέσει σύγχυση ή και να τους αποθαρρύνει από τή δημιουργική τους αξιοποίηση.²⁷ Αν και τό ενδεχόμενο αυτό αποδίδεται στην έλλειψη συστηματικής έξοικείωσης με τό πρόγραμμα, θά πρέπει να σημειωθεί ότι οι πληθωρικοί δεσμοί των υπερκειμένων, καθώς δέν λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες (γνωστικές-πολιτιστικές) συγκεκριμένων χρηστών, μπορεί να αποδειχθούν περιττοί και άσχετοι με κάποιο υπό μελέτη θέμα. Αν, για παράδειγμα, ο χρήστης ενεργοποιήσει τον δεσμό τής λέξης «νόστος» (homecoming) στο μεταφρασμένο προοίμιο τής *Οδύσσειας*, από τις έπτά διασυνδέσεις, μόνο ή μία (ένα ανάγλυφο τής ύστερης κλασικής περιόδου), ενδεχομένως τόν άφορα. Οι υπόλοιπες έξι είναι έντελως άσχετες με τό όμηρικό κείμενο, και αναφέρονται σε λήμματα από τά αρχαία του πανεπιστημίου όπου βρίσκεται ή έδρα του προγράμματος.

Έχει παρατηρηθεί, γενικότερα, ότι τό μυαλό του ανθρώπου δουλεύει πράγματι συσχετικά, άρκει να μή βομβαρδίζεται από πληροφορίες και, κυρίως, να μή οδηγείται σε συμπεριφοριστικούς αναγωγισμούς. Έπειδή ή άνάγνωση και ή μνήμη είναι συντηρητικές δυνάμεις, έπισημαίνεται ότι οι άναγνώστες των υπερκειμένων δυσκολεύονται συχνά να πούν με βεβαιότητα αν πράγματι βρίσκονται μέσα σε ένα συσχετικό σύνολο πληροφοριών, τό όποιο μάλιστα να τους άφορα.²⁸ Υπ' αυτή τήν έννοια, ή «συνδεσμολογία» και «τοπογραφία» δέν είναι έγγενείς άρετές του υπερκειμένου, αλλά μηχανισμοί που άποδεικνύουν τήν άποτελεσματικότητα τους στο έσωτερικό τής εκάστοτε ήλεκτρονικής εφαρμογής υπό τή βασική, μάλιστα, προϋπόθεση ότι υπολογίζεται πώς ή έννοια του δεσμού δέν προσλαμβάνεται με τόν ίδιον τρόπο από τόν συντάκτη και τόν συγκεκριμένο άποδέκτη ενός υπερκειμένου.²⁹ Στην περίπτωση του «Περσέα» άπομένει να άποδειχθεί αν και κατά πόσο οι χρήστες εκλαμβάνουν τά 234 σχόλια και παράλληλες αναφορές στο πρωτότυπο κείμενο των πρώτων 45 στίχων τής *Οδύσσειας* ως διακειμενικές συνδέσεις συγκριτικώς με τις «φτωχές» παραπομπές ενός έντυπου έγχειριδίου.

IV. Όσο πίο πολλά, τόσο πίο φτηνά;

Οι δύο προηγούμενες εκδοχές, ευδιάκριτες ως προς τόν βαθμό και τόν τρόπο τής έρμηνευτικής τους υποψίας άπέναντι στο ήλεκτρονικό εργαλείο, στην πράξη συχνά συγγέονται. Οι συνεχείς άναβαθμίσεις, εξάλλου,

των ήλεκτρονικών προγραμμάτων (του «Περσέα» συμπεριλαμβανομένου), άνατροφοδοτούνται από τους εκάστοτε έλέγχους επί τεχνικών θεμάτων, με άποτέλεσμα να έντάσσουν τις όποιοσδήποτε διορθωτικές προτάσεις στο νέο προϊόν, τό όποιο άκυρώνει τήν αξία του παλαιότερου. Η ευελιξία των λογισμικών παρέχει τή δυνατότητα στους σχεδιαστές/προγραμματιστές να μετατρέπουν μακροπρόθεσμα τά τεχνικής τάξεως μειονεκτήματα των προϊόντων τους σε προτερήματα. Είναι ωρίς άκόμη, και ίσως ρητορική υπερβολή, να συμμεριστεί κάποιος τήν πρόβλεψη ότι ο «Περσέας» θά άποδειχθεί «Ίκαρος»³⁰ μπορεί, όμως, και πρέπει, να υπολογίζει και σε «περικείμενες» ή «υποκείμενες» όψεις του, που στηρίζουν τή λειτουργία και ιδεολογία του.

1) Η συνεισφορά του «Περσέα» στη διδακτική τής αρχαιογνωσίας παραμένει άνοιχτό προς τό παρόν ζήτημα, τό όποιο, για να τεθεί στή σωστή του βάση, χρειάζεται να όριοθετηθούν με σαφήνεια οι δυνατότητες του, και να άναιρεθούν, γενικότερα, οι κάπως μυωπικές αντιλήψεις που διατυπώνονται σχετικά με τή χρήση των υπολογιστών ως εργαλείων ύποστήριξης τής διδασκαλίας.

Προέχει, καταρχάς, ή συστηματικότερη διερεύνηση του ζητήματος που άφορα τήν πρόοδο των σχέσεων ανάμεσα σε εκπαιδευτές και εκπαιδευομένους, τήν όποια ύποστηρίζεται ότι προάγει τό σχετικό πρόγραμμα. Η υιοθέτηση, από τους σχεδιαστές τους, τής κοινόχρηστης άποψης ότι ο δάσκαλος, με τή διαμεσολάβηση του μηχανήματος, μετακινείται από τή θέση του άποκλειστικού και έξουσιαστικού φορέα μετάδοσης γνώσης σε εκείνην του διαλογικού όργανωτή-καθοδηγητή όχι μόνον υπεραπλουστεύει σύνθετα ζητήματα παιδαγωγικής, αλλά και διατυπώνεται με άβασάνιστη ευκολία: σαν να μήν υπήρξαν, και δέν υπάρχουν, εκπαιδευτικοί που, δίχως υπολογιστές και λογισμικά, έκαναν, και κάνουν, πράξη ζωής τή διαλογική συνεργασία με τά άκροατήριά τους, ενώ άποσιωπάται τό γεγονός ότι πίσω από τά ήλεκτρονικά προγράμματα κρύβονται οι σχεδιαστές και οι διαφημιστές τους με τά μηχανιστικά, πολλές φορές, υπερκείμενά τους και τά

27. Mylonas et. al., 1993, όπ.π., σελ. 136.

28. Charney, D.D. 1994. «The Effect of Hypertext on Processes of Reading and Writing», στον τόμο C.L. Selfe & S. Hilligoss (eds.). *Literacy and Computers: The Complications of Teaching and Learning with Technology*. New York: Modern Language Association, 238-226 [Research and Scholarship in Composition 2].

29. Burbules, N.C. 1998. «Rhetories of the Web: Hyperreading and Critical Literacy», στον τόμο I. Snyder & M. Joyce (eds.) *Page to Screen: Taking Literacy into the Electronic Era*. London: Routledge, 102-122.

30. Birkerts, S. 1994. «Perseus Unbound», στον τόμο του ίδιου συγγραφέα *The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age*. Boston & London: Faber and Faber, part III, ch. 9, 134-140.

δογματικά σενάρια διδασκαλίας τους. Υπονοεί, έπειτα, ότι οι δυνατότητες του προγράμματος υπερβαίνουν κατά πολύ τις άποσπασματικές, ή και λειψές, γνώσεις του δασκάλου. Θέση που μερικώς ισχύει, υπό την προϋπόθεση ότι οι σχέσεις δασκάλου-μαθητή περιορίζονται στο επίπεδο της απρόσωπης, άνατροφοδοτικής διαδικασίας καταλογραφημένων πληροφοριών. Άν, ωστόσο, επιμένουμε να πιστεύουμε ότι ή διδακτική της αρχαιογνωσίας, ως ειδικότερος κλάδος της ανθρωπογνωσίας, άποσκοπεί στο πώς να μπορεί ό συγκεκριμένος κάθε φορά σπουδαστής, με τή σταθερή ύποστήριξη του δασκάλου, πού μόνο αυτός γνωρίζει τις δυνατότητές του, να τοποθετείται ό ίδιος με κριτικό τρόπο τόσο άπέναντι στον έαυτό του (ως ενεργητικό υποκείμενο της ιστορίας) όσο και άπέναντι στον κόσμο, ό όποιος είναι άποτυπωμένος στα κείμενα και τις εικόνες, τότε είναι έξαιρετικά ελέγξιμο κατά πόσο ό διαμεσολαβητικός ρόλος του «Περσέα», και όχι μόνο, μπορεί να συνεισφέρει προς μιά τέτοια διδακτική προοπτική.³¹

Ός προς αυτό τό σημείο, οι φιλόλογοι, εκτός του ότι όφείλουν να λαμβάνουν ύπόψη τους ότι οι ύπολογιστές δέν λύνουν προβλήματα διδασκαλίας,³² χρειάζεται να συνειδητοποιήσουν ότι ή κριτική στάση άπέναντι στα κείμενα, στον πολιτισμό, στή σκέψη και στήν ιστορία καλλιεργείται όχι μόνο στήν περίπτωση πού ό εκπαιδευόμενος μαθαίνει να έπεξεργάζεται αναμφισβητές άπαντήσεις, αλλά, όταν είναι σε θέση να άπορεί, να ελέγχει τήν έγκυρότητα των άπόψεών του, να άποστασιοποιείται από τήν παρεχόμενη γνώση και να μπορεί να διατυπώνει τήν προσωπική του άποψη στή διαπραγμάτευση ενός θέματος.³³ Η αρχαιογνωστική, κριτική ικανότητα στή συγκεκριμένη περίπτωση υπερβαίνει κατά πολύ τήν ταξινόμηση και χρήση του ήδη έγνωσμένου και ταυτίζεται με τήν παμπάλαια μέθοδο μαιευτικής, πού όδηγεί στήν άρνηση έντέλει της παραδεδομένης γνώσης.³⁴ Άν ό νηφάλιος χρήστης αναλογιστεί τί τό ποιοτικώς νέο κατορθώνει δουλεύοντας με τά «μονοπάτια» των ψηφιακών δίσκων του «Περσέα», μπορεί και να συμπεράνει ότι τελικώς συναρμολογεί, με συνδυασμούς, κομμάτια πληροφοριών από τό πρόγραμμα άκολουθώντας τις συμβάσεις κατασκευής ενός εικονικού αρχαιογνωστικού πάζλ. Ένδιαφέρει, με άλλα λόγια, λιγότερο ή γνώση ενός υπό διερεύνηση θέματος και περισσότερο ή τεχνογνωσία, ή όποια και προϋποθέτει άπλώς τή μύηση στον τρόπο λειτουργίας του συστήματος.

2. Χρειάζεται, επίσης, να διευκρινιστεί ποιόν άκριβώς τομέα του αρχαιογνωστικού curriculum έρχεται να βελτιώσει ό «Περσέας», δεδομένου ότι ή επίτευξη των στόχων και της αρχαιογνωστικής εκπαίδευσης προϋποθέτει άπαντήσεις σε ζητήματα σχετικά με τό περιεχόμενο (τό τί), τή μέθοδο (τό πώς) και, κυρίως, τον λόγο ή τό τελικό της αίτιο (τό γιατί, ή για ποιόν σκοπό). Ο «Περσέας» βέβαια – ύπενθυμίζουν οι σχε-

διαστές του – είναι μιά ψηφιακή βιβλιοθήκη και όχι ένα σχέδιο μαθήματος ή πρόγραμμα σπουδών άποψη, καταρχάς, τουλάχιστον άντιφατική, πού έπιστρατεύεται σε άπολογητικές κυρίως περιστάσεις,³⁵ άν ληφθεί ύπόψη ή, κατά τά άλλα, πληθωρική εμφάνιση στο διάδίκτυο σχετικών σεναρίων μαθημάτων και ύποδειγματικών διδασκαλιών. Άλλά άκόμη και ως καθαρώς πληροφοριακός θησαυρός ό «Περσέας» ένσωματώνει τις άπαντήσεις στα έρωτήματα περί του πώς και του γιατί της αρχαιογνωστικής εκπαίδευσης στα συνεχώς προστιθέμενα περιεχόμενά του. Τό μέσον, έν προκειμένο, είναι τό μήνυμα, και στον βαθμό πού κάθε περιεχόμενο άποτελεί ένα νέο κείμενο, τά συνεχώς προστιθέμενα κείμενα στον «Περσέα» άναπαράγουν τήν καθιερωμένη άποψη ότι ή περισσότερη πληροφορία συμβάλλει στή βελτίωση της αρχαιογνωστικής μάθησης. Έτσι, τό ζητούμενο της ποιοτικής αναμόρφωσης της διδασκαλίας του κλασικού πολιτισμού έξαρτάται από τήν ποσότητα των εργαλείων (των βιβλίων και των «θρανίων»), τά όποια άλλωστε δάσκαλοι και σπουδαστές χρησιμοποιούν έδώ και πολλά χρόνια. Η διαφορά έγκειται στο ότι τώρα, με τό σχετικό πρόγραμμα, τά εργαλεία είναι μεγαλύτερα και περισσότερα, και άμεσότερη ή πρόσβαση στα πάσης φύσεως δεδομένα τους.³⁶

3) Η λογική της ποσοτικής εύχρηστίας, πού διέπει τή λειτουργία και κυκλοφορία του «Περσέα», καθώς είναι πλήρως έξαρτημένη από τους κανόνες της ισχύουσας, οικονομικής και πολιτισμικής άγοράς, συνεπάγεται δεσμευτικές έπιλογές και χαρακτηριστικές παρουσίες/άπουσίες. Κατά πρώτο λόγο, ό επιδιωκόμενος στόχος της προσέλευσης ευρύτερων άκροατηρίων

31. Carson, S. 1998. «Some Remarks on Education and Computer Technology». *Classical World* 91.6: 513-520.

32. Pellacani, D. 2000. «L' uso del computer nella didattica del latino: una ricerca sul campo», στο A. Cristofori et. al. (hrsg.), *La rete di Arachne*, 119-145.

33. Carson, S. 1998, ό.π., σελ. 517.

34. Χριστίδης Α.-Φ. 2001. «Υπολογιστές και γλωσσική άγωγή: ύποβαθμισμένες πτυχές ενός πολύπλοκου θέματος», στον τόμο Δ. Κουτσογιάννης (έπιμ.). *Πληροφορική-επικοινωνιακή τεχνολογία και γλωσσική άγωγή: ή διεθνής έμπειρία*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Έλληνικής Γλώσσας, 297-301.

35. Crane, G. and the other creators of Perseus, 1992, «Response: What Is Perseus? What Is It Not?». Comments on the BMCR Review of Perseus 1.0». *Bryn Mawr Classical Review* 3.5.24:497-502. Έπίσης στήν ήλεκτρονική σελίδα: <http://www.infomotions.com/serials/bmer/bmer-v3n05-crane-response.txt>.

36. Percy, L.T. - S. Wiltshire - R. Hamilton - H. Eiteljorg & J.J. O'Donnell. 1992. «Perseus 1.1: Interactive Sources and Studies on Ancient Greece. New Haven: Yale University Press 1992». *Bryn Mawr Classical Review* 3.5.4: 347-357. Έπίσης στήν ήλεκτρονική σελίδα: <http://ccat.sas.upenn.edu/bmer/1992/03.05.04.html>

επιβάλλει την προβολή του παραδοσιακού «Κανόνα» των αρχαιοελληνικών κειμένων, ενώ από τα έργα της μετακλασικής περιόδου φιλοξενούνται στο πρόγραμμα όσα τόν υπηρέτου. Έτσι, η έλπίδα ότι το συγκεκριμένο παράδειγμα του «Περσέα» θα άνετρεπε τό συντηρητικό curriculum των κλασικών σπουδών, υπεύθυνο για τή συρρίκνωση της αρχαιοελληνικής γραμματείας σε μερικούς μόνο συγγραφείς μιās περιόδου, τής κλασικής, και μερικές εκατοντάδες σελίδων,³⁷ έχει πολύ λίγο μέχρι σήμερα πραγματοποιηθεί.

Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό ότι στο πρόγραμμα δέν υπάρχουν έρμηνευτικά δοκίμια, πού θά μπορούσαν, μέ τήν αντίπαράθεσή τους, νά υποστηρίξουν τό πλαίσιο ενός διαλογικού προβληματισμού για τά αρχαία κείμενα και τίς εικόνες τους. Τά καλά, σύγχρονα έρμηνευτικά έγχειρίδια και σχόλια, προστατευμένα από νόμους πνευματικής ιδιοκτησίας, κοστίζουν ακόμη ακριβά, για νά περάσουν σε ηλεκτρονική μορφή, ενώ η φιλοξενία διαφορετικών έρμηνευτικών απόψεων απαιτεί χρόνο και χρήμα.³⁸ Αν και σύμφωνα μέ τήν προηγούμενη άποψη δύσκολα θά μπορούσε νά προσπεράσει ό χρήστης τό ζήτημα των πολλών πεπαλαιωμένων φιλοξενούμενων εκδόσεων, είναι δυνατόν, παρά ταύτα, νά εξαρτήσει τήν έρμηνεία των αρχαίων κειμένων από τή δυνατότητα του προγράμματος νά υπολογίζει τή συχνότητα των αρχαίων λέξεων μέσα στα συμφραζόμενά τους.³⁹ Αλλά ακόμη και σε αυτή τήν περίπτωση χρειάζεται πολλή έρμηνευτική δουλειά, για νά αιτιολογηθεί η παρουσία, ή η άπουσία, μιās λέξης στα έργα ενός ή περισσότερων συγγραφέων.

Εξ αποτελέσματος, λοιπόν, η έρμηνεία, ως μέθοδος μέ τήν όποία στο σημερινό σχολείο έλέγχεται τουλάχιστον τό «άξιανάγνωστο» των αρχαίων κειμένων, καταντά υποκειμενική δραστηριότητα, υπόθεση του δασκάλου, του σπουδαστή, του καθηγός. Ό θά «Περσέα» «είναι ένα περιβάλλον στο όποιο οι χρήστες μπορούν νά αναλύουν τά δικά τους έπιχειρήματα και νά κατασκευάζουν τίς προσωπικές τους απόψεις».⁴⁰ Η σχέση τής διατύπωσης αυτής μέ τήν αρχή τής αποδόμησης σύμφωνα μέ τήν όποία η έρμηνεία δέν βρίσκεται μέσα στα κείμενα αλλά στο μυαλό των ανθρώπων, είναι προφανής. Επομένως, η άπουσία τής έρμηνευτικής διαδικασίας από τόν «Περσέα» μετατρέπεται από μειονέκτημα σε πλεονέκτημα, καθώς όλοι γνωρίζουμε σήμερα πώς η έλεύθερη έρμηνευτική δράση και, κυρίως, η σχετικιστική κατανόηση των τρόπων μέ τους όποιους παράγεται τό νόημα στα κείμενα και στον κόσμο είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μέ τίς θεμελιώδεις άξίες των μεταβιομηχανικών κοινωνιών τής δύσης, τής 'τομικότητας λ.χ. και τής ιδιωτικής έλευθερίας.⁴¹

Αν έχουν, όμως, έτσι τά πράγματα, όφείλουμε νά αναρωτηθούμε μήπως η θεωρία για τόν εκδημοκρατισμό και τή διάδοση τής ηλεκτρονικής αρχαιολογίας, πού έχει αφήσει ανεπηρέαστη μόνο τήν ήπειρο τής Άνταρκτικής,⁴² συνιστά τό ιδεολογικό άλλοθι για τόν

μετασχηματισμό του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και τής γραμματείας του από ύψηλό και έλιτίστικο αγαθό σε άνώδυνο και άναλώσιμο υλικό.

37. Dee, J.H. 1989. «Cultural Literacy and the Classics», στον τόμο P. Culham & L. Edmunds (eds.). *Classics*, 273-281.

38. Mylonas, E. 1993. «The Perseus Project», στον τόμο Ann Okerson (ed.), *Scholarly Publishing on the Electronic Networks. The New Generation: Visions and Opportunities in Not-for-Profit Publishing. Proceedings of the Second Symposium, December 5-8, 1992*. Washington: Association of Research Libraries - Office of Scientific & Academic Publishing, 81-88. Επίσης στην ηλεκτρονική σελίδα: <http://www.arl.org/scomm/symp2/Mylonas.html>.

39. Crane, G. 19986, σελ. 492-494.

40. Marchionini, G. & G. Crane, 1994. «Evaluating Hypermedia and Learning: Methods and Results from the Perseus Project». *ACM Transaction on Information Systems* 12: 5-34.

41. Kernan, A. 2001. Ό Θάνατος τής λογοτεχνίας. Μτφρ. Ά. Έμμανουήλ, Άθήνα, εκδ. «Νεφέλη», σελ. 227, 230.

42. Latousek, R. 2000. «The Globalization of Classical Computing», στον τόμο A. Cristoferi et. al. (hrsg.). *La rete di Arachne*, 57-68.

Crane, G. (ed.). The Perseus Digital Library: <http://www.perseus.tufts.edu/>

Crane, G. 2000. *Perseus 2.0. Interactive Sources and Studies on Ancient Greece*. CD-ROM (Platform-Independent Version). New Haven: Yale University Press.

Cristofori, A. - C. Salvatera, & U. Schmitzer (hrsg.), 2000. *La rete di Arachne - Arachnes netz*. Stuttgart: F. Steiner Verlag [Palingenesia 71].

Culham, P. & L. Edmunds (eds.) 1989. *Classics: A Discipline and Profession in Crisis?* Lanham: University Press of America.

Eiteljorg, H. 19976. «Perseus 2.0: Sources and Studies on Ancient Greek Culture». *Internet Archaeology* 3: <http://intarch.ac.uk/journal/issue3/reviews/eiteljorg.html>

Solomon, Jon (ed.). 1993. *Accessing Antiquity. The Computerization of Classical Studies*. Tucson: The University of Arizona Press.

Χριστοπούλου, Σ. & Δ. Γρηγορόπουλος, 2000. «Παρουσίαση του προγράμματος ΠΕΡΣΕΑΣ: Μιά ψηφιακή βιβλιοθήκη για τή μελέτη του αρχαίου κόσμου», στο 2ο Συνέδριο: *Οι τεχνολογίες τής πληροφορίας και τής επικοινωνίας στην εκπαίδευση, Πάτρα, 13, 14 και 15 Οκτωβρίου 2000*: http://www.upatras.gr/conferences/ictedu/Poster_pdf/paper71.pdf.

Τελευταία πρόσβαση στις ηλεκτρονικές σελίδες του διαδικτύου: 20/03/2002.

ΘΕΑΤΡΟ

Περίοδος 2001-2002, «ή μεγάλη άνθιση»
Μά είμαστε σίγουροι;

της Μαριάννας Τόλια

Η χειμερινή αυλαία μόλις έπεσε: αρχές Ιουνίου ήδη. Ο Μάιος, παραδοσιακός μήνας άργίας των θεάτρων άλλοτε, δέν έπαψε ούτε φέτος νά δίνει πρεμιέρες. Κατά τά ειωθότα από τά τέλη τής δεκαετίας του '90 άλλωστε. Έν πάσει περιπτώσει ή λήξη τής θεατρικής περιόδου 2001-2002, πού έχει ξεκινήσει θυμόμαστε, μέ άνησυχητικά άδειες αίθουσες, οί περισσότεροι είχαν τότε στραμμένη τήν προσοχή στό 'Αφγανιστάν και τά άμερικανικά πολεμικά έπιτελεία, προκαλεί αυτές τές μέρες τές συνήθειες άποτιμήσεις, τόν συνήθη άπολογισμό. Οί πρώτες έχουν ήδη δει τό φως τής δημοσιότητας στά καθημερινά φύλλα. «Χρονιά τής μεγάλης άνθισης του έλληνικού θεάτρου» διαπιστώνουν όρισμένες και «ή 'Αθήνα έχει μεταβληθεί σέ ζωντανό θεατρικό έργαστήριο μέ άπειρα έργα και σκηνές» ή ακόμη «τό έλληνικό θέατρο δέν είναι πιά φτωχός συγγενής του δυτικοευρωπαϊκού: όχι μόνο δέν έχει τίποτα νά του ζηλέψει αλλά και είναι μπροστά από αυτό». Κάπως έτσι, μέσ' στην καλή χαρά και τήν περηφάνια. Άλλες πάλι, πιο ίσορροπημένες φωνές αναγνωρίζουν σωστά τήν ενίσχυση τής καλλιτεχνικής-αισθητικής άριότητας του νεοελληνικού θεάτρου, δέν παραδλέπουν, ώστόσο, τά κενά τής δραματουργίας του.

Τρίτη παράμετρος πού θά μπορούσε νά ληφθεί ίσως υπόψη είναι τά πεζά ζητήματα των αριθμών πού άφορούν παραστάσεις, θεατές κλπ. και τά όποια τείνουν συνήθως νά άγνοούνται. Τά στατιστικά του Εύρωβαρόμετρου, φέρ' ειπείν, πού πρόσφατα μάς υπενθύμισαν ότι τό 80% των Έλλήνων ουδέποτε έχει πάει θέατρο μέσα στον τελευταίο χρόνο - και τό 73% των Εύρωπαίων παρομοίως. Τίς στατιστικές έπισημάνσεις τής Ε-ΣΥΕ πού αναφέρουν ότι στην ένδεκαετία 1988-1999, τό μερίδιο δαπάνης του ελληνικού νοικοκυριού για δημόσια θεάματα, θέατρο και κινηματογράφο δηλαδή,

μειώθηκε από τό 0.85% στό 0.24% επί του συνόλου στή χώρα μας πᾶμε, δηλαδή, πολύ λιγότερο θέατρο και κινηματογράφο τώρα από ό,τι πηγαίναμε δέκα χρόνια πριν. Τίς ανακοινώσεις του Σωματίου Έλλήνων Ηθοποιών (ΣΕΗ) ακόμα, πού καταγράφουν έπίσημη άνεργία στον κλάδο 80% - μόνον οί πεταλωτές άλλωστε εμφανίζουν ίσως ύψηλότερη.

Τό κείμενο πού ακολουθεί θέλει νά είναι ως ένα βαθμό άπολογιστικό, λαμβάνοντας έν τούτοις υπόψη του και αριθμητικά στοιχεία. Δέν έχει αξιώσεις συνολικής άποτίμησης, ένδεικτικής μόνον. Πολλά και πολλούς άγνοεί, δέ θά μπορούσε νά γίνει διαφορετικά άλλωστε. Μόνον σαράντα από τό σύνολο των 270 παραστάσεων τής περιόδου έχει υπόψη του, έστω και κατά τό δυνατόν αντιπροσωπευτικές (καταξιωμένων θεάτρων, θιάσων, σκηνοθετών αλλά και νεανικών ομάδων εξέίσου, θεατρικών έργων αλλά και διασκευών από λογοτεχνία ή άλλες πηγές έπίσης). Μέ αυτή τήν έποπτεία και τήν άπαραίτητη δημοσιογραφική έρευνα, καταγράφει έπιλεκτικά στοιχεία και κατηγορίες από τήν μόλις τερματισθείσα χειμερινή θεατρική περίοδο 2001-2002. Λίγα και ένδεικτικά, άφου τά πράγματα στό πεδίο του θεάτρου, όπως άλλωστε και σέ κάθε πεδίο, αναπτύσσονται έτσι κι άλλιώς σέ μακρύτερες του ενός έτους διάρκειες: πολλά, δέ, από τά φαινόμενα πού συγκέντρωσαν τήν προσοχή μας και τήν προσοχή όλων των ασχολούμενων περί τά θεατρικά στον ελληνικό Τύπο φέτος είναι πιθανό, ακόμη και βέβαιο, ότι θά μάς άπασχολήσουν και του χρόνου.

Χώροι και παραστάσεις, ρίζες και σημασία ενός πληθωρισμού

Και ξεκινάμε από τά έξόφθαλα. Γιατί μπορεί νά

είναι αλήθεια ότι έχουμε βαρεθεί να τό ακοῦμε και να τό διαπιστώνουμε, ότι δέν ἀφορᾶ μόνο τό θέατρο, οὔτε καν τήν τέχνη ἀποκλειστικά, ὥστόσο τό φαινόμενο ἑνός «θεατρικοῦ πληθωρισμοῦ», «ὑπερπληθωρισμοῦ» καλύτερα, ἦταν τό πρῶτο, ἐμφανέστερο, ἐντονότερο χαρακτηριστικό τῆς περιόδου 2001-2002. Μ' αὐτό ἦρθε σέ ἐπαφή ὁποῖος σκέφτηκε ἢ εἶπε «πᾶμε θέατρο» κι ἀνέτρεξε στίς στήλες τῶν θεαμάτων γιά τό σκοπό αὐτό – γιά νά ἀναστενάξει στή συνέχεια βαθιά και νά ψιθυρίσει, «ἂν εἶναι δυνατόν, χάνεσαι μέσα σέ αὐτό τό πράγμα!» Κατά συνέπεια ἢ ὁποιαδήποτε ἀποτίμηση τῆς περιόδου εἰλικρινέστερο εἶναι νά ξεκινήσει ἀπό αὐτόν τόν πληθωρισμό και, προσπερνώντας τίς γενικόλογες ἐπισημάνσεις, ὅτι σέ ἄλλες πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ, Παρίσι ἢ Λονδίνο γιά παράδειγμα, ὑπάρχουν ὑποπλαπλάσια τῶν ἐλληνικῶν θέατρα ἀπευθυνόμενα σέ πολλαπλάσια ἑκατομμύρια πληθυσμῶν, νά ἐπιχειρήσει νά διαπιστώσει καταρχήν τά δικά μας ἀριθμητικά θεατρικά δεδομένα.

Μετράμε λοιπόν. Θεατρικούς χώρους ἔχουμε, εἶχαμε 102 πέρσι. Πρωτογενῶς σχεδιασμένους γιά θέατρα ἢ κατά μετατροπή, αὐτό δέν ἐνδιαφέρει. Ἐνδιαφέρει μόνον ὅτι ἀπό τούς 98 τῆς προηγούμενης περιόδου, περάσαμε μέ ὀριακή αὔξηση στούς 102. Τήν ἴδια ὀριακή αὔξηση κατέγραψαν και οἱ λεγόμενες δευτερες σκηνές πού ἀρκετοί θεατρικοί χώροι λειτουργοῦσαν σέ μικρότερες αἴθουσες ἢ τό φουαγιέ τους. Τρίτη χωροθετική ἐπέκταση: καταγράφηκε γιά πρώτη φορά σέ σημαντική ἔκταση ἢ χρήση μῆ θεατρικῶν χώρων γιά θεατρικές παραστάσεις. Μπάρ και μουσικές σκηνές φιλοξένησαν καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς περιόδου οὐκ ὀλίγες παραγωγές νεανικῶν ὁμάδων πού δέν ἔβρισκαν θέατρο, εἴτε δυσκολεύονταν νά πληρώσουν τό δυσβάστακτο γιά τά οἰκονομικά τούς σχετικό ἐνοίκιο – μπάρ και μουσικές σκηνές ζητοῦν μόνον ποσοστά. Ἐν κατακλείδι, περὶ τούς 140 τελικά θεατρικούς και μῆ θεατρικούς χώρους «λειτούργησαν» φέτος θεατρικά, ἄλλοι γεμάτοι, ἄλλοι ἄδειοι, συνέπεια μιάς αὔξημένης παραγωγῆς – προσφορᾶς παραστάσεων και ζήτησης χώρων γιά τήν παρουσιάσή τους, μᾶς ὑπερπληθωρικής, μέ ἄλλα λόγια, θεατρικῆς παραγωγῆς.

Ὅχι ὅτι τό φαινόμενο ἐξέπληξε κανέναν· ὁ πληθωρισμός ἀποτελοῦσε ἄλλωστε μόνιμο χαρακτηριστικό τῆς θεατρικῆς μας ζωῆς τά τελευταῖα χρόνια. Γιά μιά ἀκόμη χρονιά ἐπιτάθηκε, ἀγγίζοντας νέα ἀκρότατα ὄρια. Οἱ «πρεμιέρες» τοῦ 2001-2002, ὅπως τίς μέτρησε ὁ δημοσιογραφικός λόγος, ὑπερέβησαν τίς 260. Ὅχι εὐκαταφρόνητος ἀλλά μικρός πάντως ἀριθμός ἀπό αὐτές ἀπευθύνονταν στό – ἂν ὄχι πῶς θεατρόφιλο πάντως περισσότερο θεατριζόμενο, λόγω τῶν σχετικῶν προγραμμάτων τοῦ ὑπουργείου – παιδικό, σχολικό κοινό. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τους ἀπευθυνόταν σέ μᾶς, στόν «ἐλεύθερο» θεατή, πού δέν πάει θέατρο. Ἀπό αὐτές τίς «δικές» μας παραστάσεις, κατά μιά πρόχειρη ταξινομήση, 80 περίπου, τό ἕνα τρίτο δηλαδή, ἀφοροῦσε παραγωγές ἐντός τοῦ παραδοσιακοῦ, ἐπαγγελ-

ματικοῦ τύπου, πλαισίου – μέ ἐπιχειρηματική βάση, μεγάλη διάρκεια και μισθοδοτούμενους συντελεστές. Τά ὑπόλοιπα δύο τρίτα, ἄνω τῶν 150 παραστάσεων, ὑπογράφονταν ἀπό αὐτό τό νεφελῶδες σύνολο πού ἔχουμε ταυτοποιήσει ὡς «νεανικές ὁμάδες». Χαρακτηρίζονταν ἀπό τήν ἀπουσία ἐπιχειρηματικῆς βάσης, τό ἀπλήρωτο τῶν συντελεστῶν, παραγωγοί ἄλλωστε κι οἱ ἴδιοι τῆς παράστασής τους και τή μικρή διάρκεια τῆς παρουσίας. Οἱ τελευταῖες αὐτές δουλειές ἦταν ἐκεῖνες πού ἐναλλάσσονταν πληθωρικά σέ πρῶτες, δευτερες σκηνές, φουαγιέ και Δευτερότριτα διαφόρων χώρων καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς περιόδου ἀλλά και πού κυρίως σήκωναν τό βαρῦ φορτίο τῆς ἄδειας ἢ ἡμίადειας αἴθουσας – τηλεαστέρες ἢ καταξιωμένοι τοῦ θεάτρου εἶχαν και φέτος ἀρκετό κόσμο στίς αἴθουσές τους. Καί μολονότι, παρά τό ἀνώριμο τοῦ καλλιτεχνικοῦ τους κριτηρίου, ἔδιναν πράγματα, δείγματα, λιγότερο ἢ περισσότερο καλά και ἐνδιαφέροντα, μᾶλλον χάνονταν ἐν τέλει μέσα στό ἴδιο τους τό πλήθος.

Συμπέρασμα: ὁ θεατρικός πληθωρισμός, ὅπως διαπιστώνεται στίς ἑκατοντάδες σκηνές και παραστάσεις, λόγω ἔλλειψης κοινῶν και ἐξ ἀπλῆς ἀριθμητικῆς καταδικασμένες νά παίζονται μπροστά σέ ἄδεια καθίσματα, πιστώνεται καμιά φορά στή ματαιοδοξία τῶν ἀνθρώπων τοῦ θεάτρου καθέννας θέλει νά ἔχει τό δικό του μαγαζάκι και δέν ἐνώνουν τίς δυνάμεις τους, τέτοια λέγονται. Πράγμα πού μερικῶς μόνον ἀληθεύει, ἄσε πού ἀφορᾶ τούς καταξιωμένους ἀποκλειστικά τοῦ χώρου, τό ἕνα τρίτο δηλαδή τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ παραστάσεων. Τά ἄλλα δύο τρίτα; Ἡ πληθώρα τῶν νεανικῶν ὁμάδων, αὐτοὶ μοιάζουν νά τόν τροφοδοτοῦν κυρίως, ὑφιστάμενοι ταυτόχρονα και τό βάρος του. Σύμφυτη μέ τήν ἀνάλογη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δραματικῶν σχολῶν και ἐργαστηρίων στή χώρα μας, πού «παράγουν» μαζικά φουρνιές νέων ἠθοποιῶν, καταδικασμένων ἀξιωματικά στήν ἀνεργία, ἢ πληθώρα τῶν νεανικῶν ὁμάδων ἔχει ὀδηγήσει σέ ἕνα ἰδιότυπο θέατρο «μικτοῦ τύπου». Οὔτε ἐρασιτεχνικό, οἱ συντελεστές του εἶναι σπουδασμένοι καλλιτέχνες κι ὄχι ἐρασιτέχνες, οὔτε ἐπαγγελματικό, ἀφοῦ δέν τούς προσπορίζει οἰκονομικές ἀπολαβές κανενός τύπου. Μέ ἀντιστάθμισμα μόνον τήν προσδοκία ὅτι δουλειά τή δουλειά θά γίνει κάτι, ἱκανό νά τούς φέρι μιά μέρα τῶν ἡμερῶν στό ἐπαγγελματικό θέατρο, οἱ νέοι ἠθοποιοὶ δουλεύουν κούριερ, σέ μπάρ, κάνουν ἰδιαιτέρα κι ὅ,τι ἄλλο βάζει ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, χτίζοντας και προωθώντας, μέ δικές τους προσωπικές και οἰκονομικές θυσίες, τόν πληθωρισμό αὐτό τοῦ ὁποῖου, εἶπαμε, οἱ ἴδιοι ἀποτελοῦν τά πρῶτα θύματα... Τό μέλλον γι' αὐτούς δέ διαγράφεται ἐλπιδοφόρο. Τό ΣΕΗ δίνει καταγεγραμμένη ἀνεργία 80% μεταξύ τῶν μελῶν του. Τό θεατρόφιλο κοινό, ποτέ ἰδιαιτέρα πολυἀριθμο, μειώνεται σταθερά. Ἡ μείωση τῆς ἐνδεκαετίας 1988-1999 πού καταγράφηκε στά στατιστικά τῆς ΕΣΥΕ γιά τά ποσά πού διαθέτουμε νά πᾶμε θέατρο εἶναι ἐντυπωσιακά μεγάλη ἀγγίζει τό 65%. Τό ἐλληνικό θέατρο ἐργάζεται

πολύ περισσότερο με τη χρηματοδότηση του ύπουρου Πολιτισμού και των ιδιωτικών χορηγών, πολύ λιγότερο με το κοινό του. Βαρύνεται από μία μέγιστη αριθμητική αντίνομια: η αύξηση της «προσφοράς» του προσκρούει σε μία δραστική μείωση της κοινωνικής «ζήτησης» γι αυτό. Τό σχήμα είναι έξ' όρισμού δυσλειτουργικό μετρημένα κουκιά.

Τό στίγμα του σύγχρονου

Μετά τούς αριθμούς, η διερεύνηση στο στίγμα της περιόδου 2001-2002, πού ήταν σε γενικές γραμμές ένα στίγμα σύγχρονο. Έμφανεστερο και ισχυρότερο χρόνο με τό χρόνο, είναι τό στίγμα μιάς νέας γενιάς Έλλήνων καλλιτεχνών πού, άφου ώρίμασε κι άνέβηκε περί τά τέλη δεκαετίας '80, άρχές '90, βρίσκεται τώρα στα πράγματα. Κι ως πρώτη ελληνική θεατρική γενιά με στενές επαφές με τό έξωτερικό, έχει εισάγει – και συνεχίζει νά εισαγάγει – στην περιφερειακή χώρα μας τούς σύγχρονους, δυτικοευρωπαϊκής κυρίως προελεύσεως, περί δραματικής τέχνης προβληματισμούς.

Σύγχρονες ματιές σε παλιά κείμενα, σύγχρονα κείμενα, σύγχρονες αποδομητικές παραστάσεις δίχως κείμενο ή σπαράγματα κειμένου, όλα αυτά υπήρχαν φέτος στις ελληνικές σκηνές. Κατ' άρχήν είχαμε πάρα πολλά πρωτόπαιχτα έργα. Κείμενα της δεκαετίας του '90 ή γραμμένα μόλις πέτσι, ελληνικά και ξένα, με τά ξένα νά υπερτερούν αριθμητικά των ελληνικών γιά μία άκόμη χρονιά. Από τά ξένα, ή «τιμητική» άνήκε σε σύγχρονο επίσης, Άγγλο ζώντα συγγραφέα, τόν Χάρολντ Πίντερ πού βρέθηκε με τέσσερα έργα του στις άθηναικές σκηνές. Από τά εισαγόμενα πρωτόπαιχτα ή πλειοψηφία προέρχονταν επίσης από τή σύγχρονη άγγλική και άμερικανική παραγωγή τό λέμε και άγγλοσαξονική κυριαρχία στο χώρο του θεάτρου.

Τά εισαγόμενα άγγλοσαξονικά κείμενα τώρα έμφάνιζαν ποικιλία: άλλα ήταν εύκολα, «πασιάρικα», άλλα ιδιαίτερος ενδιαφέροντα. Όρισμένα με προϊστορία επιτυχίας πίσω τους στον κινηματογράφο ίσως και νά προτιμήθηκαν με τήν προσδοκία ότι θά έφεραν κόσμο. Η δυσανάλογη προσοχή πού συγκέντρωσε γιά μία άκόμη χρονιά τό βρετανικό ρεύμα του «στά μούτρα θεάτρου», κυρίως ή Σάρα Κέιν, μοιάζει πιθανό νά συνδέεται με τήν άγιολόγηση της Άγγλίδας συγγραφέως, μετά τήν αυτοκτονία της, από τόν εύρωπαϊκό άκαδημαϊκό κόσμο του θεάτρου σύσσωμο... Καλά τά περί «νέας δραματουργικής εποχής πρόκλησης», αλλά ήρθαν τά κείμενα της Κέιν, τά είδαμε, τά ξαναείδαμε... Σε όρισμένους είπαν κάτι, πολλοί, οι περισσότεροι, καταληφθήκαμε από άπάθεια. Ίσως νά είναι δύσκολη, ένδεχομένως κι άγονη, ή παραίτηση από τήν άπαίτηση γιά θέατρο πού νά νοηματοδοτεί τή δράση του νά θέλγει τό κοινό του.

Στό ελληνικό ρεπερτόριο, από τήν άλλη, είχαμε επίσης πολλά νέα έργα, πρωτόπαιχτα. Άνάμεσά τους εύχαριστα ξάφνιασε «Ό Έβρος άπέναντι» του τηλεοπτι-

κού διδύμου Ρέπλα-Παπαθανασίου γιά τόν κατ' άρχήν προβληματισμό του περί της ύποδοχής των μεταναστών από τήν ελληνική κοινωνία, τό ίδιο και ό μολόγος της Κάτιας Γέρου γιά τόν άντρα μετανάστη. Η πλειοψηφία των πρωτοπαρουσιαζόμενων κειμένων, όμως, είχε προβλήματα: ιδιαίτερα όρισμένα προερχόμενα από τήν πένα νέων σε ήλικία ανθρώπων πρόδιδαν άβασάνιστο γράψιμο. Η «τιμητική», από ελληνικής πλευράς, άνήκε πάντως, στον άνατροπέα, καυστικό Μέντη Μποστάντζόγλου. Όχι ότι υπήρξε πληθώρα έργων του Μπόστ στις άθηναικές σκηνές. Υπήρξε σε μία μόνη. Τό συμπλήμα των έργων του Μπόστ, μιά πετυχημένη «Μποστειάδα» πού έπεξεργάστηκε κι άνέβασε στη Στοά ό Θ. Παπαγεωργίου, ήταν όμορφο δείγμα ελληνικού λαϊκού, ζωντανού θεάτρου κι ίσως ή πιό χαρούμενη παράσταση της περιόδου.

Άλλα στοιχεία πού πρόδιδαν τήν ένίσχυση μέχρι κυριαρχίας ενός σύγχρονου στίγματος στις παραστάσεις της περασμένης περιόδου: σύγχρονες ματιές σε παλιότερα κείμενα, αναζήτηση πηγών και έμπνεύσεων, εκτός του καθιερωμένου δραματικού λόγου, κατασκευή σκηνικής έκφρασης από σπαράγματα λόγου, κειμένων ή ποίησης. Δεκάδες άνθρωποι του θεάτρου βρέθηκαν πέτσι στραμμένοι εκτός δραματοουργίας γιά νά κάνουν θέατρο, φτιάχνοντας τριάντα πέντε με σαράντα παραστάσεις έμπνευσμένες από λογοτεχνία, διηγήματα, πεζογραφήματα, ποίηση, παραμύθια, άλλα βιβλία ή αυτοσχεδιασμό. Άνάμεσά σε αυτές τις έξθεατρικές παραστάσεις βρισκονταν κι όρισμένους από τις πλέον συζητημένες και, κυρίως, τις καλύτερες της χρονιάς. Δηγήματα των Παπαδιαμάντη και Βιζυηνού, ή *Κυρία με τό Σκυλάκι* του Τσέχοφ σε θεατρική διασκευή, ή *Νύχτα του Τράγου* από τά ελληνικά παραμύθια, τό δρώμενο *Έθνικός Ύμνος* του Μαρμαρινού, τό *Έβδομο Ρούχο* της Εύγενίας Φακίνου με τή πραγματικά μαγική σκηνοθεσία του Δημ. Μαυρίκιου... Με κατακτημένα όλα τά σύγχρονα άνανεωτικά της δραματικής τέχνης μέσα, προτάσεις και τεχνικές (άξίες σκηνικής λιτότητας, διδάγματα φτωχού θεάτρου, τολμηροί εκλεκτικισμοί, μίξη στοιχείων από διαφορετικές θεατρικές παραδόσεις, έκτεταμένη μίξη τεχνών λόγου-χορού-μουσικής επί σκηνής, χρησιμοποίηση βίντεο και διαφανειών κλπ), οι περισσότεροι καταξιωμένοι δημιουργοί και οι νεανικές ομάδες πού εργάστηκαν εκτός τυπικής δραματοουργίας όχι μόνο έδωσαν όμορφα πράγματα αλλά άνοιξαν νέους δρόμους, δείχνοντας ότι τό ελληνικό θέατρο είναι ικανό νά προχωρήσει στους δικούς αισθητικούς δρόμους και άνανεώσεις. Πρός ποιά κατεύθυνση είναι ένα κρίσιμο ερώτημα πού πρέπει νά άπαντηθεί από τούς σκηνοθέτες, άνάλογα βέβαια και με τά ιδιαίτερα ενδιαφέροντά τους, τούς στόχους αλλά και τό κοινό άπέναντι. Οι καιροί, άντιεπικοινωνιακοί κατά βάθος, δέν εύνοούν, φέρ' ειπείν, τό δια-δραστικό θέατρο πού πήγε νά κάνει φέτος ό Μ. Μαρμαρινός. Ό *Έθνικός Ύμνος*, μιά παράσταση βασισμένη σε αυτοσχεδιαστικά κείμενα και γκροτοφσικά ή theater

document πρότυπα συγκίνησε ορισμένους από τους θεατές της και πρότεινε άλλο τρόπο του «θεάσθαι» αλλά τά περισσότερα βράδια δέν πετύχαινε τόν στόχο της, νά συλλειτουργήσῃ δηλαδή μέ τό κοινό της ἀντί νά βρεθῆί ἀπέναντί του. Αὐτά δέν σημαίνουν ὅτι δέν ἀξιζε τόν κόπο ἢ προσπάθεια, ὅποιος ὅμως θέλει νά κάνει δια-δραστικό θέατρο ὀφείλει νά τό καλλιεργήσει μέ ἐπιμονή καί σταθερότητα. Ἀπεναντίας, ἡ ἐπιστροφή τῆς μαγείας στή «ἀπομαγεμένη» θεατρική σκηνή τῆς ἐποχῆς μας, μέσα ἀπό τή χρήση ἑνός καθαρά κινηματογραφικοῦ μοντάζ κατά τή θεατρική σκηνοθεσία ἀπό τόν Δημ. Μαυρίκιο στό *Ἑβδομο Ροῦχο*, συγκίνησε τό κοινό της πολύ περισσότερο γιατί ταίριαζε καλύτερα μέ τόν ὀρίζοντα προσδοκιῶν μας.

Διά ταῦτα

Ἦτανε τελικά ἡ περίοδος 2001-2002 ἡ χρονιά τῆς «μεγάλης ἀνθισῆς τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου» εἶναι ἡ ἐρώτηση κρίσεως. Δέν εἶμαστε σίγουροι. Ναί, ἀσφαλῶς, ἦταν μιά ἀκόμη χρονιά πού ἐπιβεβαίωσε τή σταθερή ἀνοδο τῆς αἰσθητικῆς ἀριότητος τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, σωστότερα τῆς ἑλληνικῆς σκηνοθετικῆς τέχνης. Ναί, ἀσφαλῶς, ἦταν μιά περίοδος πού ἐξέφραζε τήν ἐποχή της, σφραγισμένη ἀπό τό στίγμα τοῦ «σύγχρο-

νου». Ναί, ἀσφαλῶς, ἦτανε μιά χρονιά μέ πάρα πολλές, ὑπερβολικά πολλές παραστάσεις. Ναί, ἀσφαλῶς ἦταν μιά χρονιά μέ πολύ ἐνδιαφέρουσες, καλές, κάποιες ἐξαιρετικές ἀκόμη παραστάσεις. Κι ἀκόμη, ναί, ἦτανε μιά χρονιά χωρίς σημαντική νεοελληνική δραματουργία. Ὁ ἀπολογισμός φαίνεται νά εἶναι θετικός. Ὅμως... Ὅμως ὅσο τό κοινό τοῦ θεάτρου μειώνεται – καί μειώνεται σταθερά χρόνο τό χρόνο – φαίνεται λίγο ἄτοπο νά μιλάς γιά ἀνθισῆ. Οἱ πραγματικά καλές μέρες τοῦ θεάτρου, πού ποτέ ἄλλωστε δέν ὑπῆρξε μαζικῆς κατανάλωσης διασκέδαση, εἶναι πολύ πίσω. Ἀνήκουν στόν 19ο αἰῶνα. Ἐμεῖς, μᾶς ἀρέσει δέ μᾶς ἀρέσει, ζοῦμε στά χρόνια τῆς «μεγάλης ἀνθισῆς» τῆς τηλεόρασης. Ἐκεῖ εἶναι ὅλος ὁ κόσμος, μπροστά της κάθεται τό 99% τῶν Ἑλλήνων. Ὑπάρχει περίπτωση τό θέατρο νά ἀντιστρέψει πιά, ἔστω καί μερικῶς, τήν ροπή ἐγκατάλειψῆς του ἀπό τό κοινό; Πῶς θά τό κάνει; Εἶναι τό ζήτημα οικονομικό; Τό κόστος τοῦ θεατρικοῦ εἰσιτηρίου εἶναι πάντως ὑψηλό κι αὐτό δέ βοηθάει. Ὑπό τίς σημερινές συνθήκες, κι ὅσο τό θέατρο ἀποτελεῖ πολυτελή διασκέδαση ἢ ἀναψυχή, δέν ὑπάρχει περίπτωση νά δεῖ τό συρρικνούμενο κοινό του νά αὐξάνεται. Θεάτρο ὅμως χωρίς θεατές, ὅσο ἀριστουργηματικό καί νά εἶναι, δέ φαντάζει μάταιο;

Η «ΦΟΝΙΣΣΑ» ΤΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΚΑΙ «Η ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΗΜΑ» ΤΟΥ Κ. ΘΕΟΤΟΚΗ

Μιά παράλληλη ανάγνωση

της Μαρίας Μανώλα

Η προτελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από μία ξαφνική και πληθωρική παραγωγή διηγημάτων. Τό φαινόμενο μπορεί να συσχετιστεί, πρώτον με την προσπάθεια έκδιомηχάνιση της χώρας και την αύξηση του αστικού πληθυσμού, κυρίως του πληθυσμού της Αθήνας, δεύτερον με τον έκδοτικό όργασμό (ήμερήσιος και περιοδικός τύπος). Τέλος μεγάλη συνάφεια με τό φαινόμενο αυτό πιστώνεται στο κίνημα του δημοτικισμού και την ανάπτυξη της λαογραφίας. Τήν έναρξη της παραγωγής σηματοδοτεί ή προκήρυξη διαγωνισμού από τό περιοδικό *Έστία*, για «έλληνικό διήγημα» με θέματα από τή ζωή του χωριού και τίς τοπικές παραδόσεις. Η τάση αυτή της νεοελληνικής πεζογραφίας πού έχει ονομαστεί «ήθογραφία», ξεκινά λίγο μετά τό 1880¹ και συνεχίζεται ως τίς πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Η επιλογή των Α. Παπαδιαμάντη και Κ. Θεοτόκη δέν είναι ούτε αυθαίρετη ούτε προϊόν φιλολογικής σχολινοδασίας.² Έξάλλου αποτελεί «κοινό τόπο»³ πώς ή εξέλικτική γραμμή της ελληνικής πεζογραφίας, όπως παρουσιάζεται στα τέλη του 19ου αι. και τίς αρχές του 20ού αι., συνδέει θεματολογικά τό σκιαθιτη πεζογράφο με τόν κερκυραίο όμότεχνό του. Η ήθογραφία για τόν Α. Παπαδιαμάντη δέν αποτελεί παρά μονάχα τό έδαφος.⁴ Σπάνια ό συγγραφέας πα-

ραμένει στα στενά ήθογραφικά πλαίσια· σχεδόν πάντα προεκτείνεται, άλλοτε σε κοινωνικές και άλλοτε σε ψυχογραφικές αναζητήσεις (χαρακτηριστικό δείγμα ή *Φόνισσα*, 1903). Αντίστοιχα ό Κ. Θεοτόκης παραλαμβάνει τίς αρχές του 20ού αιώνα τήν ήθογραφική παράδοση και χωρίς να τήν ανατρέψει, τήν ανανεώνει ουσιαστικά με κοινωνικούς προσανατολισμούς και ρεαλιστικούς τρόπους γραφής. Ένα ακόμη κριτήριο για τήν επιλογή μιάς παράλληλης ανάγνωσης αυτών των δύο κειμένων είναι ή άποψη μου ότι άντανανκλουν σε πολιτικο-κοινωνικό επίπεδο τό μέτεωρο βηματισμό της ελληνικής κοινωνίας στο μεταιχμιο δύο αιώων. Η φθίνουσα άγροτική κοινωνία της Φόνισσας δίνει τή θέση της στο προάστιο Μαντονκι και τή λαϊκή – εν σπέρματι έργατική – τάξη της *Τιμής και του Χρήματος*. Η κοινωνική κατάσταση της εποχής, όπως είχε διαμορφωθεί με τή μικρή έκδιомηχάνιση και τήν εμφάνιση – έστω και σε περιορισμένα πλαίσια – της οικονομίας της άγοράς, προσφέρουν άφθονο ύλικό και στους δύο λογοτέχνες.

1. Από τίς στήλες της *Έστίας* στα 1883 ό Ν. Πολίτης προκηρύσσει έναν διαγωνισμό πού θά έπαναλαμβάνονταν κάθε έξάμηνο. «Όμολογούμενον είναι ότι τό είδος τούτο της φιλολογίας (τό διήγημα) δύναται να άσκήση μεγάλη ήθικην επίδρασιν, ύποθέσεις έθνικās πραγματευόμενον, επί του έθνικου χαρακτήρος και της διαπλάσεως εν γένει των ήθών» (παράρτημα του τεύχους 417, 25 Δεκεμβρίου 1883, τόμος 16).

2. Γ. Δ. Παζανός, περ. *Διαβάζω*, άρ. 22, 1984 στην ανάλυση του άφηγήματος *Η Τιμή και τό Χρήμα*.

– Μάριο Βίτι, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Όδυσσεάς, Αθήνα 1978, σελ. 258-260.

3. Κ. Μπαλάσκας, *Νέα Παιδεία*, τεύχος 10, 1979, σελ. 141-145.

4. Κ. Στεριόπουλος, *Ο Παπαδιαμάντης σήμερα*, είκοσι κείμενα για τή ζωή και τό έργο του, εκδόσεις των Φίλων, 1979, σσ. 260, 267-268.

Ἡ *Φόνισσα* ἐκδίδεται τό 1903, ἕξι χρόνια πρὶν ἀπὸ τό κίνημα στό Γουδί (1909). Ἡ δυσφορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας εἶναι διάχυτη. Ἡ οικονομική χρεοκοπία τοῦ 1893, ὁ ἀτυχής πόλεμος τοῦ 1897, ἡ ἐπιβολή τοῦ Δ.Ο.Ε. (Διεθνούς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου) στή χώρα ἀποτελοῦν χαρακτηριστικά γεγονότα πού ταλανίζουν τήν ἑλληνική κοινωνία. Ὅλοι συνειδητοποιοῦν ὅτι οἱ παλιές δομές τῆς κοινωνίας ξεπεράστηκαν καί δέν ἀνταποκρίνονται στίς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς, ἀλλά κανεῖς δέ μπορεῖ νά προσδιορίσει μέ ἐπάρκεια τό καινούριο πού θά ἀποκολλήσῃ τή νεοελληνική συνείδηση ἀπὸ τό τέλμα. Λογοτεχνική ἔκφραση αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς δυσπραγίας ἀποτελεῖ τό ποίημα τοῦ Κ. Παλαμά *Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου* (1907). Τά λόγια τοῦ προφήτη στόν 8ο λόγο παραμένουν ὅμως ριζωμένα ἐδῶ σ' ἓνα ἐσχατολογικό ἐπίπεδο χωρὶς νά διατυπώνουν τό αἷτημα κάποιας κοινωνικῆς παρέμβασης. Ἡ *Τιμὴ καί τό Χρῆμα* ἀρχίζει νά γράφεται τό 1911, δημοσιεύεται σέ συνέχειες στό *Νουμά* τό 1912 (Αὐγούστος - Δεκέμβριος) καί ἐκδίδεται τό 1914. Πολλά πράγματα ἔχουν ἐν τῷ μεταξῷ ἀλλάξει στήν Ἑλλάδα. Ἡ ἀστική τάξη, μέ ἐκφραστή της τόν Ἐλ. Βενιζέλο, ἔχει ἐδραιώσει τή θέση της στήν ἐξουσία θέτοντας τίς βάσεις ἐνός κράτους δικαίου καί μιᾶς πρώτης ἐργατικῆς νομοθεσίας. Οἱ σοσιαλιστικές ἰδέες διατρέχουν τήν ἑλληνική κοινωνία καί ὁ Γ. Σκληρός κυκλοφορεῖ *Τό κοινωνικό μας ζήτημα* (1907), πού ἀποτελεῖ μιᾶ πρώτη προσπάθεια νά ἐρμηνευτεῖ ἡ ἑλληνική κοινωνία μέ μαρξιστικό τρόπο. Τό βιβλίον προκαλεῖ ἔντονες ἀντιδράσεις καί συζητήσεις. Παράλληλα στήν *Κοινωνιολογική Ἐταιρεία* συνασπίζονται ἄρκετοὶ σοσιαλδημοκράτες διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς, οἱ λεγόμενοι *Κοινωνιολόγοι* μέ ἀρχηγό τόν Ἀ. Παπαναστασίου.

Ἡ συναγνώση πού ἀκολουθεῖ κινεῖται στά ἑξῆς τέσσερα διαδοχικά, καί βασικά γιά τή διαμόρφωση τῶν κειμένων, θεματικά ἐπίπεδα: (α) τό ἠθογραφικό, (β) τό κοινωνικό, (γ) τό ψυχολογικό καί (δ) τῆς ἀνθρώπινης δράσης σέ μιᾶ δοσμένη κατάσταση. Ὁ χῶρος καί τῶν δύο κειμένων εἶναι ἡ ἑλληνική περιφέρεια. Ἡ ζωὴ στήν ἑλληνική ἐπαρχία δέν εἶναι οὔτε γιά τόν Παπαδιαμάντη οὔτε γιά τό Θεοτόκη εἰδυλιακή, μήτε ἀγνή: οἱ ἄνθρωποι της (Ἀνδρέας, σιώρα Ἐπιστήμη, ὁ θεῖος τοῦ Ἀντρέα, ἡ ἴδια ἡ Χαδοῦλα) δέν εἶναι μήτε ἄδοιοι μήτε ἀπονήρευτοι. Τό ἀντίθετο μάλιστα παρουσιάζονται χωρὶς αὐταπάτες, μέ γνώση, ἀλήθεια καί μιᾶ ἀξιοσημεῖωτη ψυχογραφική ικανότητα. Ἡ μικρὴ σκιαθίτικη κοινωνία μέ τήν τρομακτική φτώχεια καί συναλλαγὴ δέ διαφέρει ποιοτικά ἀπὸ τό φτωχικό παραλιακό προάστιο τῆς Κέρκυρας. Ἡ περιγραφή τοῦ σπιτιοῦ τῆς Φραγκογιαννοῦς,⁷ ὅσο καί αὐτοῦ τῆς σιώρας Ἐπιστήμης,⁸ δίνει ἀνάγλυφα τήν οικονομική τους κατάσταση. Τό ἐξωτερικό ἠθογραφικό πλαίσιο δέ διαφέρει οὐσιαστικά. Μέσα σέ αὐτό καί ἐξαιτίας αὐτοῦ τά πρόσωπα ἀναλαμβάνουν τούς κοινωνικούς τους ρόλους. Ἡ Φραγκογιαννοῦ μιᾶ ζωὴ ὑπηρετοῦσε τούς ἄλλους⁹ ἀλλά καί ἡ σιώρα Ἐπιστή-

μη δούλευε γιά τὰ παιδιά καί τόν σύζυγό της.¹⁰ Ἐκεῖνο πού βαραίνει ἰδιαίτερα στήν περίπτωσή τους δέν εἶναι μόνο ἡ πίεση πού ἀσκοῦν οἱ κοινωνικοὶ ρόλοι πού ἔχουν ἀναλάβει ἀλλά καί ἡ καταπίεση πού δέχονται ὡς γυναῖκες, γεγονός πού γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητό ἀφοῦ ἡ κοινωνικὴ ἔνταξή τους εἶναι ἰδιαίτερα χαμηλή. Τόσο ἡ ἡρωίδα τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅσο καί ἡ σιώρα Ἐπιστήμη, θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν ὄχι ἀπλῶς ἀκραιά ἀλλά καί περιθωριακά πρόσωπα. Ἡ Χαδοῦλα ἀρνεῖται ἡθελήμενα τίς θεμελιώδεις ἀξίες τῆς κοινωνίας στήν ὁποία ἀνήκει (ἡ βρεφοκτονία εἶναι τό ἀκραιό ἀλλά ὄχι τό μόνο σημάδι αὐτῆς τῆς ἀρνήσης) καί τοποθετεῖται ἔξω ἀπὸ αὐτές.¹¹ Ἡ περιθωριακὴ ταυτότητα γιά τή σιώρα Ἐπιστήμη, ἀλλά καί γιά τόν Ἀντρέα, παράγεται ἀπὸ μιᾶ λανθάνουσα διαδικασία πού σχετίζεται μέ τόν τρόπο παραγωγῆς, ἀφοῦ γιά τήν πρώτη ἡ ἐργασία δέν εἶναι ἡ ικανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης ἀλλά μέσο γιά τήν ικανοποίηση ἀναγκῶν ἔξω ἀπὸ αὐτήν.¹² Ἀπὸ τήν ἄλλη πλευρά ἡ «ἐργασία» τοῦ Ἀντρέα ἀσχετῆται σὸ οικονομικό περιθώριο τῆς κοινωνίας. Χωρὶς δυσκολία μπορεῖ κανεῖς νά διακρίνει καί ἄλλα περιθωριακά πρόσωπα (ὁ Τρίνκουλας, ὁ θεῖος τοῦ Ἀντρέα, ὁ γιός τῆς Φραγκογιαννοῦς Μῆτρος ἢ Μῶρος, ὁ ὁποῖος δρῖσκειται φυλακισμένος στή Χαλκίδα κατηγορούμενος γιά φόνο).

Τό ψυχολογικό περίγραμμα τῶν ἡρώων καί τῶν δύο ἔργων διαμορφώνεται ἀβίαστα. Ὁ κόσμος τους εἶναι τὰ κοινωνικά στοιχεῖα τῶν ἀπλοϊκῶν, τῶν φτωχῶν, τῶν ἀγνοημένων, τῶν ταπεινωμένων καί περιφρονημένων. Πρόσωπα μπλεγμένα μέσα στίς σκληρὲς ἀντιθέσεις τῆς ζωῆς, δέν εἶναι σέ θέση στηριζόμενα σὸν ἑαυτό τους (μέ τήν ἐξαιρέση τῆς Ρήνης) νά ὑπερβοῦν αὐτές τίς ἀντιθέσεις καί νά βροῦν μιᾶ νέα ἠθική, ἡρεμία καί γαλήνη, δηλαδή μιᾶ νέα ἰσορροπία ἀνάμεσα στίς παρορμήσεις τῆς βούλησης καί στοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοπούς. Οἱ ἡρώες μας λοιπόν, ἔχουν νά ἀντιπαλέψουν ἄλλοτε μέ τό μεταφυσικό κακό, μέ τήν ἁμαρτία καί τούς πειρασμούς (Παπαδιαμάντης), ἄλλοτε μέ τό κοινωνικό κακό καί τήν ἀδι-

5. Ἀπ. Σαχίνης, *Τό Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Ἀθήνα 1973, 4η ἐκδοση.

6. Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακόπουλου, Σ. Κόνδη, *Ἱστορία Νεότερη καί Σύγχρονη*, Γ τόμος, Ἀθήνα 1987, σελ. 16.

7. Α. Παπαδιαμάντης, *Ἡ Φόνισσα*, Ἀθήνα α.χ., Ἐταιρεία Ἑλλην. Ἐκδόσεων, Τόμος 2, σελ. 493.

8. Κ. Θεοτόκης, Ἐπιλογή, *Ἡ Τιμὴ καί τό Χρῆμα*, Ἀθήνα, Σύγχρονη Ἐποχὴ 1986, σελ. 43, 72.

9. Α. Παπαδιαμάντης, *Ἡ Φόνισσα*, ὁ.π., σελ. 493.

10. Κ. Θεοτόκης, ὁ.π., σελ. 43, 45.

11. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀκροτελεύτια φράση τοῦ μυθιστορήματος: «εἰς τό ἡμῖς τοῦ δρόμου, μεταξύ τῆς θείας καί τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης».

12. Κ. Μάρξ, *Οἰκονομικά καί Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ἐκδ. Γλάρος, Ἀθήνα 1975, μετ. Μ. Γραμμένος, σελ. 95.

κία (Θεοτόκης) πού είναι και αυτή ένα παρακλάδι του κακού στη ζωή τους.¹³

Στόν πυρήνα και τῶν δύο ἔργων ὑπάρχει τό ἴδιο πρόβλημα: ἡ ὑποβαθμισμένη θέση τῆς γυναίκας μέσα στήν ἑλληνική κοινωνία τῆς ἐποχῆς. «Ὁ βίος τῆς ἀνωφελῆς καί μάταιος καί βαρῦς»¹⁴ γιά τή Φραγκογιαννού καί ἡ συνέχειά του τό ἴδιο ἀφόρητη καί ἀκατανόητη. Ἡ πρέπει νά ὑποκύψει στήν ἀνθρώπινη μοίρα ἢ νά ἐπαναστατήσει καί νά δώσει – κατά τήν ἀντίληψή της – ἕνα τέλος στά βάσανα πού προέρχονταν ἀπό τή γυναικεία φύση. «Εἶναι γιά νά βασανίζεσαι καί νά μᾶς βασανίζεις» λέει γιά τήν ἄρρωστη μικρή ἐγγονή της.¹⁵ Ἐξάλλου ἡ συνηθισμένη της «εὐχή» γιά τά μικρά κορίτσια εἶναι «νά μή σώσουν!... νά μήν πᾶνε παραπάνω!».¹⁶ Ἔτσι ἡ Φραγκογιαννού προσπαθεῖ νά «διορθώσει» τή φύση ἀλλά καί τήν κοινωνία. «Διορθώνει ἔτσι τή ζωή, λυτρώνει τούς φτωχοῦς ἀπό τήν κακή τους τύχη; Αὐτή βλέπει μακριά, αὐτή καταλαβαίνει καί δίνει τή λύτρωση... Γίνεται κριτής, γίνεται θεός».¹⁷ Τά μουσικά σημεῖα πού ἀναζητᾶ δικαίωσαν τήν ἀπόφασή της καί συνεχίζει τό ἔργο της. Ὁ κλοιός, ὅμως, τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης σφίγγει ἐρημητικά γύρω της καί ἡ γριά Χαδοῦλα βρῖσκει τόν θάνατο στή μέση τοῦ δρόμου πού ὀδηγεῖ ἀπό τήν τιμωρία στήν ἐξιλέωση.

Ἐντονότερη καί εὐκρινέστερη εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Κ. Θεοτόκη νά παρουσιάσει τούς ἥρωές του βασικά ἐξαρτημένους ἀπό τούς ὄρους τῆς κοινωνικῆς καί τῆς οικονομικῆς ζωῆς. Ἕνας γενικευμένος τόνος συναλλαγῆς ἀπλώνεται πάνω τους. Καταστρέφουν καί καταστρέφονται. Ἡ σιόρα Ἐπιστήμη, ὁ Ἄντρέας, ὁ θεῖος του, ὁ Τρίνκουλος, μέ τίς ἀδυναμίες καί τίς μικροκακίες τους παρουσιάζονται νά ἄγονται καί νά φέρονται ἀπό τό χρῆμα ἢ τά πάθη τους. Ἡ μόνη θετική μορφή εἶναι ἡ Ρήνη, πού ὑπομένει τή δυστυχία διώχοντας τόν Ἄντρέα, καί παρ' ὅλο πού ξέρει ὅτι θά ὑποφέρει, δέν ὑποκύπτει. Ἡ δική της ἐπανάσταση ταυτίζεται μέ τή διεκδίκηση τοῦ δικαιώματός της στήν ἐργασία καί τήν κοινωνία. Ἡ ἀπόφασή της τονίζει τόν ἀπελευθερωτικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας: «Εἶμαι δουλεύτρα, ποῖνε ἔχω ἀνάγκη;»¹⁸ καί ἐκφράζει μιᾶ ἀπολυτρωτική ἀντίδραση ἀπέναντι στήν κατεστημένη κοινωνική ὀργάνωση καί νοοτροπία.

Ἡ ἐπιχειρούμενη ἐπάλληλη ἀνάγνωση τῶν δύο ἔργων καταδεικνύει τή διαλεκτική συμπληρωματικότητά τους. Ἡ ἀφετηρία τῶν συγγραφέων εἶναι κοινή. Ξεκινώντας ἀπό τήν ἠθογραφία στρέφουν τήν ἀφήγησή τους σέ μιᾶ συστηματική ἀναζήτηση ἐξόδου ἀπό τόν αὐτοσκοπό τῆς ἠθογραφίας.¹⁹ Δέ θά ἦταν ἀτοπο, λοιπόν, νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι τόσο ὁ Παπαδιαμάντης (σέ μικρότερο βέβαια βαθμό), ὅσο καί ὁ Θεοτόκης, μέ τό ἔργο τους ἐξαντλοῦν τά ὅρια τῆς ἠθογραφίας. Οἱ χαρακτήρες τῶν ἡρώων τους, παράλληλα μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ νατουραλισμοῦ στήν Ἑλλάδα, ὀλοκληρώνονται καί ἄλλοτε ὀδηγοῦνται σέ σύγκρουση μέ τήν κοινωνία (Χαδοῦλα), ἄλλοτε ἠτῶνται σέ προσωπικό ἐπίπεδο (Ρήνη) ἀλλά προδια-

γράφουν μιᾶ θετική προοπτική. Ὁ Παπαδιαμάντης τῆς Φόνισσας ἐπιλέγει μιᾶ προωθημένη φανταστική λύση δίνοντας στήν ἡρωίδα του μιᾶ τραγική διάσταση, πού ἴσως δέ στερεῖται καί μεταφυσικοῦ χαρακτήρα. Ἀντίθετα ὁ Θεοτόκης τῆς *Τιμῆς καί τοῦ Χρήματος*, μέ μέθοδο αὐστηρά ρεαλιστική, ὑποδεικνύει τό δρόμο πού ὀδηγεῖ τή γυναίκα στήν κοινωνική ἀπελευθέρωση. Ἡ ἐπαναστατικότητα ὅμως τῶν ἡρωίδων, σέ κάθε περίπτωση, εἶναι πασιφανῆς, ὅπως κατάδηλη εἶναι καί ἡ αὐτεξουσιοποίησή τους, πού τελικά «ταντίζει τήν ἐλευθερία τους μέ τήν πράξη τοῦ κρίνειν».²⁰ Ἀπό κοινή ὀπτική γωνία διατυπώνεται καί ἡ δραματική ἐπώδός γιά τά πρόσωπα καί τῶν δύο συγγραφέων. «Ἡ γριά Χαδοῦλα εὔρε τόν θάνατον εἰς τό πέραμα... εἰς τό ἡμῖς τοῦ δρόμου μεταξύ τῆς θείας καί τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης». Ἕνας τέτοιος θάνατος δέ μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτός οὔτε ὡς τιμωρία ἀπό τήν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, οὔτε ὡς ἐξιλέωση ἀπέναντι στή θεία δικαιοσύνη. Ὁ Παπαδιαμάντης δέν κρίνει, οὔτε καταδικάζει, κατανοεῖ τήν σταδιακή ἀλλοίωση καί διαστρέβλωση τοῦ ἀνθρώπινου χαρακτήρα ἀλλά παραμένει ἐκεῖ. Παράλληλα κινεῖται καί ὁ Θεοτόκης: τά πρόσωπά του εἶναι τά μοιραῖα καί ἀνεύθυνα θύματα ἐνός κοινωνικοῦ συστήματος πού βασίζεται στήν ἀδικία. Τό δράμα τους ἐγκεῖται σέ μιᾶ – φαινομενικά – ἀντιφατική διαπίστωση: «ὄλοι νά ὑποφέρουν καί κανένας νά μήν εἶναι προσωπικά ὑπεύθυνος».²¹

Κάτω ἀπό αὐτό τό πρίσμα καί τά δύο κείμενα ἐμπερικλείουν μιᾶ κοινωνική λειτουργία. Τόσο ὁ Ἄ. Παπαδιαμάντης, ὅσο καί ὁ Κ. Θεοτόκης, ὁ καθένας ἀπό τήν σκοπιά του, εἶναι εὐαισθητοποιημένα ἄτομα πού βιώνουν τά κοινωνικά δεδομένα τῆς ἐποχῆς τους. Ὁ κοινωνικός λόγος τους ἀποκαλύπτει καί τήν κοινωνική προοπτική τους. «Δέν μπορεῖ νά γράψει κανεῖς χωρίς κοινό καί χωρίς μῦθο, χωρίς ἕνα ὀρισμένο κοινό πού οἱ ἱστορικές συνθήκες δημιούργησαν, χωρίς ἕνα μῦθο πού ἐξαρτᾶται σέ πολύ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς ἀπαιτήσεις αὐτοῦ τοῦ κοινού».²² Ἄν ἀποδεχθεῖ κανεῖς αὐτή τήν ἀποψη ὁ χαρακτηρισμός

13. Κ. Στεργιόπουλος, *Ὁ Παπαδιαμάντης σήμερα*, Ἐκδ. Φίλων 1979, σελ. 260, 267-268.

14. Α. Παπαδιαμάντης, ὀ.π., σελ. 494.

15. Α. Παπαδιαμάντης, ὀ.π., σελ. 500.

16. Α. Παπαδιαμάντης, ὀ.π. σελ. 501.

17. Γαλ. Σαράντη «Εἶχε ψηλώσει ὁ νοῦς της», στό *Φῶτα Ὀλόφωτα*, ἕνα ἀφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη καί τόν κόσμο του, ἐπιμ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα 1981, σελ. 347-349.

18. Κ. Θεοτόκης, ὀ.π. σελ. 109.

19. Μ. Βίτσι, ὀ.π., σελ. 283.

20. Ζ. Π. Σάρτη, *Ἡ φαντασία*, Ἀρσενίδης, μεταφρ. Αἰμ. Χουρμούζιου, Ἀθήνα χ.χ.

21. Ἀπ. Σαχίνης, *Τό Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Ἀθήνα 1973, 4η ἐκδοση

στρατευμένη λογοτεχνία θά μπορούσε, όσο και αν αυτό ξενίζει για τήν περίπτωση του 'Α. Παπαδιαμάντη, νά αποδοθεί και στά δύο κείμενα. Καί οι δύο λογοτέχνες είναι στρατευμένοι μέ τούς αναγνώστες τους μέσα στήν ίδια κοινωνική περιπέτεια, και τοποθετημένοι όπως και αυτοί μέσα στήν ίδια κοινότητα, μιλοῦν γι' αὐτούς και μιλοῦν γιά τόν ἑαυτό τους και μιλώντας γιά τόν ἑαυτό τους μιλάνε γι' αὐτούς. Ἡ παραπάνω θέση γίνεται περισσότερο ἀποδεκτή γιά τόν 'Α. Παπαδιαμάντη, ἀλλά δέν πρέπει νά ξεχνᾶ κανείς και τήν ἀταλάντευτη ἠθική στάση τοῦ Κ. Θεοτόκη κυρίως πρὸς τό τέλος τῆς ζωῆς του (1919-1922 ἀθηναϊκή περίοδος και διοπάλη).

Οἱ ὁμόκεντροι θεματολογικοί κύκλοι, ὅπως παρουσιάζονται στήν προηγούμενη ἐστίαση αὐτῆς τῆς παράλληλης ἀνάγνωσης, ἐπιτρέπουν νά διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τόσο ὁ 'Α. Παπαδιαμάντης, ὅσο και ὁ Κ. Θεοτόκης, μέ τά συγκεκριμένα τους ἔργα, τοποθετοῦνται στίς διαμετρικά ἀντίθετες πλευρές μιᾶς γέφυρας πού προσπαθεῖ νά «ἐνώσει» τήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰ. μέ αὐτήν τοῦ 20οῦ. "Ὅ,τι ἀρχίζει και μένει ἡμιτελές, τουλάχιστον ὡς πρὸς τήν κοινωνική πρακτική, στό σκιαθίτη πεζογράφο ὀλοκληρώνεται λογικά και ἠθικά στόν κερκυραῖο ὁμότεχνό του. Ἡ μεταφυσική ἐπανάσταση γίνεται κοινωνική και ἡ ἀναχω-

ρήτρια Χαδοῦλα μεταμορφώνεται σέ μιᾶ ἀποφασισμένη νά ἀντιμετωπίσει δυναμικά τή ζωή τῆς γυναίκα (Ρήνη). Δύο διαφορετικές ἀντιλήψεις γιά τή ζωή, δύο διαφορετικοί κόσμοι, σέ καμία, ὅμως, περίπτωση ἀντιμέτωποι. Ἡ πορεία γιά τίς δύο ἡρωίδες εἶναι σίγουρα διαφορετική, τό τέλος ὅμως και ὁ ἐπιδιωκόμενος στόχος εἶναι ὁ ἴδιος: ἡ ἀμφισβήτηση ἑνός κοινωνικά ἀδίκου συστήματος ἀξιών πού καταπιέζει τούς πάντες ἀλλά ιδιαίτερα τίς γυναῖκες.

Ἡ πορεία ἀπό τήν ἠθογραφία στό ἀστικό μυθιστόρημα δέ θά ὀλοκληρωθεῖ οὔτε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. "Ἔως τό 1929 ὁ Γ. Θεοτοκᾶς καταλόγιζε στήν ἑλληνική πεζογραφία μιᾶ ἠθογραφική στασιμότητα.²³ Ἡ ἀποφασιστική στροφή γιά μιᾶ οὐσιαστικότερη ἀστική συγκρότηση στή νεοελληνική κοινωνία θά σημειωθεῖ μετά τό τέλος τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Ἡ γενιά τοῦ 1930 θά συνδεθεῖ, ἐκτός τῶν ἄλλων, και μέ τό ἀστικό μυθιστόρημα.

22. Ζ. Π. Σάρτρ, *Τί εἶναι ἡ Λογοτεχνία*, μεταφρ. Μ. Ἀθανασίου, ἐκδόσεις '70, Ἀθήνα 1971.

23. Γ. Θεοτοκᾶς, *Ἐλεύθερο πνεῦμα*, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1979, σελ. 37.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ • ΚΡΙΤΙΚΗ

George Steiner
Στον πύργο
του Κυανοπώγωνα

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΣΕΡΑΦΕΪΜ ΒΕΛΕΝΤΖΑΣ

GEORGE STEINER

ΣΤΟΝ ΠΥΡΓΟ ΤΟΥ ΚΥΑΝΟΠΩΓΩΝΑ

Μετάφραση-Εισαγωγή: Σεραφεΐμ Βελέντζας

ISBN 960-7909-40-2

«Το ἔργο *Στον πύργο του Κυανοπώγωνα* εἶναι ἕνα ἐξαιρετικό βιβλίο. Εἶναι ἕνα πνευματικό *tour de force* ἕνα βιβλίο που προκαλεῖ ἐντονη συγκίνηση και βαθιά ἀνησυχία ... ὅπως συμβαίνει με τα ἔργα των μεγάλων πνευματικῶν ἀνθρώπων του παρελθόντος».

NEW SOCIETY

SCRIPTA

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ.: 010 3616 528 • FAX: 010 3616 529
email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

ZAN-ZAK ΡΟΥΣΣΩ

Ἐπιστολή γιά τόν ντ' Ἀλαμπέρ (Περί τῶν θεαμάτων)

Μετάφραση-Σημειώσεις: Γ. Μητρόπουλος, Εἰσ.-Ἐπιμ.: Γ. Μανιάτη

Μετά τή μεταπολίτευση, στή χώρα μας ἡ ἐκδοτική δραστηριότητα σχετικά μέ θεωρητικά ἔργα στράφηκε σέ νέες ἐρμηνείες τοῦ μαρξισμοῦ, στόν στρουκτουραλισμό καί σέ μεταμοντέρνους συγγραφεῖς. Τά τελευταῖα χρόνια, μέ τήν ἀνοδο τῆς κυκλοφορίας τοῦ βιβλίου, ἀρχίζουν ὅμως νά κυκλοφοροῦν καί νέες ἐκδόσεις μέ ἔργα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐνῶ θά χρειαστεῖ ἀκόμη πολλή καί ἀφοσιωμένη ἐργασία γιά νά περιοριστοῦν οἱ ἐλλείψεις ἀξιόπιστων μεταφράσεων ἔργων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Τά περισσότερα ἔργα τῶν Διαφωτιστῶν ἀπευθύνονταν ὄχι μόνο σέ εἰδικούς ἀλλά καί στό εὐρύ κοινό. Εἰδικά ὁ Ρουσσώ ἦταν ἀπό τούς πλέον προσφιλεῖς συγγραφεῖς, τό ἔργο του συνεχίζει νά προσελκύει καί σήμερα τή μελέτη, ἐνῶ ἀποτελοῦν ἀκόμη ἀντικείμενο συζήτησης οἱ διαμάχες του μέ τούς Γάλλους *philosophes*. Ἡ Ἐπιστολή γιά τόν ντ' Ἀλαμπέρ, ἡ ὁποία κυκλοφόρησε καί σέ ἐλληνική ἐκδοση, εἶναι ἓνα πασίγνωστο κείμενο πολεμικῆς πρὸς τά θεάματα, κλασικό στό εἶδος του, δηλαδή πάντα ἐπίκαιρο, ἂν καί γράφτηκε μέ ἀφορμή συγκεκριμένα ζητήματα τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Ρουσσώ στήν Ἐπιστολή ἀπορρίπτει τήν πρόταση τοῦ ντ' Ἀλαμπέρ νά ιδρυθεῖ θέατρο στή Γενεύη, ἀσκώντας ἐντονη κριτική στά θεάματα γαλλικῆς προέλευσης. Τοῦτο ὅμως εἶχε μεγάλο κόστος γιά τόν ἴδιο: θά ἔχανε τούς φίλους του καί ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ κοινοῦ πού τόν ὑποστήριζε. Τό γαλλικό θέατρο ἦταν σάν ἓνα ἄρθρο πίστεως. Ἀποτελοῦσε μιά νέα θρησκεία, συμβόλιζε τόν πολιτισμό γιά ὅλους, καλλιεργημένους καί μῆ. Τό μόνο πού κέρδιζε ἀπό ἓναν λίβελο πρὸς τά θεάματα ἦταν ἡ ὑποστήριξη ἐκ μέρους πουριτανῶν καί φανατικῶν ὀλοκληρωτιστῶν, οἱ ὁποιοί ἔκρουαν τόν κώδωνα τοῦ κινδύνου στή Γε-

νεύη γιά τούς κινδύνους ἐκ μέρους τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος, τῶν ξένων ἠθῶν κλπ. Μετά τή δημοσίευση μάλιστα τῆς Ἐπιστολῆς, ἔλαβε ὀρισμένα ἐνθουσιώδη γράμματα ἀπό κάποιους πολίτες τῆς Γενεύης, πού

περιέγραφαν τά «ώφελιμα αποτελέσματά της στίς καρδιές τους». Άλλοι, δέ, διαμαρτύρονταν λέγοντάς του ότι ή Γενεύη δέν είναι μιά νεκραναστημένη άρχαία Πολιτεία.¹

Δυό χρόνια μετά τή δημοσίευση τής *Επιστολής*, τό 1760, ό Ρουσσώ άναγνωρίζει: «Έκανα λάθος στήν *Επιστολή για τόν ντ' Άλαμπέρ*. Δέν πιστεύω ούτε στίς μεγάλες προόδους μας, ούτε και στά προχωρημένα ήθη μας. Τά δεινά μας δέν έχουν θεραπεία πιά, δέ μās χρειάζονται παρά ήμίμετρα, τό θέατρο είναι παντού τό ίδιο». Γιατί, λοιπόν, ή πολεμική;

Τό έργο αυτό προοριζόταν, όπως αναφέρει ό συγγραφέας του, για τό εύρύ κοινό, πού κατάφερε τελικά νά τό κερδίσει. Μετά τήν πρώτη άνάγνωση σχηματίζουμε εύκολα και γρήγορα τήν εντύπωση ότι ό Ρουσσώ άπορρίπτει τά θεάματα, υποστηρίζοντας ένα ιδεώδες άμεσης έκφρασης και άνυπόκριτου βίου, δηλαδή μιά ουτοπία. Τό ζήτημα όμως είναι ότι ό Ρουσσώ δέν επιδίωκε μόνο νά κερδίσει τό κοινό.

I

Ό έβδομος τόμος τής *Εγκυκλοπαίδειας* (Νοέμβριος 1757) περιείχε ένα άρθρο του ντ' Άλαμπέρ με τίτλο *Γενεύη*. Άφορούσε κυρίως τή θρησκεία και στό τέλος πρότεινε νά επιτραπεί ή ίδρυση θεάτρου στήν πόλη. Στο άρθρο αναφερόταν ότι «οί περισσότεροι πάστορες τής Γενεύης δέν έχουν άλλη θρησκεία από έναν τέλειο σοκινιανισμό, άπορρίπτοντας όλα εκείνα τά πιστεύω τά όποία ονομάζονται μυστήρια». Τούς απέδιδε δηλαδή όχι τόν χριστιανισμό αλλά μιά φυσική θρησκεία. Χαρακτηριστικά, λίγο άργότερα, τόν Φεβρουάριο του 1758, οι πάστορες σέ κοινή δήλωσή τους θέλησαν νά δεβαιώσουν τήν άκεραιότητα τής πίστης τους και τήν όμοψυχία των αισθημάτων τους.

Ό Ρουσσώ εκείνο τό διάστημα έγραφε τή *Νέα Έλοιζα*. Για τό άρθρο του ντ' Άλαμπέρ τόν πληροφορεί ό Ντιντερό. Μέσα σέ τρεΐς μήνες ό Ρουσσώ ολοκληρώνει τήν *Επιστολή* (20 Μαρτίου 1758). Τό αξιοσημείωτο είναι ότι στήν *Επιστολή*, τό μείζον θέμα τής θρησκείας μετατοπίζεται προβάλλοντας τά θεάματα.

Ήδη ένα χρόνο πριν, από τό Μάρτιο του 1755, ό Βολταίρος βρίσκεται έγκαταστημένος στή Γενεύη. Πολύ σύντομα αρχίζει νά προσκαλεί προσωπικότητες στό σπίτι του και νά οργανώνει παραστάσεις των έργων του, προωθώντας τήν ιδέα νά ιδρυθεί θέατρο αντίθετα προς τίς υπαγορεύσεις του Καλβίνου.² Τό καλοκαίρι φιλοξενεί τόν ντ' Άλαμπέρ, τόν πληροφορεί σχετικά με τήν κατάσταση του θεάτρου στήν Γενεύη και προσπαθεί νά τόν πείσει ότι θά είχε άπήχηση στά πιά λαμπρά πνεύματα τής Γενεύης εάν προσέθετε κάτι στό άρθρο του σχετικά με τήν ίδρυση θεάτρου στήν πόλη.³ Εύλογα, ως άφορμή τής *Επιστολής* του Ρουσσώ έμφανίζεται τό άρθρο του ντ'

Άλαμπέρ, ενώ κατεξοχήν άπευθυνόταν στίς ενέργειες του Βολταίρου νά ιδρυθεί θέατρο στή Γενεύη, υπό τήν έπιρροή του και με τήν εύνοια τής άριστοκρατίας τής Γενεύης.

II

Η *Επιστολή* όμως, πέραν των ιστορικών λόγων, άποτελεί έργο κριτικής προς τά θεάματα. Ό Ρουσσώ ως γνωστόν είχε συνθέσει όπερες, τόν *Μάγο του χωριού*, τόν *Νάρκισσο*, κ.ά. Επιτίθεται λοιπόν σέ μιά τέχνη τήν όποία άσκούσε και ό ίδιος; Κι ενώ υπήρξε πάντα στρατευμένος θεωρητικός υπέρ τής έλευθερίας, με τά επιχειρήματά του κατά του θεάτρου στρέφεται κατά τής έλευθερίας τής έκφρασης; Ή μήπως κυρίως έπαναφέρει τήν πλατωνική κριτική προς τά πάθη τής τέχνης, όπως έχει επίσης θεωρηθεί ότι επιδίωκε τήν ενότητα και τήν πολιτική συνοχή κατά τό πρότυπο τής άρχαίας Σπάρτης;

Τήν εποχή πού ό Ρουσσώ έγραφε τήν *Επιστολή* διάβαζε προσεκτικά τό δέκατο διβλίο τής πλατωνικής *Πολιτείας*, όπως γνωρίζουμε από τό κείμενό του «Περί θεατρικής μιμήσεως», με τό όποιο μάλιστα είχε σκεφτεί νά συνοδεύσει τήν *Επιστολή*.⁴ Πρόκειται για ένα από τά «μιμητικά» κείμενά του, όπως άποκαλούνται. Πρώτον, όπως σημειώνει κατά τήν άνάγνωση του πλατωνικού κειμένου, διακρίνεται τό αρχέτυπο ή ή αρχική ιδέα «πού ύπάρχει στον νοΰ του Άρχιτέκτονα, στή φύση ή τουλάχιστον στον Δημιουργό της, μαζί με όλες τίς δυνατές ιδέες των όποιών είναι ή αρχή» δεύτερον, τό Παλάτι του Άρχιτέκτονα, πού είναι ή εικόνα αυτού του αρχέτυπου και, τέλος, τό Παλάτι του Ζωγράφου, πού είναι ή εικόνα τής εικόνας, ή αυτό πού καλούμε κυριολεκτικά μίμηση» (*Oeuvres Complètes*, Gallimard, Παρίσι 1995, τ. V, σ. 1197). Άκολουθώντας και πάλι τόν Πλάτωνα, γράφει ότι «όχι μόνον ό μιμούμενος ή ό δημιουργός του ειδώλου δέν γνωρίζει παρά τό φαινόμενο του μιμούμενου πράγματος, αλλά ούτε και ό τεχνίτης αυτού του πράγματος έχει καμία σχέση με τόν πραγματικό νοΰ πού τό έπινόησε».

Ό Ρουσσώ βλέπει ότι οι ποιητές είναι στήν πραγματικότητα ήδη έκτοπισμένοι, άποξενωμένοι, άφού δέ μετέχουν στή σύλληψη των άρχων από τίς όποιες προκύπτει τό έργο πού άναπαριστούν, και υπάγονται

1. Bē. J.H. Mason, «The *Lettre à d' Alembert* and its place in Rousseau's thought», στό M. Hobson, J.T.A. Leigh, R.Wokler (έπιμ.), *Rousseau and the eighteenth century*, The Voltaire Foundation, Όξφόρδη 1992.

2. Αέ. H. Gouhier, *Rousseau et Voltaire*, Vrin, Παρίσι 1983, σσ. 114 κ.έ.

3. Στο ίδιο, σ. 116.

4. Βλ. Β. Γρηγοροπούλου, *Άγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, Άλεξάνδρεια, Άθήνα 2002, σσ. 35 κ.έ.

στis έντυπώσεις του κοινού, τίς όποιες και άναπαράγουν.

Ό μιμούμενος άναπαριστά τά πράγματα δημιουργώντας σκιές και είδωλά τους και ξεκινώντας από ένα σημείο στο όποιο όδηγήθηκε κατά τύχη ή άλοφασίζοντας κατά τό δοκούν. Οί μιμήσεις τών καλλιτεχνών, όπως γράφει, «άντιστρέφουν τήν τάξη τών ικανοτήτων μας», υπάγοντας τή λογική στο θυμικό, άναμειγνύοντας τό ώραίο με τά κενά είδωλα (ό.π., σ. 1208). Οί Τέχνες, αλλά και οί Έπιστήμες, έχοντας προκύψει από τά πάθη, κυρίως όμως παραμένοντας σε αυτά, τά μιμούνται. Οί παραστάσεις τους ενισχύουν λοιπόν τίς διαφορές, έντείνουν τή διαφθορά, τίς ποικίλες μορφές έξουσίας και άνισότητας, όπως σε γενικές γραμμές θά καταγγείλει ή Έπιστολή για τόν ντ' Άλαμπέρ. Πρόκειται, επομένως, για ένα θέμα που άφορα τή σχέση ανάμεσα στις δυνάμεις του νοϋ.

Ό Ρουσσώ διαβάξει τό πλατωνικό κείμενο όχι από νοσταλγία για αυτό που δέν υπάρχει πιά, αλλά σε μία προσπάθεια άνάγνωσής του μέσα από τό παρόν. Διερωτάται πώς ή τέχνη μπορεί να μήν άποτελεί άπομονωμένο τρόπο, modus ή μόδα, που θέλγει τό κοινό· πώς ή τέχνη, ένω θέλγει τό κοινό, μπορεί να μήν ύπονομεύει τήν ικανότητά του να κρίνει, πώς μπορούν να αυτούπονομεύονται οί μιμητικοί τρόποι της, έλευθερώνοντας τό συναίσθημα και τήν κριτική δύναμη.

Για τόν Ρουσσώ είναι δυνατό να άρθει ό χαρακτήρας τών παθών και ό άποξενωτικός χαρακτήρας τής μιμητικής τέχνης. Όπως γράφει, άποκλίνοντας εδώ από τό πλατωνικό κείμενο: «Ό ποιητής και ό μιμητής γίνεται κριτής του έαυτου του. Προσφέροντας τίς εικόνες του, τίς βεβαιώνει σύμφωνα με τήν αλήθεια: είναι λοιπόν ύποχρεωμένος να τή γνωρίζει, έν ή τέχνη του υπάρχει πράγματι» (ό.π., σ. 1204). Η άντιστροφή τής άντιστροφής, όπως γίνεται αντιληπτό, μέσα στο πεδίο τών παθών τής τέχνης, προκειμένου για τήν άποκατάστασή της από τίς φθορές και τίς αλλοιώσεις της, θά πρέπει να συμπαρασύρει και τήν αρχική τάξη, άποκαθιστώντας τή σχέση τόσο ανάμεσα στη θεική ιδέα, τόν τεχνίτη και τόν μιμητή, όσο και ανάμεσα στα «είδη» τής ψυχής, λογικό, βούληση, έπιθυμία. Μέσω αυτής τής άνατροπής, ή τέχνη δέν άποτελεί άπλως και μόνο διασκέδαση, κατά τήν όποια θά ξεχάσει κανείς τούς φίλους, τούς γείτονες, τούς συγγενείς του, για ν' άπορροφηθεί στους μύθους, όπως αναφέρει στην Έπιστολή για τόν ντ' Άλαμπέρ. Κατ' ουσίαν ό Ρουσσώ άπορρίπτει τά θεάματα για άποκλειστικούς σκοπούς διασκέδασης, που διαιρούν και άπομονώνουν τούς πολίτες, και προτείνει τήν άρση του διαχωρισμού ανάμεσα στον θεατή και τό θέαμα. Από αυτή τήν άποψη, ή τέχνη γίνεται συγκροτητικός όρος τής Πολιτείας ως παιδείσης.

Στήν Έπιστολή ό Ρουσσώ ξεχωρίζει τόν έαυτό του από έναν άλλο κριτικό τής ύποκρισίας, τόν Μολιέρο. Σύμφωνα με τή μελέτη τής Ρούθ Γκράντ, στους τύπους του Μολιέρου μπορεί να άναγνωριστεί τό άριστοτέλειο σχήμα στο όποιο άναδεικνύεται ή αρχή τής μεσότητας. Για παράδειγμα, στον Ταρτούφο, άφ' ενός οί άκραίοι τύποι γελοιοποιούνται, άφ' έτέρου ό μέσος τύπος, που άντιπροσωπεύει τό μέτρο, δέν εκφράζει παρά τήν ύποκρισία, συμμορφώνεται με τήν άναμενόμενη για τήν εκάστοτε θέση του συμπεριφορά και δέν πιστεύει ότι μπορεί να αλλάξει τίποτε.⁵ Ό Μολιέρος ίχνογραφεί, σύμφωνα με τήν κριτική του Ρουσσώ, τόν «άνθρωπο του κόσμου» ακόμη και στον Μισάνθρωπο, με τόν όποιο εκτενώς άσχολεϊται. Ό χαρακτήρας καθενός πρέπει να έμφανίζεται έτσι ώστε να άρέσει στο κοινό, γι' αυτό έξάλλου συχνά γελοιοποιείται.

Η θεατρική παιδεία από τήν αρχαιότητα προοριζόταν να διαμορφώσει τά ήθη. Σύμφωνα με τό άριστοτέλειο πρότυπο, ή λύση τών παθών άπαιτούσε τή μίμησή τους, περνούσε μέσ' από τή διεγερσή τους, μεσολαβούνταν από τόν «έλεον» και τόν «φόβον». Ό Ρουσσώ άμφισβητεί αυτή τήν όδό και τουτο παραξενεύει τόν άναγνώστη του, έφόσον ό Ρουσσώ ήταν ό θεωρητικός που κατεχοχόν έδωσε έμφαση στο συναίσθημα. «Τό θέατρο λυτρώνει από τά πάθη που δέν έχουμε και διεγείρει αυτά που αισθανόμαστε. Είναι αυτή μία σωστή άγωγή;» (Ο.С., V, 20· έλλ. έκδ. σ. 59).⁶ Μετακινούμενος στη θέση του θεατή, περιγράφει τήν άποξένωσή του σε όφελος του θεώμενου αντικειμένου σαν μία παράλογη και άνώφελη κατάσταση. Ό θεατής, ταυτιζόμενος με τά πάθη τών ήθοποιών, ιδιοποιείται πάθη που δέν έχει, ένω όλο και λιγότερο κατανοεί τή δική του ύπαρξη. Ό έλεος (pitié), ή βάση τών κοινωνικών συναισθημάτων, μέσω τής μηχανικής ταύτισης με τά πάθη του άλλου, χάνει τόν ήθικό του χαρακτήρα. Έπιπλέον, επειδή τό θέαμα προορίζεται να συγκινήσει και ό θεατής μονάχα αισθάνεται και μάλιστα πάθη που τόν ξεπερνούν, άπομακρυνόμενος από τά δικά του αισθήματα, χάνει τήν αισθησή του. Η έξαπάτησή του είναι άναγκαία προκειμένου να κυριαρχήσει τό θέαμα σαν ένας μυστικοποιημένος κόσμος που «θαμπώνει τά μάτια»,

5. Ruth Grant, *Hypocrisy and Integrity*, The University of Chicago Press, Σικάγο-Λονδίνο 1997, σσ. 63 κ.έ.

6. Η ένδειξη Ο.С. αναφέρεται στο Jean-Jacques Rousseau, *Oeuvres complètes*, B. Gagnebin, M. Raymond (έπιμ.), Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Παρίσι 1964, ακολουθεί με λατινικούς χαρακτήρες ό αριθμός του τόμου και στή συνέχεια, έφόσον πρόκειται για αναφορά στην Έπιστολή, ακολουθεί και ό αριθμός σελίδας τής ελληνικής έκδοσης.

σάν τό φετιχοποιημένο εμπόρευμα, ὅπως θά ἀναπτύξει ὁ Μάρξ.

Ὁ Ρουσσώ βλέπει, ὅπως συνοπτικά θά τό διατυπώσει ὁ Γκύ Ντεμπόρ, ὅτι «τό θέαμα δέν εἶναι ἕνα σύνολο εἰκόνων, ἀλλά μιά κοινωνική σχέση μεταξύ προσώπων μεσολαβημένη ἀπό εἰκόνες». ⁷ Στό τελευταῖο μέρος τῆς *Ἐπιστολῆς*, θά ἐπιδιώξει τήν ἀντιστροφή τῆς ἀντιστροφῆς, τήν ἄρση τῆς ἀλλοτριώσεως, δίνοντας τό θέαμα τῆς *Πολιτείας* καί τήν ἐξοδο ἀπό τό «σπήλαιο». «Ἄς μὴν υἰοθετήσουμε αὐτά τά ἀποκλειστικά θεάματα πού κλείνουν μελαγχολικά ἕναν μικρό ἀριθμό ἀνθρώπων σέ ἕνα σκοτεινὸ σπήλαιο, τοὺς κρατᾶνε περιδεεῖς καί ἀκίνητους στή σιωπῇ καί στήν ἀκίνησία, παρουσιάζοντάς τους μόνον φυλακές, λόγχες, στρατιῶτες καί βασανιστικές εἰκόνες δουλείας καί ἀνισότητος» (Ο.Σ., V, 114· ἑλλ. ἔκδ. 230-31).

Ἡ λύση τῶν παθῶν δέ συντελεῖται ἀποκλειστικά καί μόνον στή σκηνὴ μπροστά στά ἐκπληκτά μάτια τῶν θεατῶν. Ὁ Ρουσσώ, παρόλο πού δάξει ὅλη του τὴν τέχνη προκειμένου νά πείσει γιὰ τήν κάθε λογῆς κατάπτωση ἀπὸ τήν ἐπικράτηση τοῦ δεδομένου προτύπου θεάματος, δέ μπορεῖ νά συμπεριληφθεῖ στοὺς θεωρητικούς, μέ σημερινούς ὅρους, τοῦ «πολιτισμικοῦ πεσσιμισμού». Στό τέλος τῆς *Ἐπιστολῆς*, θά προτείνει μορφές ψυχαγωγίας στίς ὁποῖες δρώντες καί θεατές δέν διαχωρίζονται: «Δῶστε τοὺς θεατές στό θέαμα· κάντε ἡθοποιούς τοὺς ἰδίους». Ὁ ἔλεος καί ὁ φόβος πού διαπερνᾶ τὸν θεατὴ στή σκοτεινὴ του θέση μέσα σέ κάθε λογῆς Ναὸ λύνεται ὄχι παραμένοντας στήν ἴδια θέση, ἀλλά ἀφοῦ χάσει τίς ἀλυσίδες του, ὅπως περιγράφει καί ὁ Πλάτωνας στήν ἀλληγορία τοῦ σπηλαίου. Ὁ Ρουσσώ βλέπει τήν ἐξοδο, τὸν Διαφωτισμό, μέσ' ἀπὸ τίς δημόσιες γιορτές, στίς ὁποῖες ὅλοι εἶναι καλύτερα «συνδεδεμένοι». Ὁ Σταρομπίνσκι θεωρεῖ ὅτι ἡ περιγραφή τῆς «δημόσιας χαρᾶς» δίνει τὴ λυρική ὄψη τῆς γενικῆς βούλησης, ἐκφράζοντας στό πεδίο τῆς ὑπαρξῆς τὴ συναισθηματικότητα πού στό *Κοινωνικὸ Συμβόλαιο* διατυπώνεται στό πεδίο τῆς θεωρίας τοῦ Δικαίου. Στὴ γιορτῇ, ὁ καθένας εἶναι ταυτοχρόνως δρῶν καί θεατῆς, εἶναι ἐκεῖνος πού θέτει τὸ νόμο καί ἐκεῖνος πού ὑπακούει σέ αὐτόν.⁸

Σύμφωνα μέ τό πρότυπο πού κυριάρχησε, τό θέαμα ὡς ἀπόλυτο ἀντικείμενο εἶναι στό φῶς, ἐνῶ ὁ θεατῆς βρίσκεται στό σκοτάδι. Σύμφωνα μέ τὴ ρουσσωική ἀντιστροφή, τό ἀντικείμενο ὡς ἀπόλυτο πρότυπο δέν υἰφίσταται· ὑπάρχουν μόνον οἱ δυνάμεις τῶν δρώντων σέ ἕνα παιχνίδι χωρὶς ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο, σάν μιά «σκοπιμότητα χωρὶς σκοπὸ», ἂν ἐκφραστοῦμε μέ καντιανούς ὅρους, καθὼς σκοπὸς εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν δυνάμεων τῶν ἰδίων τῶν δρώντων πού αὐτές θά συνθέσουν ἐκ νέου τὰ ἀντικείμενα, παρόλο βέβαια πού σέ αὐτὴ τὴ διαδικασία, ὅπως γίνεται ἀντιληπτό καί ἀπὸ τό παράδειγμα τοῦ Ρουσσώ, χρησιμοποιοῦνται ὑλικά ἀπὸ προηγούμενα οικοδομήματα.

Ὁ Ρουσσώ, ἐντούτοις, παρά τίς ἀναφορές του στήν ἀρχαία Σπάρτη καί στὰ παραδοσιακά ἥθη τῆς Γενεύης, δέν προβάλλει ἕνα συγκεκριμένο πρότυπο. Ἐξάλλου ὁρος τοῦ νέου παιχνιδιοῦ εἶναι ἡ ἐλευθερία τῶν δρώντων. Ἡ ἐλευθερία, πού θά τὴ χρωματίσει μέ εἰκόνες ἀπὸ τὴ φύση, ἐκφραζόμενη σέ γιορτές στό ὑπαιθρο καί στόν καθαρὸ ἀέρα, δέν εἶναι παρά ἡ μετακίνηση τῆς φύσης στόν πολιτισμό, ἤτοι μιά νέα «φύση». Ὅπως θά ἀναφέρει στό *Κοινωνικὸ Συμβόλαιο*: «Ἐκείνους τοὺς σοφοὺς πού θέλουν νά μιλήσουν στό πλῆθος στὴ γλώσσα τους καί ὄχι στὴ δική του, δέ θά τοὺς καταλάβει κανεὶς [...] Ἔτσι λοιπὸν ὁ νομοθέτης, μὴ μπορώντας νά χρησιμοποιήσει οὔτε τὴν ἰσχύ οὔτε τὴ λογικὴ, ἀναγκαῖα προσφεύγει σέ μιά ἐξουσία ἐνός ἄλλου εἶδους, πού νά μπορεῖ νά παρασύρει χωρὶς βία καί νά πείθει χωρὶς πειθῶ. Γι' αὐτὸ ἀπὸ καταβολῆς χρόνου οἱ πατέρες τῶν ἐθνῶν ἐπικαλοῦνται τὴ θεῖα παρέμβαση καί ἀποδίδουν στοὺς θεοὺς τὴ δική τους σοφία. Διότι τότε οἱ λαοί, μέ τὴν ἰδέα ὅτι ὑπάγονται στοὺς νόμους τοῦ κράτους σάν νά ἦταν οἱ νόμοι τῆς φύσης, καί ἀναγνωρίζοντας τὴν ἴδια δύναμη στὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς Πολιτείας, ὑπακούουν ἐλεύθερα καί ὑπόκεινται πρόθυμα στό ζυγὸ τῆς δημόσιας εὐημερίας» (Ο.Σ., III, 383).

Ἡ *Ἐπιστολή* προορισμένη γιὰ ἕνα εὐρὺ κοινὸ δέν θεωρήθηκε φιλοσοφικὸ κείμενο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μάστερς⁹ θά ἔλεγα ὅτι ὄχι μόνον διαβάζεται ἀπὸ ὅλους, ἀλλὰ ἐπιπλέον διαβάζεται πολλές φορές ἀπὸ τὸν καθένα, καθὼς ἀνακαλύπτουμε κάθε φορὰ ἕνα νέο ἐπίπεδο ἀνάγνωσης πού δέν περιορίζεται μόνον στό ἴδιο τό κείμενο.

Βασιλικὴ Γρηγοροπούλου

7. Guy Debord, *La société du spectacle*, champ libre, Παρίσι 171, σ. 10.

8 Βλ. J. Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau: la transparence et l'obstacle*, Gallimard, Παρίσι 1971, σ. 121.

9. R.D. Masters, *The Political Philosophy of Rousseau*, Princeton Univ. Press, Πρίνστον 1968.

ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ

τοῦ Διονύση Καψάλη, ἐκδ. Ἔγγρα, 2002

Ὁ Πολίτης δημοσιεύει σήμερα τὰ κείμενα τῶν Δημήτρη Κυρτάτα καί Παντελῆ Μπουκάλα γιά τὸ βιβλίο τοῦ Διονύση Καψάλη, *Στόν καιρό*, ἐκδ. Ἔγγρα, Ἀθήνα 2002, ἀπό τὴν παρουσίαση πού ἔγινε στήν Αἴθουσα Ἀνταποκριτῶν Ἑένου Τύπου, στίς 24 Μαΐου 2002. Στήν παρουσίαση συμμετείχαν ἐπίσης ὁ Γιώργος Κοροπούλης καί ὁ Γιάννης Βούλγαρης.

Ἡ συνείδηση τοῦ ποιητῆ

Συμμετεῖχα καί ἐγώ κάπως στό ὠραῖο πανηγύρι τῶν «Ἐνθемάτων» τῆς *Αὐγῆς*. Μοῦ εἶναι ἀκόμα δύσκολο νά καταλάβω πῶς ἔτσι ξαφνικά ἓνα ἐνθετο ἐφημερίδας κατάφερε νά κινητοποιήσει τόσες καί τέτοιες δυνάμεις. Τίποτα δέν εἶχε προαναγγεῖλει αὐτή τὴν ἐξέλιξη. Πῶς ἔγινε καί δημιουργήθηκε τό κέφι ἐκεῖνο; Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι συγγραφεῖς καί ἀναγνώστες γνωρίζονταν σχεδόν ὅλοι μεταξύ τους – ἢ, πάντως, θά μπορούσαν νά γνωριστοῦν. Ζοῦσα στό Ρέθυμνο καί μπορῶ νά βεβαιώσω ὅτι πρώτη καί μοναδική φορά μιά ἐφημερίδα, καί μάλιστα ἡ *Αὐγή*, προκάλεσε στοὺς κύκλους μου ζωόγυες συζητήσεις.

Ἐξομολογήθηκα τὴν προσωπική μου ἐμπλοκή καί τέλειωσα. Δέν τὴν ἐπικαλοῦμαι γιά νά δικαιολογήσω τὴν παρουσία μου στό βῆμα αὐτό. Ἡ συνεργασία τοῦ Διονύση Καψάλη ἦταν ἄλλης τάξης. Ὅχι ἐπειδὴ ἔγραψε περισσότερο ἀπὸ ἄλλους, οὔτε ἐπειδὴ ἐφτιαξε μιά στήλη μέ στίγμα καί στόχους. Ἀλλά κυρίως ἐπειδὴ ἔδωσε τὴν ψυχὴ του μέ ἓναν τρόπο πού δέν θέλησε ἢ δέν μπόρεσε νά τὴ δώσει ἄλλος. Τώρα πού ξαναδιαβάζω τὰ κείμενά του, τό βλέπω καθαρά: οἱ μικρές του συμβολές ἦταν μέρος ἓνος μεγάλου προγράμματος. Γιά αὐτό καί δέν ἔχει μεγάλη σημασία πού ὀρισμένες δημοσιεύτηκαν στήν *Καθημερινή*. Ὁ φιλόξενος χώρος τῆς *Αὐγῆς* τοῦ ἔδωσε πάντως μιά νέα ὀρμή – ἴσως ἐπειδὴ τοῦ προσδιόρισε μέ μεγαλύτερη εὐκρίνεια τὸ ἀναγνωστικό του κοινό.

Βρίσκομαι στή θέση τοῦ παρουσιαστῆ, μέ τὴν ιδιότητα, κυρίως, τοῦ μὴ εἰδικοῦ – μιά ιδιότητα ὅχι ὀλίγε ἀσχετὴ μέ τό χαρακτῆρα τοῦ συγκεκριμένου διβλίου, πού γράφτηκε στή μορφή τῶν ἐπιφυλλίδων, δηλαδή, γιά μὴ εἰδικούς. Αἰσθάνομαι, ὡστόσο, ὑποχρεωμένος νά ἐξηγηθῶ. Ἡ μακρὰ μου γνωριμία μέ τό συγγραφέα του μέ βοηθᾶ νά διατυπώσω ἓναν

ἀπλό ἀλλά καί οὐσιαστικό, ὅπως πιστεύω, ἰσχυρισμό. Ὁ τόμος αὐτός δέν εἶναι ἓνα αὐτοτελές διβλίο: ἔχει παρελθόν καί προοιωνίζεται μέλλον. Γι' αὐτό καί πρέπει νά διαβαστεῖ ὡς ἐργασία ἐν προόδῳ. Ὁ ἐκδότης τῆς Ἔγγρας, ὁ παλαιός μας φίλος Σταῦρος Πετοόπουλος, πού ἀναζητᾶ πάντα τὴ δημιουργική πρωτοτυπία, μπορεῖ νά εἶναι, γιά μιά ἀκόμα φορά, ὑπερήφανος. Μέ τό ὄνομα τοῦ Καψάλη, ἐκδίδει ἐδῶ καί εἴκοσι τρία χρόνια, σέ μικρές ἐνσταλάξεις, τὰ τμήματα ἓνος ἐνιαίου ἔργου, πού ἄλλοτε προσφέρεται σέ μέτρο (καί μέ μέτρο) καί ἄλλοτε σέ λόγο πεζοῦ – πῆγα νά πῶ σέ σταθμά.¹

Δηλώνω ἐκ τῶν προτέρων τοὺς περιορισμούς μου καί εἶμαι ἔτσι, ἐλπίζω, συγχωρημένος. Γιά νά παρουσιάσω τίς πλούσιες, μαχητικὲς καί, συχνά, περιπλοκές ιδέες τοῦ Καψάλη ἐργάστηκα μέ τόν τρόπο πού γνωρίζω. Τίς συρρίκνωσα καί τίς ἀπλοποίησα, ἀναζητώντας κοινούς παρονομαστές. Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ τέχνη τοῦ ἱστορικοῦ. Θέλοντας νά μιλήσει γιά μίαν ὀλόκληρη κοινωνία, ψελλίζει λίγα λόγια γύρω ἀπὸ ἐπιλεγμένες λεπτομέρειες. Ἄν οἱ λεπτομέρειες πού κατέγραψα βοηθήσουν κάποιους ἄλλους νά δοῦν, κάπως, τό δάσος πίσω ἀπὸ τὰ δέντρα, τόσο τό καλύτερο γιά τοὺς ἄλλους – ἀλλά καί τό δάσος. Εἶναι πάντως σαφές ὅτι δέν ἐπικαλοῦμαι οὔτε τὰ ἐφόδια αὐτῶν πού γνωρίζουν τὰ πρόσωπα καί πράγματα τῆς ποιητικῆς μας κουλτούρας, οὔτε τό ταλέντο τῶν ἀδελφῶν ποιητικῶν ψυχῶν πού ἔχουμε σήμερα μαζί μας – πῶς θά μπορούσα νά τό σκεφτῶ. Ἐπικαλοῦμαι τὴ συνδρομὴ τῆς στατιστικῆς.

Διότι πλεονέκτημα τῆς συγκεντρωτικῆς ἐκδόσεως

1. Τίς ἀπόψεις τοῦ Διονύση Καψάλη γιά τὴ λυρική ποίηση, ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης μπορεῖ νά τίς βρεῖ σχολαστικὰ διατυπωμένες στὸν τόμο *Τὰ μέτρα καί τὰ σταθμά*, Ἔγγρα, Ἀθήνα 1998.

των μικρών αυτών δοκιμίων είναι, μεταξύ άλλων, και τούτο: ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται καλύτερα τά πάθη και τις έμμονες του συγγραφέα τους. Δύσκολα, για παράδειγμα, θα διαβάσει κανείς, έστω και ένα μέρος του βιβλίου, χωρίς να προσέξει την απέχθεια που αισθάνεται ο Καψάλης για τους «κοινούς τόπους». Η έκφραση αυτή εμφανίζεται, με διάφορες μορφές, όχι μόνον σε όλα σχεδόν τά κείμενα, αλλά και σε κάθε σχεδόν σελίδα. Έχει, συνήθως, τή μορφή καταγγελίας ή διαμαρτυρίας και, πάντως, αντίδρασης προς τό εύτελές και τό τετριμμένο. Η μεγαλύτερη ύβρις που εξαπολύεται εναντίον έργων με λογοτεχνικές αξιώσεις είναι ότι πρόκειται για προϊόντα μηρυκασμού. Στο ίδιο πνεύμα καυτηριάζεται μία γνωστή έκδοχή μεταμοντερνισμού, που βάζει στην ίδια μοίρα τά πίο έτερογενή και έτερόκλητα έργα. Τίποτα, νομίζω, δέν κάνει τή συνείδηση του Καψάλη να έξεγειρεται τόσο πολύ όσο η έξιδανίκευση τής ισοπέδωσης και τής κοινοτοπίας – ή άρνηση, δηλαδή, τής θεμελιώδους διάκρισης μεταξύ του καλού και του κακού.

Νά λοιπόν και η δεύτερη έννοια τήν όποία αναδεικνύει η τέχνη τής στατιστικής: «συνείδηση». Θα τή συναντήσει κανείς σε πολλές μορφές ως ψευδή, κριτική, προσωπική, πολιτική, συλλογική, ταλαίπωρη ή έλεύθερη, συχνά ως αυτοσυνειδησία και, μάλιστα ιστορική, ή ακόμα και ως συνειδός. Η ανθρώπινη συνείδηση, τό σημαντικότερο θαύμα του κόσμου, όπως τή χαρακτηρίζει ο Καψάλης, έχει θεβαίως δύο, τραγικά αντίθετες σημασίες: δηλώνει τή ένσυνείδητη ψυχική διεργασία αλλά και τή ανεπίγνωστη. Ο Καψάλης παραπέμπει συνήθως στην πρώτη σημασία, αντιδιαστέλλοντας κάποτε τή συνείδηση προς τό άσυνείδητο – γνωρίζοντας, προφανώς, ότι, σε τελευταία ανάλυση, από αυτό πηγάζει.

Στή συνείδηση έπαφίεται, όπως καταλαβαίνω, η διάκριση ανάμεσα στην καλή και τήν κακή ποίηση, τήν καλή και τήν κακή λογοτεχνία ή, τέλος πάντως, τς καλές και τς κακές έκφάνσεις του πολιτισμού. Ο Καψάλης άρνείται τό δικαίωμα αυτής τής έπιλογής στον έπιτηδευματία, όπως τόν αποκαλεί. Η πάντως του άρνείται τό δικαίωμα να κρίνει για λογαριασμό μας κοινωνίας. Για κάποιον που έχει ένσκήψει με τέτοια ένσυνειδησία, νύχτες άτελείωτες, στίς πίο δύσκολες πτυχές τής θεωρίας, τής κλασικής αλλά και τής λεγόμενης μεταμοντέρνας, η τοποθέτηση αυτή είναι έντυπωσιακή. Και όμως, προκύπτει στα δοκίμια με έπιμονή ότι ο πολιτισμός δέν είναι ζήτημα θεωρίας ή απλώς θεωρίας, αλλά υπόθεση ψυχής, που ξεδιπλώνεται με πόνο και με σπαραγμό. Πολιτισμός, όπως δηλώνεται καθαρά, δέν είναι αυτό που απομένει μετά τή λάτρα τής επιβίωσης, αλλά οι ίδιοι οι ήθικοι και πολιτικοί όροι τής επιβίωσης. Γι' αυτό και τελικός κριτής δέν μπορεί παρά να είναι η συνείδηση, η άτομική και η συλλογική. «Δυστυχιωμένη» τήν αποκαλεί ο φιλόσοφος, από τόν όποιο άντλει ο Καψάλης, όπως νομίζω, ορισμένες από τς διατυπώσεις του: «δυστυχιωμένη» επειδή, ανακαλύπτοντας τόν

εαυτό της, βρίσκεται συχνά διχασμένη ανάμεσα στο καλό και τό κακό.

Με τή συνείδηση διαπλέκεται στενά και μία ακόμα έννοια που άπαντάται πληθωρικά στα δοκίμια του Καψάλη: «ό χρόνος». Λαμβάνει και αυτός χίλια πρόσωπα, αλλά διατηρεί πάντα τήν άμφισημία του και τή διπλή του ύπόσταση. Πρόκειται για χρόνο ιστορικό, που ρέει ακατάπαυστα και δέν σε αφήνει να εισέλθεις για δεύτερη φορά στον ίδιο ποταμό, αλλά και για αιωνιότητα, δηλαδή, για Ποταμό. Εύκολα διαπιστώνει κανείς, για παράδειγμα, τή συνάφεια χρόνου και παραδείσου, για τόν όποιο γίνεται επίσης πολύς λόγος στα δοκίμια – και μαζί του για άγγέλους, άρχαγγέλους αλλά και κόλαση. Η τή συνάφεια χρόνου και μνήμης. Άς σκεφτούμε αίφνης τς έπειτείους, που δίνουν στον Καψάλη άφορμές για περισυλλογή και στοχασμό. Με τήν έορταστική επέτειο, ένα γεγονός άπομακρύνεται από τό παρόν για να τοποθετηθεί με ακρίβεια στην εποχή του και, ταυτοχρόνως, επικαιροποιείται, γίνεται άχρονο, όπως ο παράδεισος και όπως, θεβαίως, τό άσυνείδητο, που διαμορφώνεται μέσα στο χρόνο αλλά στερείται τό ίδιο αυτή τήν ιδιότητα.

Ο Καψάλης ανακαλεί συνεχώς στή μνήμη ποιητές, λογοτέχνες, άνθρωπους των γραμμάτων και των τεχνών. Άλλοτε δίνει ένα όνομα, άλλοτε ένα στίχο ή, κάποτε, μία ολοκληρωμένη σκέψη. Πρόκειται άσφαλώς για χρέος, αλλά όχι προς τούς ποιητές και τούς λογοτέχνες. Η μνήμη, όπως διυλίζεται μέσα στην συνείδηση, υπηρετεί τήν παιδεία. Γίνεται γέφυρα που συνδέει τό παρελθόν με τό παρόν ή τήν άβυσσο, για να μιλήσουμε ποιητικότερα, με τό καυτερό γήινο αίμα. Όσο στοχαστικότερα αξιολογούμε τό παρελθόν, τόσο πλουτίζουμε τά αποθέματα γνώσης και τά κριτήριά μας. Ο Καψάλης καθιστά τή φιλολογική επέτειο και τή μνήμη υπόθεσης ζωτικής σημασίας για τό μέλλον του πολιτισμού.

Τά όνόματα των Έλλήνων ποιητών που παρελαύνουν στίς σελίδες του βιβλίου αυτού είναι προσηκτικά έπιλεγμένα. Που άλλου δουλεύεται καλύτερα ένας πολιτισμός παρά στην γλώσσα των ποιητών του; Ο Καψάλης ανασύρει από τή λήθη και, κάποτε, από τήν έσκεμμένη περιθωριοποίηση ποιητές του μεσοπολέμου, των άρχων του 20ού αιώνα ή του 19ου αιώνα. Όχι επειδή δέν αγαπά τούς λεγόμενους μοντέρνους ποιητές αλλά ίσως επειδή η υπερβολική άγάπη για τούς μοντέρνους λειτουργεί συχνά ως έμπόδιο στην αποτίμηση τής μακρής παράδοσης. Άλλά η γλώσσα, και μάλιστα η ποιητική, δέν μπορεί και δέν πρέπει να είναι υπόθεση έφήμερη. Η ποίηση όφείλει να οδηγεί στην άρχή του χρόνου, στον άπολεσθέντα παράδεισο και στο άχρονο άσυνείδητο. Η αυτογνωσία μακρής διάρκειας, τήν όποία προτείνει ο Καψάλης, υπηρετεί, όπως καταλαβαίνω, και τήν ίδια τή νεωτερική ποίηση.

Χαρακτηριστικότερη και πίο ένδιαφέρουσα είναι η συχνή αναφορά σε όνόματα ξένων λογοτεχνών. Έάν,

ὅπως ὅλα δείχνουν καθαρά, τὸ πρόγραμμα τοῦ Καψάλῃ εἶναι πρωτίστως ποιητικό, δηλαδή γλωσσικό, τότε τί ἀκριβῶς μποροῦν νά προσφέρουν οἱ ξένοι λογοτέχνες σέ μιά ὑπόθεση ἐθνική; Καί καλά οἱ στοχαστές καί οἱ μυθιστοριογράφοι, ἀλλά οἱ ποιητές;

Μέρος τοῦ γενικοῦ προγράμματος τὸ ὁποῖο ὑπηρετεῖ ὁ Καψάλῃς μέ συνέπεια καί ἐπιμονή ἀπὸ χρόνια, εἶναι ἡ μετάφραση ποιημάτων. Τοῦ βγάζουμε μέ εὐκολία τὸ καπέλο. Ἀπὸ ὅλα τὰ εἶδη μεταφράσεων, τὸ δυσκολότερο καί τὸ πλέον ἄχαρο εἶναι αὐτὸ πού ἔχει ἀναλάβει. Ἄχαρο καί, ταυτοχρόνως, ἀχάριστο. Ἀμείβεται τάχα αὐτὸς ὁ κόπος πού μοιάζει ἐξ ὀρισμοῦ χαμένος;

Δέν ἔτυχε ποτέ νά διαβάσω ἰσχυρισμὸ τόσο παράδοξο, ὅσο αὐτὸν πού μέ αἰφνιδίασε σέ ἓνα ἀπὸ τὰ δοκίμια: «ποίηση εἶναι ὅ,τι κερδίζεται στή μετάφραση».² Δηλαδή, γιὰ νά τὸ ποῦμε ἀπλά, ἂν ὑπάρχει ποίηση, ἂν ὑπάρχει ὑψηλὴ ποίηση, τότε θά πρέπει νά ὑπάρχει τρόπος μετάδοσης καί διάσωσης τῆς σέ μιά ἄλλη γλώσσα. Ἔως τώρα εἴχαμε διδαχθεῖ τὸ ἀντίθετο, ὅτι, δηλαδή, ποίηση εἶναι τὸ ἀμετάφραστο καί τὸ μοναδικό. «Ἡ μετάφραση τῆς ποίησης ἢ ἡ ποίηση τῆς μετάφρασης» εἶναι λοιπὸν ἡ τέταρτη καί τελευταία ἐννοια τῶν δοκιμίων, τὴν ὁποία ἡ στατιστικὴ μου ὀπτική μέ καλεῖ νά υπογραμμίσω.

Γιὰ νά κατανοήσω αὐτὸν τὸ δύσκολο καί προκλητικὸ ἰσχυρισμὸ εἶμαι ὑποχρεωμένος νά ἐπιμείνω. Καταλαβαίνω ἔτσι ὅτι ἐκεῖνο πού κρίνεται στή μετάφραση τῆς ποίησης δέν εἶναι, βεβαίως, ἡ γλώσσα τοῦ πρωτοτύπου. Δέν χρειάζεται μιά ἐλληνικὴ ἀπόδοση γιὰ νά φανερωθεῖ ἡ ποιητικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Σαίξπηρ. Κρίνεται ὅμως ἡ γλώσσα τῆς μετάφρασης. Ἄν δέν μπορεῖ ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα νά δείξει ὅτι ὁ Σαίξπηρ ἔχει γράψει μεγάλη ποίηση, τόσο τὸ χειρότερο γιὰ τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα. Ἐφόσον ὅμως ὁ Καψάλῃς πιστεύει στήν ἐλληνικὴ γλώσσα καί, πράγμα ταυτόσημο, στήν ἐλληνικὴ ποίηση, τότε ὀφείλει νά μεταφράζει, μέ θυσίες καί κόπους. Κάθε ἐπιτυχὴς μετάφραση εἶναι μιά νίκη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καί τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ ἴδια ἰσχύουν, ὅπως φαντάζομαι, καί γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν. Ὅχι ἐπειδὴ τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα χρειάζεται περιοδικὸ ἐκσυγχρονισμό, ἀλλά ἐπειδὴ ἀπαιτεῖ τακτικὴ ἐπιβεβαίωση – ὅτι ἡ ποιητικὴ γλώσσα εἶναι πάντα ζωντανή.

Ἴσως, σκέφτομαι, οἱ μεγάλοι Νεοέλληνες ποιητές ἔχουν καί αὐτοὶ ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα εἶδος μετάφρασης. Στά δοκίμιά του, ὁ Καψάλῃς οὔτε διαβάζει οὔτε ἀναλύει ὀλόκληρα ποιήματα. Δίνει μιά στροφή, ἓνα στίχο, μιά λέξη. Ὅπως κάνει κάποιος ὅταν δοκιμάζει τὰ μεταφραστικά του ἐφόδια. Συνεχῶς μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στό παρόν καί τὸ παρελθόν, ἀνάμεσα σέ ἐμᾶς καί τοὺς ἄλλους, ἀκονίζοντας ἔτσι τὰ ἐργαλεῖα μέ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νά κριθεῖ καί νά προοδεύσει ὁ πολιτισμός.

Στά δοκίμια τοῦ Καψάλῃ, ὁ ἀναγνώστης δέν θά βρεῖ νηφάλιες ἀποτιμήσεις Ἑλλήνων καί ξένων ποιητῶν, οὔτε ἄλλωστε κριτήρια ἐπιλογῆς ἀνάμεσα σέ καλὴ καί κακὴ λογοτεχνία. Οἱ ἐκρήξεις ὀργῆς καί ἀγανάκτησης μέ τίς ὁποῖες ἀντιμετωπίζεται διαρκῶς τὸ παρόν μοιάζουν νά ἀντιστρατεύονται ἓνα μακρόπνοο καί σχεδιασμένο πρόγραμμα, ὅπως τὸ ἀποκάλεσα, παρέμβασης στά ἐλληνικά γράμματα καί τίς τέχνες. Ἐκτός ἐάν ὁ πολιτισμὸς εἶναι ἓνα πεδίο μάχης, ὅπου ἀναμετρῶνται διαρκῶς ἡ καλὴ μέ τὴν κακὴ τέχνη, τὰ τετριμμένα μέ τὰ πρωτοποριακά, οἱ κοινοὶ τόποι τοῦ ἐφήμερου ἐφησυχασμοῦ μέ τοὺς ὑψηλοὺς στόχους τοῦ διαχρονικοῦ. Τὰ ὄπλα τοῦ μαχητῆ θά ἦταν ἔτσι, ὅπως δηλώνεται συχνά στά δοκίμια, ἡ ἴδια ἢ καλὴ ποίηση, ἢ καλὴ λογοτεχνία καί, βεβαίως, ἢ καλὴ μετάφραση. Πού σημαίνει ὅτι τὸ ἐργαστήρι μέσα στό ὁποῖο ἀκονίζονται τὰ ὄπλα δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ συνείδηση.

Γιὰ αὐτὸ καί αἰσθάνομαι εὐγνώμων στὸν Διονύση Καψάλῃ πού μᾶς προσφέρει τόσο γενναιοδωρα τὴ δική του ποιητικὴ συνείδηση, ἄλλοτε μέ τὰ ποιήματά του, ἄλλοτε μέ τίς μεταφράσεις καί ἄλλοτε μέ τὰ δοκίμιά του. Μέ τὸ ἔργο ζωῆς πού ἔχει ἀναλάβει, ἐντάσσεται, ὅπως πιστεύω, στήν καλύτερη παράδοση τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καί δοκιμιογράφων, ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μνημονεύει τόσο διακριτικά ἀλλά καί τόσο ἐπίμονα.

Τὸ ἔργο αὐτὸ, δέν ἔχω κανένα δισταγμὸ νά τὸ πῶ, ὑπηρετώντας ἄξια τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα εἶναι ἔργο ἐθνικό. Ἀφοῦ πηγάζει ἀπὸ τὰ βάθη τῆς συνείδησης εἶναι ἔργο ἀνθρώπινο, δηλαδή ἀληθινό. Τὸ ὄφελος ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εἶναι ἔτσι μεγάλο. Διότι ἐάν κάποιος μᾶς ρωτήσει, μέ τὴν κάπως μπλαζὲ ὑπεροψία τοῦ Πιλάτου, «καί τί ἐστὶν ἀληθεια;» στήν ποίηση, θά μποροῦμε νά τοῦ ἀπαντήσουμε μέ σιγουριά: αὐτὸ πού μᾶς φανερώνει ἢ συνείδηση τῶν καλῶν ποιητῶν, αὐτὸ πού μᾶς προσφέρει ἢ καλὴ ποίηση.

Ὅσο γνωρίζω καί ὅσο μπορῶ νά καταλάβω, ἀποστολὴ τῆς ὑψηλῆς ποίησης εἶναι νά ξαναφέρνει τὸν ἄνθρωπο σέ ἐπαφή μέ τὸν ἀπολεσθέντα παράδεισο ἢ, ἐφόσον ἡ μεταφυσικὴ αὐτὴ ἐκπλήρωση, ὅπως παραδέχεται ὁ Διονύσης Καψάλῃς, δέν πρόκειται νά πραγματοποιηθεῖ ποτέ, τουλάχιστον σέ ἐπαφή μέ τὸν «κῆπο τῆς ἀχαριστίας». Ἔτσι γινόταν τουλάχιστον μιά φορά καί ἓνα καιρὸ, δηλαδή νῦν καί αἰεὶ.

Δημήτρης Κυριτάς

2. Στὴν παρουσίαση «λησμώνησα» νά σημειώσω ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς ἀνήκει στὸν Γιώργο Κοροπούλη, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ διατύπωση τοῦ Καψάλῃ. Λυποῦμαι γιὰ τὸ λάθος μου. Μέ παρέσυρε ἡ πεποίθηση ὅτι ὁ Καψάλῃς βρήκε στὸν ἰσχυρισμὸ αὐτὸ τὴ θεωρητικὴ δικαίωση μᾶς μεταφραστικῆς πρακτικῆς πού τὸν χαρακτηρίζει ἐδῶ καί πολλὰ χρόνια.

Πενήντα πέντε παιδευτικές έπιφυλλίδες

Αρχής γενομένης μέ τά «Μύρτα του φωτός», που εκδόθηκαν τό 1978, ό Διονύσης Καψάλης μετράει ήδη είκοσι βιβλία, καλή σοδειά ποιημάτων, μεταφρασμάτων και δοκιματικού λόγου. Τά δοκίμιά του, μακρότερα ή εκτενέστερα, φιλολογικού ή άλλου, ευρύτερου όρίζοντα, στεγάζονται σέ τέσσερα βιβλία, πού, τυχαίο ή όχι, είναι τά τέσσερα τελευταία τής όλης παραγωγής του, μιās και ποιήματα έχει νά δημοσιεύσει από τό 1998, και, αν μετράω σωστά, αυτή ή τετραετία είναι και τό μεγαλύτερο ως τώρα χρονικό διάστημα έσωτερικής πλήν μή ανακοινώσιμης ποίησης. Άλλά «καιρός παντί πράγματι», όντως.

Έν πάση περιπτώσει, στά βιβλία σχολιασμού («Τά μέτρα και τά σταθμά», «Οί όφειλές τής ανάγνωσης», «Η συνάφεια μέ τά πράγματα» και «Στόν καιρό», τό τωρινό), συγκεντρώνει και ταξινομεί κατά τό είδος τους κείμενα θεωρίας και κριτικής και έπιφυλλίδες. Τά κείμενα αυτά, δημοσιευμένα τά περισσότερα, τακτικά ή άτακτα, σέ περιοδικά και εφημερίδες, μέ όλο τό πέρασμα του χρόνου διατήρησαν άκέραιη τήν *άσθηρότητα* πού διέκρινε τό έναρκτηριο γραπτό του λάκτισμα, τό περι (ή κατά) Παπανούτσου εκτενές σχολίο του στά παρθενικά τεύχη του «Πολίτη», πριν από ένα τέταρτο του αιώνα και κάτι παραπάνω. Σέ όλη αυτή τήν μακρά περίοδο, στή διάρκεια τής όποίας ή σχέση μας μέ τό γράψιμο βασανίστηκε όσο και ή σχέση μας μέ τά πράγματα, και ίσως και νά πικράθηκε και πρόσ στιγμήν νά ένιωσε ήττημένη, τά πεζά του Καψάλη παρέμειναν άποφασισμένα, θέλω νά πω δηλαδή ότι μεθοδεύτηκαν και σχεδόν γράφτηκαν κατά νούν πριν παγιωθούν στό χαρτί. Είναι λοιπόν τέκνα του άργού χρόνου και τής δικής του, άπαιτητικής λογικής. Ως εκ τούτου, πολύ δύσκολα θά μπορούσε νά τους άποδοθει ό χαρακτηρισμός τών δημοσιογραφικών κειμένων, όπως κοινώς έννοείται ή φόρμα τους, άφου δεν υπακούουν σέ κάποιον αισθηματικό ή ιδεολογηματικό αυτοματισμό, δεν γράφονται υπό τήν πίεση του ελάχιστου χρόνου πού ταλαιπωρεί (αν κάποτε δεν τους έννοεί) τους τυπικά όριζόμενους ως δημοσιογράφους. Άκόμη κι όταν έμφανίζονται παθιασμένα και έπιθετικά, αν όχι έριστικά, άντλούν πρωτίστως από τή θεωρία και τήν έμπειρη γνώση, και όχι μονομερώς από τό θερμό αίσημα, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι άρνούνται τήν καταγωγική συγκίνηση τους ή τήν πρόθεσή τους νά συγκινήσουν. Όταν οι προτάσεις του περνούν έπιτέλους σόν ύπολογιστή, αυτή τήν αίσθηση έχω, βρίσκονται ήδη υπό φάση τής δεύτερης γραφής τους, και για τούτο, εκτός όλων τών άλλων, ή ρητορική τους δεξιότητα είναι καλά έσωτερικευμένη και δεν έπαίρεται.

Έπιμένω, πάντως, στό επίθετο «άσθηρός». Και έπιμένω στίς δύο κύριες σημασίες του (τήν ακρίβεια και τή σοβαρότητα), γιατί οι λέξεις και τά νοήματα του Καψάλη τίς τιμούν και τίς δύο. Τά κείμενά του λοιπόν είναι όπωσδήποτε σαφή και ακριδή, συνταγμένα από γλώσσα ύψηλου έπιπέδου, και, ταυτόχρονα, όπωσδήποτε σοβαρά· κι αυτή τήν άσθηρότητα δεν τήν άπεμπολεί ούτε όταν γράφει για τά ρόδα, για νά μή διολισθήσει σέ κάποιον λυρισμό τής έπιδερμίδας. Και τούτο έπειδή ό Καψάλης, άρνούμενος τή λογική τών χωριζόντων, δεν γράφει ποιητικά όταν τό θέμα του είναι ποιητικό, έπιστημονικά όταν έπιστημολογεί, πολιτικά όταν έλέγχει τή μικρή ή τή μεγάλη πολιτική και δημοσιογραφικά όταν, σπανίως, αποκρίνεται άμεσα σέ κάποιο περιστασιακό έξωτερικό έρέθισμα, πολιτικής ή κοινωνικής φύσεως. Δεν βλέπω νά άποταμιεύει τήν ευαισθησία του για νά τήν καταθέσει στήν τράπεζα τών στίχων ούτε και νά άποδέχεται πώς ή γραφή δικαιούται νά άνεβοκατεβαίνει στήν κλίμακα τής ήθικης ευθύνης άνάλογα μέ τό είδος πού ύπηρετεί κάθε φορά. Προφανώς, άλλιώς όργανώνει τά ποιήματά του κι άλλιώς τή σχολιαστική του πρόξα, αλλά και ή γλωσσική άγωγή παραμένει ίδια και ή βαθύτερη ποιητική, κυρίως δέ ή σκόπευση, άφου, μέ όποια μορφή, ό γραπτός του λόγος τεκμηριώνει τήν πολιτική του έτοιμότητα, ξανοίγεται πρόσ τόν κόσμο, συνομιλεί μαζί του, για νά τόν έλέγξει έπειδή τόν αγαπά.

Στό νέο του βιβλίο, τό «Στόν καιρό» τών εκδόσεων Άγρα, ό Καψάλης εκδιπλώνει τίς σκέψεις του για τήν τέχνη του λόγου, τήν τέχνη του βίου και τήν τεχνική τής πολιτικής μέσα από πενήντα πέντε παιδευτικές έπιφυλλίδες, δημοσιευμένες από τόν Μάρτιο του 1996 έως τόν Νοέμβριο του 1999 – οι πέντε στήν κυριακάτικη *Καθημερινή* και οι υπόλοιπες στά «Ένθέματα» τής επίσης κυριακάτικης *Αύγης*. Η ποικιλία τής θεματογραφίας τους ή ή διακύμανση του θυμού από τόν όποιο εκκινούν, δεν κερματίζει τό βιβλίο, τό όποιο διατηρεί άλώδητο τόν ένιαίο χαρακτήρα τους, κι όχι μόνο έπειδή τό ένα κείμενο προϋποθέτει τά προηγούμενα και εκβάλλει στά έπόμενα, άφου ό έπιφυλλιδογράφος, μιλώντας πάντοτε στό πρώτο ένικό πρόσωπο, τηρεί τήν τέχνη τής συνομιλίας μέ τόν άναγνώστη, χωρίς νά άφήνεται στήν αυτοσκηνοθεσία τής γλυκερής οικειότητας.

Διαβάζουμε λοιπόν – και, κυρίως γι αυτό, μάς άνοίγει ή όρεξη νά τά ξαναδιαβάσουμε – σχόλια για τήν ποίηση και τά μοτίβα της, τή νεοελληνική πεζογραφία και τή μηρυκαστική άσημαντότητα μιās μεγάλης και μάλιστα άγοραία έπιτυχημένης μερίδας της, για τίς εφημερίδες και τήν άπομάκρυνσή τους

από τόν ρόλο πού τούς αναγνώριζε ὁ Παλαμᾶς, νά εἶναι «ἡ κεραυνοστόμος τυρρηνική σάλπιγξ», γιά τήν περίσφιξη τῆς λαϊκότητας (στήν τέχνη ἀλλά καί στή ζωή) ἀπό τό λαϊκισμό, γιά τό ἐμπόριο (στήν τέχνη καί στή ζωή πάλι) τῆς ἰθαγένειας καί τῆς αὐθεντικότητας, τῶν προσομοιώσεών τους δηλαδή.

Ἐπιθυμία τοῦ Καψάλη, ὅπως προλογικά ὀρίζεται, εἶναι «νά συστηθεῖ σάν πολίτης τοῦ καιροῦ του». Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου, «Στόν καιρό», ἐκμεταλλεόμενος τήν ἐν τῷ στρατεύματι κηθεῖσαν πείραν τοῦ συγγραφέα, μνημονεύει, ἐκδημοτικισμένο, τό παράγγελμα «Εἰς τόν καιρόν» τῶν ἐκπαιδευτῶν τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, ἕνα παράγγελμα νοηματικῶς ἰσοδύναμο τῆς ἐντολῆς «Ἄκυρον» πού ἀκοῦνε οἱ πεζικάριοι ἀπό τούς λοχίες τους. Ἄς ἀφήσουμε κατά μέρος τά θρησκευολογικά, συμβολιστικά καί καλλιτεχνικά συμφραζόμενα τῆς λέξης «Καιρός» (νά σημειώσουμε ἀπλῶς ὅτι ὁ φτεροπόδαρος Καιρός ἦταν ἕνα ἀπό τά ἀμέτρητα ἐξώγαμα τέκνα τοῦ Διός, ἄρχισε μάλιστα νά λατρεύεται σάν θεός ἀπό τόν 5ο αἰῶνα πρό Χριστοῦ καί ἄντεξε ἕως τόν 10ο μεταχριστιανικό αἰῶνα), καί ἄς ποῦμε ὅτι ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ ὄχι μέ τήν οἰκεία ἔννοια τοῦ προσήκοντος χρόνου, τῆς κατάλληλης στιγμῆς, ἀλλά μέ τήν κάπως ἀπωθημένη σημασία τοῦ προσήκοντος μέτρου τῶν πραγμάτων. Στήν καιρονομία του, λοιπόν, ὁ Διονύσης Καψάλης ἔχει πετύχει τό μέτρο· ἔχει πετύχει νά εἶναι δημόσιος ὁ λόγος του ἀλλά νά παραμένει προσωπικός, νά εἶναι λόγιος χωρίς νά ἀλαζονεύεται διαδηλώνοντας τόν πλοῦτο του, νά εἶναι ἐπιθετικός ὅταν χρειάζεται ἀλλά χωρίς νά αὐθαιρετεῖ, νά εἶναι ἐπίκαιρος ἀλλά νά ἀφομοιώνει ἤδη στό γραπτό του ἱκανό μέρος τοῦ ἐπόμενου χρόνου, νά εἶναι θεβαίως εἰρωνας ἀλλά μέ τήν εἰρω-

νεία νά ὀξύνει τή σκέψη του καί ὄχι νά τήν ὑποκαθιστᾶ ἢ νά τήν ὑποκρίνεται. Στήν «ἐπιφυλλιδιογράφου ἀπολογία» ὀρίζει σαφῶς τό «πρῶτο κινεῦν» του: «τό μόνο δέλεαρ πού διαθέτεις εἶναι ὁ ἐαυτός σου. Τό μόνο θέαμα πού μπορείς νά προσφέρεις εἶναι ἡ περιπέτεια τῆς προσωπικῆς σου συνείδησης· ὅσα μπορεί νά δείξει ἡ περιεκτικότης τῆς αὐτογνωσίας σου, ὅσα ὁ ἴδιος κατάλαβες καί ὅσα προσπαθεῖς νά καταλάβεις ἀπό τόν κόσμο, μέ τά δικά σου μέσα καί μέ κάτι ἀκόμη, πού θά πρέπει διαρκῶς νά προσεγγίζει τήν εἰλικρίνεια: τήν αἴσθηση τῆς ματαιότητος».

Ὅχι. Αὐτή ἡ «αἴσθηση τῆς ματαιότητος» (πού μπορεί νά ἀφορᾷ τή γραφή, μπορεί καί τό σύνολο τοῦ βίου) δέν ἀπολήγει στή μοιρολατρική παραίτηση, στήν αὐτοαπόσυρση ἀπό τά ἐγκόσμια. Γιά ἕναν ἀπλό, ἀπλούστατο λόγο, μέ ἄκρα οἰκονομία τραγουδισμένο ἀπό τόν Ἰάπωνα ποιητή Ἴσσα, σέ μετάφραση τοῦ Καψάλη: «Ὁ κόσμος τῆς πάχνης / κόσμος τῆς πάχνης εἶναι / κι ὠστόσο, κι ὠστόσο». Ἀπό αὐτό τό μικρό, τό παμμέγιστο «κι ὠστόσο» – διπλά τονισμένο ἐδῶ, σάν ἐπώδῳ – ξεκινᾶμε τήν «περιπέτεια τῆς προσωπικῆς μας συνείδησης», καί σ' αὐτό συνήθως καταλήγουμε, ἔμπειροι. Στόν δρόμο μας ὑπάρχουν ὁμορφα γραπτά πού μᾶς παρηγοροῦν, ὅπως τά γραπτά τοῦ Διονύση Καψάλη. Κι ὅσα εἶπα ἐδῶ γιά τήν καλοσύνη τους, δέν μοῦ τά ὑπαγόρευσε τό ἔθιμον ἀλλά τό ἔτυμον.

Ἐνα μονάχα νά προσθέσω: ὅσα προηγήθηκαν ἄς ἐννοηθοῦν, παρακαλῶ, σάν ἕνα κερὶ γιά ἕναν ἄνθρωπο πού κι ὁ Διονύσης κι ἐγώ τόν ἀγαπᾶμε κι ἄς διάστηκε νά μᾶς παρατήρει. Τόν Δῆμο [Μαυρομμάτη].

Παντελής Μπουκάλας

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

Κριτικές προσεγγίσεις, συλλογικός τόμος

Έπιμέλεια και πρόλογος Νάντια Βαλαβάνη, 'Αθήνα, Έκδόσεις Στάχυ – Σειρά: Μεγάλοι Στοχαστές 2, 2002

Ισως ή πιό κρίσιμη και αμφίσημη φάση στην πρόσληψη του έργου ενός συγγραφέα να είναι ή ένταξη του στη χορεία των κλασικών. Μέ αυτόν τόν τρόπο περιβάλλεται τό όνομα και τό έργο του μέ ζηλευτή φήμη και αναγνώριση από τή μιá, μεγαλύτερη ίσως από εκείνη πού είχε όνειρευτεί και ό ίδιος στίς πιό φιλόδοξες στιγμές του, από τήν άλλη όμως περνάει στόν χώρο του γενικώς γνώριμου, τό όποιο ξεφεύγει από τό πεδίο τής ζωντανής διαμάχης, πού μέ τή σειρά τής τροφοδοτούσε τήν κριτική προσέγγιση και έπομένως και μιá σέ βάθος έξοικείωση σέ συνδυασμό και μέ τίς εξέλισσόμενες αναζητήσεις τής έποχής. Βαρύ έπομένως τό φορτίο μιás σειράς κριτικών προσεγγίσεων σέ σχέση μέ τόν συγγραφέα Μπέρτολτ Μπρέχτ πού έχει ήδη περάσει στόν εκλεκτό κύκλο των κλασικών και δύσκολη ή πρόσβασή τους σέ ένα κοινό, όπως τό ελληνικό, τό όποιο, γιά τόν επιπρόσθετο λόγο τής γλωσσικής απόστασης, κατατάσσει αϋθόρμητα τόν συγγραφέα τρόπον τινά στους έκτός των τειχών κλασικούς.

Η έκδοση *Μπέρτολτ Μπρέχτ, κριτικές προσεγγίσεις* πού έπιμελήθηκε ή Νάντια Βαλαβάνη αφορμήθηκε ουσιαστικά από τήν επίγνωση των παραπάνω δυσκολιών (δές γιά παράδειγμα τίς καταληκτικές επισημάνσεις του Πέτρου Μάρκαρη, σσ. 265-6), γεγονός πού συνιστά ήδη ένα πλεονεκτικό σημείο άφετηρίας. Τό πόσο σημαδεμένη από αντιφάσεις μπορεί να αποβεί άλλωστε ή ένασχόληση μέ έναν κλασικό πρós τήν κατεύθυνση τής επικαιροποίησής του διαφαίνεται και από τήν έναρκητρία διατύπωση του Μάρκ Ζίλμπερμαν πού παρατηρεί: μιλώντας γιά τόν «Μπρέχτ σήμερα» είναι σά να ακούμε ένα έγερτήριο σάλπισμα ή μιá πολεμική διακήρυξη «πού μās καθησυχάζει μέ τή διαβεβαίωση ότι πράγματι τά έργα του Μπρέχτ εξακολουθούν και σήμερα να είναι σημαντικά», σ. 27. Σέ τελική ανάλυση, όμως, καμία από τίς έν πολιδίς αναμενόμενες και φυσιολογικές δυσκολίες δέ στάθηκε ικανή να ανακόψει τό ζήλο των συντελεστών γιά τήν ολοκλήρωση μιás προσπάθειας πού έρχεται να καλύπτει ένα αναμφισβήτητο κενό στην ελληνική βιβλιο-

παραγωγή, τό όποιο δέν αφορā μόνον τή βιβλιογραφική άριότητα του ελληνόγλωσσου χώρου, αλλά εκτείνεται παραπέρα, και στην έως τώρα έλλιπή έως προβληματική συγκρότηση των όρων μιās όσο τό δυνατόν ώριμης πρόσληψης του έργου του πιό καταξιωμένου ίσως εκπροσώπου τής λογοτεχνικής και θεατρικής παραγωγής τής (ιστορικής) μαχόμενης Άριστερās.

Η έκδοση όπωσδήποτε κερδίζει από τήν αρχή τίς έντυπώσεις, καθότι τό υλικό τής θάρους συμβαδίζει μέ τό ειδικό ποιοτικό θάρους των μελετών πού φιλοξενεί. Ίσως κι έπειδή ακριβώς κάτι ανάλογο έλειπε ως τώρα, τό βιβλίο, ως έκδοτική άπόπειρα πού έπιχειρεί να συνδυάσει τήν εύρεία και αντιπροσωπευτική κάλυψη των επιμέρους θεματικών έννοτήτων μέ τό βάθος

καί τή σοβαρότητα τῶν προσεγγίσεων, φαντάζει ἀκόμη πιό ἐντυπωσιακό. Εἶναι ὅμως αὐτοί ἀκριβῶς οἱ λόγοι αὐτοί πού θά μπορούσαν νά λειτουργήσουν ἀποτρεπτικά γιά τή διάδοσή του στό λιγότερο μνημένο κοινό. Ἐν τούτοις μέ τίς κριτικές αὐτές προσεγγίσεις, δέν προσφέρεται ἀπλῶς καί μόνο νέο ὕλικό πρὸς ἔρευνα καί ἀξιολόγηση στοὺς ἤδη μνημένους. Τό μεγάλο κέρδος πού αὐτές ὑπόσχονται βρίσκεται στίς δυνατότητες μιᾶς οὐσιαστικῆς γνωριμίας μέ τόν μεγάλο Γερμανό δραματοῦργο, παράλληλα πάντα μέ τήν ἐπαφή μέ τό πρωτογενές ὕλικό τῆς τέχνης, ὅσο καί τίς δυνατότητες μιᾶς κριτικῆς ἐπανεξέτασης εἰκόνας, ἐντυπώσεων, προκαταλήψεων καί μονομερειῶν πού ἔχει κληροδοτήσει στοὺς γνῶστες καί τοὺς θιασῶτες τοῦ Μπρέχτ τό κοσμοθεωρητικά φορητισμένο παρελθόν. Πραγματικά ἀξίζει τόν κόπο νά ἐπιχειρηθεῖ σήμερα μιά ἐξ ὑπαρχῆς γνωριμία μέ τόν Γερμανό δραματοῦργο ἢ ἕνας ἀναπροσανατολισμός τῆς ἑως τώρα ἐξατομικευμένης σχέσης.

Κυριότερος καί ἀποφασιστικότερος σύμμαχος σ' αὐτήν τήν προσπάθεια εἶναι ἡ ἀπόσταση τοῦ ἀναγνώστη, τόσο ἀπό τό κρινόμενο ἔργο, ὅσο καί ἀπό τά ἔργα ἀρκετῶν ἀπό τοὺς παλαιότερους κριτές του. Αὐτή ἡ παλιά σοφία τῆς ιστορικῆς ἔρευνας ἐλέγχεται καί ἐπιβεβαιώνεται συγκεκριμένα ὡς πρὸς τό ὅτι ἔχουν πλέον κλείσει κάποια κεφάλαια τῆς πρόσληψης τοῦ μπρεχτικοῦ ἔργου, τά ὁποῖα χαρακτηρίζονταν, μέ ἀναπόφευκτο ἴσως τρόπο, ἀπό διαφορετικές κάθε φορά μονομέρειες καί ὑπερβολές. Στό ἀνεπίστρεπτο παρελθόν μοιάζουν πλέον σήμερα νά ἀνήκουν οἱ καιροί πού χαρακτηρίζονταν ἀπό ὑπερτονισμούς εἴτε τῶν ρητά κοινωνικο-πολιτικῶν ἀποβλέψεων τοῦ μπρεχτικοῦ ἔργου, εἴτε τῶν μορφικῶν τοῦ ἰδιαιτεροτήτων, προκαλώντας κατά περίπτωσιν ἀκραιφνῶς θετικές ἢ ἀρνητικές κρίσεις μέ παραγνώριση τῶν ὑπολοίπων του συνιστωσῶν.

Μιά χρήσιμη ἐποπτεία τῶν διαμαχῶν πού ξεσποῦσαν γύρω ἀπό τό μπρεχτικό ἔργο στόν οὕτως ἢ ἄλλως ταραγμένο πολιτικά γερμανόφωνο χῶρο προσφέρει τό κείμενο τοῦ Βέρνερ Μίτεντσοβαί (σσ. 187-252), ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀνήκει σέ ὅσους ὄχι ἀπλῶς ἐξήσαν στό σύνολο τοῦ μήκους της ἀλλά καί συνδιαμόρφωσαν τήν ὑποδοχή τοῦ Μπρέχτ ἀπό τοὺς συμπατριῶτες του. Ἄλλοι ἐξέχοντες μελετητές τοῦ Μπρέχτ (Κάρλ Βέμπτερ, Τζόν Οὐίλετ) σκιαγραφοῦν τήν πρόσληψη τοῦ δραματοῦργο τοῦ Ἄουγκσμπουργκ στόν ἀγγλόφωνο χῶρο, ὅπου, λόγω τόσο τῆς γλωσσικῆς καί πολιτιστικῆς ἀπόστασης, ὅσο καί τῶν κοινωνικο-πολιτικῶν διεργασιῶν πού συντελέστηκαν στήν περιοχή, ἰδίως μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καί ἐν πολλοῖς ξέφυγαν ἀπό τό πρίσμα τοῦ Μπρέχτ, τό μπρεχτικό ἔργο ἐμελλε νά ζήσει μιά συγκριτικά πιό ταπεινή ζωή, χωρίς ὅμως ποτέ νά παραμείνει στό περιθώριο.

Ἡ ἐνασχόληση μέ τόν Μπρέχτ σήμερα μπορεῖ νά ἀποβεῖ πολύ πιό ὠριμη, ὑπό τό φῶς ἐνός γενικοῦ

συμπεράσματος, πού μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἀνεπιφύλακτα πλέον, γιά τή σχέση καί τήν ἀντιμετώπιση πού τοῦ ἐπιφύλαξε τό πρῶτο γερμανικό ἔργατο-αγροτικό κράτος, στό ὁποῖο ὁ ἴδιος ἐπέλεξε ἐλεύθερα νά ζήσει, διατηρώντας ἀπό τήν ἄλλη, χάρη στή σύζυγο καί συνεργάτιδά του Ἑλενα Βάιγκελ, τήν αὐστριακή ὑπηκοότητα, προκειμένου νά ἀπολαμβάνει ταξιδιωτικῆς ἐλευθερίας. Ἡ σχέση λοιπόν τοῦ Μπρέχτ μέ τό ἀνατολικογερμανικό καθεστῶς ὑπῆρξε λοιπόν πολύ πιό ταραγμένη ἀπό ὅσο μᾶς εἶχαν ὡς τώρα ἀφήσει νά ἐννοήσουμε οἱ ἐλάχιστες σχετικές δημόσιες ἀναφορές (ὅπως τό περίφημο καί πνευματώδες σχόλιο τοῦ Μπρέχτ γιά τήν ἐξέγερση τῆς 17ης Ἰουνίου 1953) καί σηματοδεύτηκε ἀπό ἀμοιβαῖες δυσσέκειες ἀλλά καί μιά αἴσθηση παραγνώρισης καί ἀδίκης μεταχείρισης πού καταλάμβανε ἀπό καιροῦ εἰς καιρόν τόν συγγραφέα. Τό γενικό αὐτό συμπέρασμα, ὅπως προκύπτει ἀπό τό ἀνοιγμα καί τήν ἀξιολόγηση σχετικῶν ντοκουμέντων, μᾶς ἐπιτρέπει νά δοῦμε πιά μέ διαφορετικό καί νομιμόφωνο καί τίς κατά κύριο λόγο διδακτικές καί νομιμόφρονες στιγμές τοῦ μπρεχτικοῦ ἔργου. Μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀνιχνεύσουμε μέσα σ' αὐτές μιά πιό σύνθετη καί διαθλασμένη σχέση τοῦ ἔργου τοῦ Μπρέχτ μέ τά γκριζα χρώματα τῆς ὑπαρκτῆς ἢ ἔστω παρελθούσας σοσιαλιστικῆς καταπίεσης, δίχως, ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, νά ἐπιτρέπει τήν ὁποιαδήποτε διαπίστωση περὶ ἀποφασιστικοῦ κλονισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ φρονήματος τοῦ δημιουργοῦ. Ὁ Μπρέχτ πάντα ἀντιλαμβάνόταν τόν ἑαυτό του καί τό ἔργο του ὡς μέρος τῆς κοσμοϊστορικῆς σημαντικῆς πάλης τῶν συστημάτων καί φαίνεται πῶς δέν εἶχε ἐξαντλήσει τό προσωπικό του ἀπόθεμα διαιολόγησης τῶν ἀντιδημοκρατικῶν πρακτικῶν μέ βάση τίς ὑπαρκτές ἢ ὑποτιθέμενες ἔκτακτες συνθήκες.

Χρήσιμη λοιπόν ἡ χρονική ἀπόσταση ἀπό τίς δυσκολες ἐκεῖνες ἐποχές στίς ὁποῖες προορίστηκε νά ζήσει καί νά κινηθεῖ ἀρχικά τό μπρεχτικό ἔργο· χρήσιμη ἐπίσης καί ὅσον ἀφορᾶ στήν ἐλληνική πρόσληψή του, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἤδη σέ κάποιες δεκαετίες στό παρελθόν. Ἀπό τή συμβολή τοῦ Πέτρου Μάρκαρη στήν ἔκδοση (σσ. 253-267) μαθαίνουμε ὅτι καί στήν Ἑλλάδα περάσαμε ἀπό φάσεις μονομεροῦς ὑπερτονισμοῦ τῆς καθαρᾶ μορφικῆς ἢ τῆς κοινωνικοπολιτικῆς διάστασης τοῦ μπρεχτικοῦ ἔργου (μέ χαρακτηριστικές τους ἐκφάνσεις τίς αἰχμηρές τοποθετήσεις τῶν Ἀλέξη Μινωτή καί Δημήτρη Μυράτ ἀντίστοιχα), ὅπως καί ἀπό μιάν περίοδο μπρεχτικῆς «μόδας» (στά χρόνια 1970-74 κατά τόν Πέτρο Μάρκαρη), ἡ ὁποία στή συνέχεια καταλάγιασε καί καταστάλαξε σέ μιά σταθερή σχέση τοῦ ἐλληνικοῦ θεατρικοῦ χῶρου μέ τήν μπρεχτική δημιουργία.

Γιά τό ἔργο, τήν προσωπικότητα καί τή συνεισφορά τοῦ Μπέρτολτ Μπρέχτ δέν εἶναι δυνατό νά ἔχει κανεῖς ὀλοκληρωμένη εἰκόνα ὅμως, ἂν δέ λάβει ὑπόψη του τίς θεωρητικῆς ἀναζητήσεις τοῦ συγγρα-

φέα, οι οποίες αποτέλεσαν για τόν ίδιο ουσιαστικό πεδίο δραστηριοποίησης και σε καμία περίπτωση απλό πάρεργο. Από τα διάφορα κείμενα του συλλογικού τόμου είναι δυνατό να κατατάξει κανείς τόν θεωρητικό Μπρέχτ σε κάποιο ή κάποια διακριτά πεδία θεωρητικής παραγωγής, μπορεί να αποκομίσει ίσως και κάποιες νύξεις για τό επίπεδο τών θεωρητικών του παρεμβάσεων στα πλαίσια της εποχής. Βέβαιο είναι ότι οι θεωρητικές παρεμβάσεις του, οι οποίες ασφαλώς κάθε άλλο παρά ύστερούσαν σε φιλοσοφικό υπόβαθρο έναντι άλλων όμοτέχνων του (ας μὴν ξεχνοῦμε ότι, σε αντίθεση με τό γνωστό στίχο του Μαγιακόφσκι, ο Μπρέχτ είχε πράγματι ἐγκύψει «στοῦ Ἑγελου τούς τόμους», βοηθούσης και τῆς μαθητείας του στόν Κάρλ Κόρς), ὑπακούουν στό πρωτεῖο και τίς ἀνάγκες τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας και ὡς τέτοιες πρέπει νά κρίνονται. Για τό κατά πόσο οι θεωρητικές του ἐπεξεργασίες εἶναι οργανικά ζυμωμένες με τό ὑπόλοιπο ἔργο του μπορεί κανείς νά ἔχει τή μία ἢ τήν ἄλλη ἐκτίμηση, ὅμως ὁ φιλοσοφῶν Μπρέχτ δέν παύει νά εἶναι ταυτόχρονα και ὑπόδηλα ὁ δραματοουργός Μπρέχτ. Καί εἶναι ἔτσι περισσότερο ἀξιοθαύμαστος ἔχοντας ἀνατρέξει σε θεωρητικά ζητήματα ὁρμώμενος ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς τέχνης του και ὄχι ἔχοντας κάνει ἀπλῶς κάποια φιλοσοφικά «διαλείμματα» (σ' αὐτήν τήν ἐκτίμηση συγκλίνουν μεταξύ ἄλλων τόσο ὁ Φρίντριχ Τζέμσον ὡς και ὁ Δημήτρης Καρύδας). Ἡ ποιότητα τῆς αἰσθητικῆς του ἀπέχει ἐπίσης πόρρω ἀπό μιά θεωρητική κατασκευή με τούς ὅρους μᾶς ἐκ τών ὑστέρων ἐφαρμογῆς σε ἓνα ἐξωτερικό πρὸς τή φιλοσοφία πεδίο.

Ὁ δρόμος τοῦ Μπρέχτ πρὸς τό μαρξισμό δέν μπορεί νά ἀνιχνευθεῖ χωρίς μιά σύνδεση με τίς κεντρικές διαμάχες και ἀναζητήσεις πού διαπερνούσαν τόν εὐρωπαϊκό μαρξισμό πρώτης γραμμῆς κατά τό μεσοπόλεμο. Ἐκκινώντας ἀπό τήν ἀναπαραγόμενη με πολλούς τρόπους και κάθε ἄλλο παρά ἀβάσιμη ἐκτίμηση ὅτι τό θεωρητικό ἔργο τοῦ Μάρξ στερεῖτο ἐνός θετικά ἀρθρωμένου φιλοσοφικοῦ θεμελίου, πολλοί ἐπιχείρησαν τότε νά «καλύψουν τό κενό» ἀνοίγοντας ἓνα κρίσιμο πεδίο διαλόγου με τίς «ἐξωτερικές» φιλοσοφίες, ἓνα πεδίο πού προσέφερε τίς ἐναλλακτικές λύσεις, εἴτε τοῦ ἐμπλουτισμοῦ τῆς μαρξιστικῆς σκέψης, εἴτε τῆς ἀφομοίωσής της σε ὑπέρτερες ἐνότητες. Τό γενικό αὐτό περίγραμμα τῆς πρώιμης ἱστορίας αὐτοῦ πού ἀργότερα ἐμελλε νά ἀποκληθεῖ «δυτικός μαρξισμός» εἶναι λίγο πολύ γνωστό. Σημασία ἔχει ὅμως νά ἐπισημανθεῖ πῶς ὁ Μπρέχτ ἀνήκει οὐσιαστικά σε κείνους πού ἀποδέχτηκαν ὀλόφυχα τήν πρόκληση τοῦ διαλόγου. Δέ μπορεί λοιπόν παρά νά εἶναι ἐπίκαιρος ἓνας συγγραφέας πού μᾶς προσέφερε ἓνα ἔργο χαρακτηριζόμενο «ἀπό τόν συνεχῆ ἀναστοχασμό τών αἰσθητικῶν του προκειμένων σε συνδυασμό με τήν πρόσληψη τών σύγχρονων ριζικῶν τομῶν στις θετικές ἐπιστήμες, ἀλλά και τήν ψυχολογία και τήν κοινωνική θεωρία με ἀποκορύφωμα τίς μαρξιστι-

κές ιδέες, ιδιαίτερα ὡς πρὸς τήν ἀνάδραση θεωρίας και πρακτικῆς τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς» (ὅπως τονίζει ὁ Δημήτρης Καρύδας, σ. 408). Με τήν ἔννοια αὐτή, ἢ «παρεμβατική σκέψη» τοῦ Μπρέχτ πρέπει νά ἐκλαμβάνεται ὄχι ὡς ἰδεολογική τοποθέτηση, ἀλλά ὡς «πρακτική ἀπαίτηση, πού ὑπαγορεύεται ἀπό τίς ἀνάγκες προσανατολισμοῦ μέσα στό ἀδιαφανές πλέγμα τών συγκρούσεων και τών ἀντιθέσεων τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας» (ὅ.π.). Σέ τελευταία ἀνάλυση αὐτό πού εἶχε νά διδάξει ὁ Μπρέχτ δέν ἦταν ὁ ἐγχειριδιακός μαρξισμός, ἢ κάποιες φιλοσοφικές πρῶτες ἀρχές, ἀλλά μιά μέθοδο με τήν εὐρύτερη ἔννοια τῆς δέξινσης τῆς κριτικῆς σκέψης (πρβλ. στό κείμενο τοῦ Φρίντριχ Τζέμσον, σ. 85).

Ὁ Μπέρτολτ Μπρέχτ ὑπῆρξε ἴσως περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον δημιουργό τοῦ θεάτρου λάτρης τών ἀντιθετικῶν ἢ και ἀντιφατικῶν πνευματικῶν συσχετισμῶν, ὅπως ἐπίσης και θεωρητικός με ἀγαπημένο ἀντικείμενο τό ἀναπόφευκτο τών ἀλλαγῶν. Ὁ σημερινός κόσμος θά ἐπιβεβαίωσε μᾶλλον περισσότερο ἀπό ὅσο ὁ ἴδιος θά μπορούσε νά φανταστεῖ τήν ὀρθότητα και τή γονιμότητα τών θεμελιωδῶν του αὐτῶν ἀφετηριῶν. Τό ὅτι οι ἀλλαγές αὐτές σε γενικές γραμμές ὁμολογουμένως δέ βρίσκονται στήν κατεύθυνση πού ἐκεῖνος ἐπιδίωξε (πρβλ. τήν πρώτη φράση τοῦ προλόγου τῆς Νάντιας Βαλαβάνη, σ. 11) μᾶλλον σε πρώτη φάση θά τοῦ ἐνέσπειρε ἀμηχανία. Ἀπό κει και πέρα μπορεί κανείς νά ὑποθέτει με μικρότερη ἢ μεγαλύτερη αὐθαρεσία ἂν ὁ Μπρέχτ θά «ἀνθίζε» ἢ θά καταδυθιζόταν σε ἓναν κόσμο σάν τό σημερινό. Τό πιό σημαντικό ἀπό τά ἐρωτήματα πού εἶναι καταδικασμένα νά μείνουν ἀναπάντητα θά ἦταν ἴσως τί περισσότερο και πιό συγκεκριμένο θά εἶχε νά μᾶς πεῖ σήμερα ἀπό τό ὅτι, μαζί με ὅλους τούς κόσμους, ἔτσι και ὁ σημερινός δέν εἶναι προορισμένος νά μείνει αἰώνια. Προτοῦ ὅμως παραδοθῶμε στήν ἀλλόκοτη γοητεία τών ὑποθετικῶν ἐρωτημάτων ἄς συνειδητοποιήσουμε τή σημασία τῆς ἐνασχόλησης με τόν Μπρέχτ στήν ἐποχή μας πού φαίνεται νά ἐκφεύγει δραματικά τών δικῶν του ὁραμάτων και στοχοθεσιῶν. Με αὐτόν τόν τρόπο τοῦ ἀποδίδουμε συγκριτικά μεγαλύτερη τιμή ἀπό ἐκείνη πού θά τοῦ ἀναλογοῦσε σε ἓναν κόσμο εἰδυλλιακῆς ἐκπλήρωσης τών ὁραμάτων του. Καί ὡς κι ἂν ἐκεῖνος εἶχε ἀναγάγει τή συγκεκριμένη στράτευση σε πεμπτουσία τῆς σκέψης και τῆς δημιουργίας του, οι πιό συγκεκριμένες πτυχές τοῦ ἔργου του μᾶλλον συνηγοροῦν στό ὅτι τελικά ὁ κόσμος τῆς ἀρμονικῆς κατίσχυσης τών σοσιαλιστικῶν ὁραμάτων, στήν καλύτερη περίπτωση προῖόν τῆς ἄρσης τῆς διαλεκτικῆς μέσα στήν ὄνειροπόληση, θά τοῦ ἦταν μᾶλλον περισσότερο ξένος ἀπό τόν σημερινό (αὐτή μοιάζει νά εἶναι και ἡ ἀποψη τοῦ Φρίντριχ Τζέμσον, βλ. σ. 83).

Γιώργος Ἡλιόπουλος

ΑΝΙΣΤΟΡΗΤΟ

Ἐλάχιστα, γιά τήν ἀφηγηματική στροφή τῆς σύγχρονης ποίησης
καί τόν Σπύρο Βρεττό*

τοῦ Κώστα Βούλαρη

Πρίν ἀπό λίγο καιρό, γράφοντας στά «Ἐνθέματα» τῆς *Κυριακάτικης Ἀύγης* (3/2/2002) γιά τήν ἀνθολογία *Γενιά τοῦ '70* τῶν ἐκδόσεων Ὀμβρος, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε μέ ἐπιμέλεια τοῦ Δημήτρη Ἀλεξίου καί εἰσαγωγή τοῦ Ζήρα, καί ἔχοντας πλήρη συνείδηση τοῦ βαριοῦ συμβολικοῦ φορτίου τῆς κίνησής μου, υποστήριξα πῶς τά τελευταῖα χρόνια ἀρκετοί ἀπό τούς νεότερους ποιητές, ἀπ' αὐτούς πού ἐνηλικιώνονται καί ἐμφανίζονται στή Μεταπολίτευση (1974-1989), ἔχουν ἀρχίσει νά μᾶς δίνουν μιά ποίηση διαφορετική, στίς περισσότερες περιπτώσεις μὴ ἀναμενόμενη ἀπό τή φορά τῆς μέχρι τώρα ποιητικῆς τους. Ἰσχυρίστηκα μάλιστα, πῶς ἔτσι διακόπτεται ἡ συνέχεια ὡς πρὸς τούς ποιητές τοῦ '70 καί ἐπιπλέον, πῶς ἴσως θρῆσκόμεστε πρό μᾶς σημαντικῆς τομῆς στή διαδρομὴ τοῦ ποιητικοῦ λόγου, τομῆς πού πιθανόν νά προσκτῆσει σημασία ἀνάλογη μέ τὴν ἐμφάνιση τῆς γενιᾶς τοῦ '30, παρ' ὅ,τι αὐτές οἱ ἀντιστοιχίσεις πάντα εἶναι προβληματικές, ἀκόμα καί ἂν πρόκειται γιά δύο ἐξ ἴσου μεταβατικές ἱστορικές στιγμές. Τέλος, ἀναλαμβάνοντας, κατ' ἀρχὴν ἀλλὰ ἀνεπιφύλακτα, τίς εὐθύνες πού ἀπορρέουν ἀπὸ τέτοιες βαριές κουβέντες, εἶπα πῶς ἂν ἐκ τῶν πραγμάτων, δηλαδή ἐκ τοῦ ἔργου τους, ἐπιβληθεῖ νά διαχωρίσουμε, νά ὀνοματίσουμε καί νά συστεγάσουμε ὅσους ἀπ' τὴν ὁμάδα τῶν ποιητῶν τοῦ '80 ὀδηγοῦνται σέ ἄλλους δρόμους, ὁ πλέον δόκιμος ὄρος θά εἶναι «γενιά τοῦ '89». Λέγοντας ὅλα αὐτά τά ὠραῖα καί σχηματικά, πού ἴσως φαντάζουν κάπως, μέσα στήν αὐτοαναφορικότητά τους, γνωρίζω πῶς ἐπωμίσθηκα τὴν εὐθύνη

* Τό ὡς ἄνω κείμενο διαβάστηκε στό «Κέντρο Λόγου καί Τέχνης 104», σέ ἐκδήλωση γιά τόν Σπύρο Βρεττό, στήν ὁποία συμμετείχαν ἐπίσης ὁ Ἀλέξης Ζήρας καί ὁ Φίλιπ Ράμπ.

νά τά ἀποδείξω, ἐνῶ οἱ ποιητές, μέ τὴν ποίηση πού μέλλει νά γράψουν, θά πρέπει νά τά ἐπιβεβαιώσουν, παρ' ὅ,τι δέν τό ὀφείλουν. Πρὸς τό παρόν βέβαια, ὡς μόνο τεκμήριο ἔχουμε τό παραδεδομένο ἔργο τους καί ἐπ' αὐτοῦ ὁ λόγος, ἰσομερῶς μάλιστα κατανεμημένος στίς ὀφειλόμενες προκαταρκτικές ἐξηγήσεις καί στόν τιμώμενο ἐδῶ ποιητὴ Σπύρο Βρεττό.

Ἀνάμεσα στίς διαπιστώσεις οἱ ὁποῖες μέ ὀδήγησαν στά προηγουμένα, μιά βασική θέση κατέχει ἡ στροφή ἀρκετῶν νεότερων ποιητῶν πρὸς ἀφηγηματικές τεχνικές, στροφή πού κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μέ τό γεγονός, ὅτι ἡ μεγάλη τομὴ τῆς γενιᾶς τοῦ '30 φαίνεται νά ἐξαντλεῖ τὴ δυναμικὴ τῆς. Ἐπ' αὐτοῦ, ὅμως, δύο λόγια. Ἄν τό πέρασμα στόν ἀστερισμό τοῦ μοντερνισμοῦ συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν μεγάλων κοσμολογικῶν ἢ ἐθνοφυλετικῶν ἀφηγήσεων, πού τοποθετοῦσαν τόν ποιητὴ στή θέση τοῦ προφήτη ἢ τοῦ ταγοῦ (χαρακτηριστικό παράδειγμα καί τελευταῖα ἀπόληξη ὁ Ἄγγελος Σικελιανός), στά πλαίσια τοῦ μοντερνιστικοῦ κινήματος συγκροτήθηκαν πάλι μεγάλες ἀφηγήσεις, ἂν καί σαφῶς μικρότερου εὗρους, ὅμως μέ κύριο χαρακτηριστικό τὴ μερικότητά τους. Τό ὅλον, ὁ κόσμος καί ὁ ἰδρυτικός λόγος δίνουν τὴ θέση τους σέ διασπάσεις τους, σέ ἀντιτιθέμενες καί συχνά ἀσυμφιλίωτες εὐθέως ἀνταγωνιστικές ἐκδοχές τους, ἐνῶ οἱ νέες συνθέσεις καί οἰονεῖ ὀλοποιητικές ἀπόπειρες ὑποχρεοῦνται νά εἶναι αἰσθητικά πιό χαλαρές καί εὐέλικτες, ἐνῶ θεματικά λιγότερο πολυσυλλεκτικές. Βαίνοντας ἀπὸ τά χρόνια τοῦ '30 πρὸς τὴ μεταπολεμικὴ ποίηση καί καταλήγοντας στήν ὁμάδα ποιητῶν τοῦ '70, καθῶς καί στίς πρῶτες ἐμφάνσεις τῶν νεότερων στά χρόνια τῆς Μεταπολίτευσης, ὁ κατακερματισμὸς ἐντείνεται καί τό ὀπτικό πεδίο συρρικνώνεται. Ὁ ποιητικὸς λόγος φθάνει κάποτε νά εἶναι μονοσήμα-

ντος και τό κυριότερο, σταδιακά απέμπολεϊ κάθε συνθετική του αξίωση. Έξαιρέσεις βέβαια υπάρχουν, και διατρέχοντας τις τρεις προηγούμενες δεκαετίες θά μπορούσαν νά αναφερθούν αρκετές περιπτώσεις, θί όποιες όμως δέν αλλάζουν τό τοπίο, γιατί δέν ανακόπτουν, παρά όριακά, τή γενική κατεύθυνση τών πραγμάτων.

Περί τό 1989 (ή χρονολογία είναι απλώς μία χρονολογία, αλλά επισημοποιεί σέ πολιτικό και διεθνές επίπεδο τό τέλος μιās ολόκληρης εποχής), ή συζήτηση για τό τέλος τών μεγάλων αφήγήσεων, τό τέλος τής ιστορίας, τόν θάνατο τής λογοτεχνίας και του συγγραφέα όχι μόνο θρίσκεται στην ήμερήσια διάταξη, αλλά ακολουθεί και επιτείνει τήν απογύμνωση του θεματικού υλικού, τήν μοριακή κατάτμηση του λόγου, τόν έξοβελισμό του συναισθήματος, τήν απαξίωση του λυρισμού, δημιουργώντας ένα ασφυκτικό πλαίσιο για τή σύγχρονη ποιητική δημιουργία. Είναι όμως και ή στιγμή που αρχίζουν νά εμφανίζονται οι αναδράσεις, μέ όχημα κάποιες ιδιότυπες, ασύμπτωτες και έντόνως αφηγηματικές ποιητικές. Μιά άλληλουχία γεγονότων αρχίζει μέ τό *Τριώδιο* (1991) τών Διονύση Καψάλη, Γιώργου Κοροπούλη και Ήλια Λάγιου, τό όποιο επικυρώνεται δυό χρόνια αργότερα μέ τήν τετραμερή *Ανθοδέσμη*, διά τής προσθήκης και του Μιχάλη Γκανά. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, ή ποίηση αρχίζει νά αφηγείται τήν ιστορία της, για τήν ακρίβεια τήν ιστορία τών τεχνοτροπιών της, φωτίζοντας επιπλέον τόν προδρομικό χαρακτήρα του έργου του Λάγιου, ό όποιος ήδη από τά πρώτα χρόνια τής δεκαετίας του '80 καταγράφεται ως μία διακριτή όσο και διαφορετική περίπτωση. Η συνέχεια θά οδηγήσει τους ποιητές αυτούς σέ δρόμους αποκλίνοντες, αφήνοντας μετέωρη και όλη τή φιλολογία που αναπτύχθηκε μέ αφορμή τήν συστέγασή τους, μαζί και τή ρετσέτα τής παρωδίας. Έτσι, ή ποίηση του Διονύση Καψάλη, εκκινώντας από τή νοσταλγική αναδίωση τών παραδοσιακών μέτρων, επέστρεψε και συνεχίζει νά επιστρέφει, συστηματικά και προγραμματικά, σέ προνεοτερικές μορφές, μέ κυρίαρχο πρόταγμα μία αντίθετη πειθαρχία, ενώ ό Κοροπούλης επιδίδεται σέ ένα συμπίλημα πρωτοφανούς εύρους, χωρίς τέλος (και μέ τις δυό σημασίες τής λέξης), όπου δάνεια, παραδιακά στοιχεία και φευγαλέες πρωτογενείς προυέτες συναποτελούν ένα ασυμφές αλλά γοητευτικό λυρικό παλίμψηστο. Αντίθετα, ό Λάγιος, παρά τά επιφαινόμενα, δέν προσφεύγει στην ένδοκειμενικότητα ελλείψει αξιόλογων πρωτογενών ερεθισμάτων, αλλά διατρέχει ολόκληρη τήν ποιητική παράδοση, έπιζητώντας όμως τή σύνθεση μιās νέας, συνεκτικής και ισχυρής αφήγησης, ή όποία τοποθετείται, αισθητικά μά και πολιτικά, ακριβώς στην στιγμή του «τέλους τών μεγάλων αφήγήσεων», μέ τό αγωνιώδες αίτημα νά ξαναρχίσει τό παιχνίδι απ' τήν αρχή. Τήν αφετηρία ενός καινούριου μεγάλου αφηγη-

ματικού ποιήματος αναζητά και τους όρους του διαμορφώνει ό Λάγιος, γι' αυτό και είναι όχι μόνο λάθος, νά διαβάζεται π.χ. ή *Έρημη γη* του ως παρωδία τής έλιωτικής *Έρημης χώρας*, αλλά και ακύρωση του όλου ποιητικού του εγχειρήματος.

Τό 1991, όμως, εκδίδονται και οι συλλογές τών Γιώργου Μπλάνα *Η Νύχτα* και Χάρη Βλαβιανού *Η νοσταλγία τών ουρανών*, οι όποιες σημαδεύουν τή στροφή τών δυό αυτών ποιητών σέ φιλοσοφικές άτραπούς, σέ αφηγήσεις που εκκινούν από και εδράζονται στην ιστορία τών ιδεών, παρ' ότι στην συνέχεια θά ακολουθήσουν δρόμους αποκλίνοντες, ό μέν Βλαβιανός προς τήν επικράτεια του συγχρονικού βιωματικού, ό δέ Μπλάνας προς μή υποστασιοποιημένες εκφράσεις του διαχρονικού, μέσω τής έξακτινωτικής δυναμικής ιστορικών υποκειμενικότητων. Επίσης, ανάμεσα στο 1989 και τό 1998, θά μεσολαβήσουν εννιά χρόνια έκδοτικής σιωπής του Βαγγέλη Κάσσου, μέχρι νά μάς δώσει τή συλλογή *Αδιαπέραστο φως*, όπου οι άλλεπάλληλοι δραματικοί μονόλογοι, ή επιστράτευση εμβληματικών μορφών απ' όλη τή διαδρομή τής ιστορίας, τής σκέψης και τής τέχνης, δημιουργούν σταθερά ερείσματα και προκεχωρημέθους θύλακες, ώστε ό ποιητικός λόγος νά συναρθρωθεί εκ νέου μέ αφηγήσεις τής διαχρονίας τών όντολογικής φύσεως έρωτημάτων του ανθρώπου και τής καλλιτεχνικής δημιουργίας. Παράλληλα, ή Μαρία Κούρση επιλέγει ένα φαινομενικά άθωο αλλά ακραίο δρόμο, στεγάζοντας τά μικροποιήματα τής κάθε συλλογής της κάτω από τίτλους, οι όποιοι συναποτελούν ένα ακόμα ποίημα. Μάλιστα, στο τελευταίο της βιβλίο *Νομίζουν ότι λείπω* (2001) οι τίτλοι τών ποιημάτων συμπληρώνουν δυό σειρές, οι όποιες όμως δέν επαναλαμβάνουν τό κυλιόμενο ποίημα που δοκιμάστηκε παλαιότερα στο *Πιστό αντίγραφο μέ μαλλιά* (1987) ή τό παρατακτό σχήμα που επέλεγε στο *Δωμάτιο τών ξένων* (1993), αλλά συνιστούν μία δεύτερη, αποστασιοποιημένη ματιά, εισάγουν ένα τρίτο πρόσωπο, τό όποιο υπό λοξή γωνία παρατηρεί και σχολιάζει, συγκρατεί και συνδέει τις πράξεις και τις λέξεις του πρώτου που κατά κύριο λόγο αφηγείται. Έτσι, ή Κούρση φθάνει νά δημιουργήσει μία άπροσμενη έκδοχή πολυφωνικής αφήγησης.

Στήν ποίηση του Σπύρου Βρετου ή τομή πρέπει νά τοποθετηθεί ανάμεσα στο τελευταίο βιβλίο του, που φέρει τόν χαρακτηριστικό τίτλο *Απιστόρητο* (1999), και στα προηγούμενα, τά όποια, τέσσερα τόν αριθμό, αρχής γενομένης μέ τή συλλογή *Ός Αζτέκοι στις Αζόρες* (1985), είναι όντως αντιπροσωπευτικά και από τά πιο αξιόλογα δείγματα τής δημιουργικής συνέχειας και τής άμεσης προέκτασης τής ποίησης του '70, μέσω τών νεότερων ποιητών τής «ομάδας του '80», οι περισσότεροι από τους όποιους εξακολουθούν και σήμερα νά γράφουν μέσα στο δεδομένο γενικό πλαίσιο και νά προσφεύγουν σέ έλεγχομένες

ἀνακαινιστικές απόπειρες, είτε δοκιμάζοντας γλωσσοκεντρικές πρακτικές, είτε, κυρίως, ἐπεξεργαζόμενοι ἐπανακαθορισμούς του δοκιμασμένου (καί δοκιμαζόμενου) λυρικού παραδείγματος, με κυρίαρχες τις ἐξπρεσιονιστικές, τις μεταφυσικές ή τις ποιητικοκεντρικές ἀποχρώσεις, ἔστω καί ἂν συχνά ή φορά της ποιητικής τους δείχνει νά ὑπερβαίνει τις ὅποιες προθέσεις. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, στήν τελευταία συλλογή του Θανάση Χατζόπουλου *Κελί* (2000) τά διλήμματα του ποιητή, πού ἀφορούν τούς ἐκφραστικούς τρόπους ἀλλά ἀκόμα καί τή θεματική του, ἐρχονται σέ πρῶτο πλάνο, ή ἀνομοιογένεια τῶν ποιημάτων φθάνει νά χαρακτηρίζει τή συλλογή, ή συνεκτικότητα του ὕφους κερδίζεται ἀλλά καί συνεχῶς ἀνακύπτει ὡς τό μέγα ζητούμενο, καί μάλιστα μετά ἀπό μιὰ γόνιμη διαδρομή δέκα ποιητικῶν βιβλίων, ή συνέχεια του ποιητή δέ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ προβλέψιμη. Τί ἄλλο γιά νά μιλήσει κανείς γιά ἓνα ἀκόμα τεκμήριο της μεταβατικότητας της στιγμῆς;

Ἐδῶ ὅμως πρέπει νά σταματήσω, παρ' ὅτι αὐτή ή στοιχειώδης ἀνιχνευτική περιήγηση δέν ὀλοκληρώθηκε. Ὅχι μόνο γιατί ἐπείγει νά περάσω στόν Σπύρο Βρεττό, ἀλλά καί γιατί κινδυνεύουμε νά διολισθήσουμε στήν κατάρτιση ἑνός πρόχειρου καί συνοπτικοῦ καταλόγου της «γενιάς του '89», πράγμα τό ὁποῖο θεωρῶ ὄχι μόνο ἄστοχο ἀλλά καί ἀνεπίτρεπτο καί ὀπωδότητε ἀνώριμο. Καί ἐλάχιστα διορατικό, θά πρόσθετα, γιατί καί σέ ἄλλους ποιητές ὑπάρχουν ἰσχυρότατοι ἀφηγηματικοί πυρῆνες (ἐνδεικτικά ἀναφέρω τόν *Μιχαήλ* του Στρατή Πασχάλη), οἱ ὁποῖοι πρέπει νά ἀξιολογηθοῦν, ἀλλά ἴσως μέλλει καί νά σχηματοποιηθοῦν κατά τά ἐπόμενα χρόνια (ἐδῶ εἶναι ή περίπτωση του Βασίλη Λαλιώτη) καί οἴγουρα εἶναι λάθος ἓνα μόνο χαρακτηριστικό νά ἀναγορευεῖται σέ κριτήριο διαμόρφωσης ἑνός οἰονεῖ κανόνα. Ἄλλωστε, καί κατά τά πρῶτα χρόνια της ἐμφάνισης τῶν ποιητῶν του '70, προέκυψε ἓνα κοινό ἀμφισθησιακό ὕφος, τό ὁποῖο ὅμως σύντομα ἐγκαταλείφθηκε. Τέλος, ἂν δικαίωμα του κριτικοῦ εἶναι νά ὑπερασπίζεται τις προτιμήσεις του, ἀκόμα καί τις ἐμμονές του, ὑποχρέωσή του εἶναι νά ἀνοίγει καί ὄχι νά κλείνει τό παιχνίδι, ἔστω καί ἂν σήμερα ὁ κριτικός διεκδικεῖ περισσότερο δικό του χῶρο, περισσότερη ἐλευθερία ἀπό τις συμβάσεις της φιλολογίας, γιά νά ὀργανώσει, γιατί ὄχι, τή δικιά του ἀφήγηση. Ἐν κατακλείδι, θά σημειώσω μόνο πῶς οἱ ἀφηγηματικές τεχνικές τῶν ποιητῶν του '89, δέν συνιστοῦν κάποια ἀπόπειρα οἰκειοποίησης ἑνός χαμένου παρελθόντος, οὔτε διομηχανία εἰκονικῶν ἀναπαραστάσεων, διά της προσφυγῆς π.χ. στήν ἀναπαραγωγή της ποιητικῆς τελετουργίας, οὔτε βέβαια ρέπουν πρὸς ἀπομμήσεις της ἴδιας της ποίησης. Πρόκειται, μᾶλλον, γιά ἀφηγηματικές κατασκευές ἐν χώρῳ, μέ ὑλικά σύγχρονα καί ἀνομοιογενή, πού ἐν συνόλῳ παραπέμπουν τις ἀναπαραστάσεις του βιωματικοῦ καί διανοητικοῦ παρόντος

στά πλαίσια μιᾶς ἐπιζητούμενης νέας ἱστορικότητας, τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά της ὁποίας προσώρας ἀγνοοῦμε. Ἦδη ὅμως εἶναι πολύ νά ἀναδεικνύεται ή ἔλλειψή της, νά διαφαίνεται τό αἴτημα της δημιουργίας της.

Περνάμε ὅμως στόν Σπύρο Βρεττό καί στό *Ἀνιστόρητο*. Θέλω ἐξ ἀρχῆς νά δηλώσω πῶς θεωρῶ τήν ἐν λόγῳ συλλογή ἐνδεικτική αὐτοῦ του νέου ποιητικοῦ κλίματος πού προσπάθησα νά περιγράψω, γι' αὐτό καί βρῖσκω ἐνδιαφέρουσα τήν ἰδέα νά ἐξετασθεῖ σέ συνάφεια μέ τήν ποίηση του Γιώργου Σεφέρη καί εἰδικά μέ τό *Μυθιστόρημα*, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά χαρακτηριστικά ἔργα της γενιάς του '30 καί, βέβαια, ἓνα ἀπό τά κορυφαία του ἑλληνικοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα.

Ἐν ἀρχῇ οἱ τίτλοι τῶν δύο αὐτῶν ποιητικῶν συνθέσεων: *Μυθιστόρημα* καί *Ἀνιστόρητο*. Κοινή τους ρίζα ή ἱστορία, ἀλλά στόν τίτλο του Σεφέρη τό δεύτερο συνθετικό «ἱστόρημα», ἀκόμα καί μέ τήν ἠχητική του περαιτέρω κατάτμηση σέ «ἱστό» καί «ρημα», ἀναδίδει τήν ἐδραία καί πρωτογενή του ἰσχύ, ή ὁποία ὀρίζεται, τονίζεται καί γενικεύεται μέ τό μορφολογικό καί ἀφηγηματικό εὔρος πού ἐνσωματώνει καί ἀναπέμπει ή εἰδολογική κατασκευή «μυθιστόρημα». Ἀντίθετα, τό *Ἀνιστόρητο* του Βρεττοῦ ἔχει ἀφετηριακά ἐνσωματώσει μιὰ σχέση ἀνάμεσα στό γεγονός καί τήν ἀφήγησή του, ἔχει καταθέσει μιὰ ἐπιφύλαξη ἀνάμεσα στήν ποίηση καί τή δυνατότητά της νά ὑπάρξει (ἐν τέλει ἀνάμεσα στό λόγο καί στήν κειμενική πραγματικότητα), ἔχει ἀποτυπώσει μιὰ ρωγμή στήν ἀκολουθία του χρόνου. Οἱ εἰδολογικές συνδηλώσεις του *Ἀνιστόρητου* εἶναι ἀσαφείς, γιατί δέν ἀρκεῖ ή ἐνδειξη «ποιήματα», ἀφοῦ, κατά τά μέχρι τώρα γνωστά, σέ αὐτή τήν ἐνδειξη θά ἀντιστοιχοῦσε κάτι ἄλλο, π.χ. τό «Ἄφατο». Τέλος, τό *Μυθιστόρημα* ἐγκαλεῖ τόν ἀναγνώστη ὡς ὑποκείμενο σέ μιὰ ἀφηγηματική σχέση, ἐνῶ τό *Ἀνιστόρητο* τόν προϋποθέτει σέ κατάσταση ἀμηχανίας, μαζί μέ τόν γράφοντα. Ἄπλως τόν προϋποθέτει παρόντα στήν ἀπόπειρα δημιουργίας μιᾶς συνθήκης ἐξιστόρησης, τόν καθιστᾶ μέρος ἑνός διακυβέματος καί ὄχι ἑνός σχεδίου.

Ἐκανα ὅμως λόγο γιά δύο ποιητικές συνθέσεις, ἔστω καί ἂν τό *Ἀνιστόρητο* ἀποφεύγει νά δηλώσει, μέσω της διάρθρωσῆς του, τή συνθετική ἀγωνία του. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ἀκόμα ἀντίστιξη μέ τό *Μυθιστόρημα*, ἀλλά καί μιὰ χαρακτηριστική συνέπεια τῶν προηγούμενων. Ὁ Σεφέρης πατᾶ στό στέρεο ἔδαφος της ποίησης καί ή ἀγωνία του ποιητή ἀφορᾶ κυρίως τις ἀναγκαῖες ἀνακαινιστικές πρωτοβουλίες του, ἐνῶ οἱ ἐκδορές τῶν ἱστορικῶν συμφραζομένων φθάνουν στά κρᾶσπεδα της ποιητικῆς του μέ τρόπο συντεταγμένο καί του ἐπιτρέπουν τήν ψύχραιμη ἐξέτασή τους, τή ἀξιοποίησή τους μέ τά μέσα της τέχνης του. Ὁ ποιητής ἐπεξεργάζεται ἀλλά καί φωτίζει τήν εὐελιξία τῶν μέσων του πάνω στό ταμπλό ἑνός κλειστοῦ

ιστορικού σχήματος, ή συνοχή του όποιου δέν εδράζεται βέβαια στή γραμμική καί έντόνως νοσταλγική συνέχεια (π.χ. του έλλητισμοῦ), οὔτε στήν έπιγονικότητα, ή όποία τονίζει ή έστω ὑποσκάπτει τήν αἴγλη τής προσηγηθείσης μεγάλης ιδρυτικής στιγμής, αλλά στή νόμιμη διαδοχή. Η συνθετική αφηγηματική φόρμα του σεφερικού *Μυθιστορήματος* έντάσσεται στή διαδικασία νομιμοποίησης τής ποιητικής του. Ο Βρεττός καί οι άλλοι ποιητές τής ὑπό διαμόρφωση γενιάς του '89, στεροῦνται τήν ιστορική συναίνεση σέ όποιαδήποτε συνθετική τους απόπειρα, γιατί δέ δικαιούνται νά επικαλεστοῦν κανένα τίτλο διαδοχής παρά μόνο τά ὑποθηκευμένα κιτάπια τής έπιγονικότητας, τά όποία όμως πιά δέν έχουν κανένα αντίκρουσμα. Μέ αὐτή τήν έννοια, ή αφήγησή τους ἀποκτά, κατ' ανάγκην, ἀκόμα καί παρά τή θέλησή τους, μιά ιδρυτική χροιά. Καί μιά συστολή βέβαια, ὄχι έκφραστική ὅπως του Έλύτη ή όποία ὑπερκεράσθηκε μέσω τής έπαφής του μέ τόν σουρρεαλισμό, αλλά συστολή πού ἀφορᾷ τόν ὀρίζοντα τῶν προσδοκιῶν του ποιητῆ σέ σχέση μέ τήν ἴδια τήν ποίηση, τήν όποία όμως, παρ' ὅλα αὐτά, εἶναι ἀναγκασμένος νά τήν προωθήσει, νά τήν συναρθρώσει μέ τά εὐρύτερα αἰτούμενα του ιστορικού παρόντος. Ἀλλά ὑποχρεωτικά μέ τά εὐρύτερα, γιατί τώρα οι ἐκβολές εἶναι ἀπρόβλεπτες, ἄδοξες καί ἐν τέλει ἀπομυθοποιημένες. Ο σημερινός ποιητής πρέπει νά ἀφηγηθεῖ ὑπό τό βάρος τής έκπτωσης τής ιστορικά βιωμένης ἐμπειρίας, τής ἔλλειψης σαφοῦς καί ἰσχυροῦ έννοιολογικοῦ φορτίου στό φτωχό σακούλι τῶν Ἀλβανῶν ή Ἰρακινῶν μεταναστῶν, οι όποιοι περνοῦν μέσα στό *Ἀνιστόρητο* ὄχι πλέον σάν διβλικές, οὔτε κἄν σάν ἐφιαλτικές φιγούρες, ἀλλά σάν ἀφωνες παρουσίες. Ὅμως, ὁ σιωπηλός Ἑλλήνων προῦποθέτει τόν Ὀδυσσεά, γι' αὐτό καί μόνο μέ Ἑλληνορες δέ φτιάχνεται Ὀδυσσεα, οὔτε κἄν ἀνακαλεῖται. Αὐτή τή συνθήκη ἐξιστόρησης, ὡς προῦπόθεση γιά νά βλαστήσει ἐκ νέου ή ποίηση, ὁ Βρεττός εἶναι ὑποχρεωμένος νά τή δημιουργήσει μέ τά ὑλικά πού του εἶναι διαθέσιμα, ἄλλωστε μόνο ἀπό ὑλικά ἀποτελεῖται πιά ὁ κόσμος του, ἀνάμεσα σέ αὐτά ὑπάρχει καί ὁ ποιητής.

Στό *Μυθιστόρημα* ή ἀπρόσκοπτη χρήση προσωπέων ἐπιτρέπει στόν ποιητή νά δημιουργήσει ἰσχυρότατες συνάψεις ἀνάμεσα στήν προσωπική καί τή συλλογική περιπέτεια, δίνοντας στήν ἀφηγηματική σύνθεση τήν ἐπιδιωκόμενη ἔκταση καί στή φωνή του ποιητῆ τήν γοητευτική της διαύγεια μέσα ἀπό τίς διακυμάνσεις του τόνου της. Στό *Ἀνιστόρητο* εἶναι ἀσαφές ποιός μιλά καί σέ ποιόν ἀπευθύνεται, ἀσαφή καί κάποτε ἀπροσδιόριστα εἶναι καί τά πρόσωπα πού συμμετέχουν, ἐνῶ ή φωνή του ποιητῆ εἶναι διακριτή μόνο ὡς πρός τήν ὑφή της καί πρόκειται γιά φωνή ἀνθρώπινη μέσα σέ ἕναν πλῆθος ἡχων, μέσα στήν πολυσημία διάχυτων εἰκόνων. Η ἀπόσταση ἀνάμεσα σέ πρόσωπα καί προσωπεῖα ἔχει σχεδόν μη-

δενιστεῖ. Ἀκόμα καί ή έντονη μουσικότητα του λόγου του Βρεττου λειτουργεῖ μόνο σέ δεύτερο πλάνο, σάν «χαλί», γιά νά χρησιμοποιήσουμε μιά τεχνική ὀρολογία. Δέν προκύπτει ὡς ἀπαύγασμα του λόγου ἀλλά χρησιμοποιεῖται γιά νά συγκρατήσει τίς φυγόκεντρες δυνάμεις καί νά ὑποστηρίξει τίς ὑπόρρητες συνθετικές ἐπιδιώξεις.

Ἄς μή μᾶς ξεγελάσει τό τελευταῖο ποίημα τής συλλογῆς «Ὁ πρῶτος, ὁ ἄλλος, ὁ ποιητής καί τό καράδι» πού ἔχει σάν μότο τόν δῖτιχο του Σεφέρη

Τό καράδι πού τσ'εἰδέει τό λένε ΑΓ ΩΝΙΑ 937

γιατί οι στίχοι του Βρεττου

*Ἐξήντα χρονων τό σκαρί
τό '37 ξεκίνησε κι ἀκόμα τρέχει*

δέ μᾶς εἰδοποιοῦν μόνο πῶς πρόκειται γιά σαπιοκάραβο, ἀλλά καί γιά τό ιστορικό ἄνυσμα πού πλέον εἶναι ἐξήντα χρόνων καί κάτι, ἰσοῦται μέ μιά ἀνθρώπινη ζωή. Καί βέβαια, τό καράδι δέν ταξιδεύει πιά, ἀλλά «ἀκόμα τρέχει». Ἄν αὐτό τό ποίημα του Βρεττου ἐξεταστεῖ σέ σχέση μέ τό ἐμβληματικό ποίημα του Σεφέρη «Μέ τόν τρόπο του Γ.Σ.», ἀπ' ὅπου καί ὁ στίχος του μότο, μπορούμε νά δοῦμε ἀρκετά καθαρά πῶς ὁ μέν Σεφέρης, δηλαδή ὁ ποιητής του ἀκμαίου μοντερνισμοῦ, θεᾶται τόν κόσμο καί τό παρελθόν μέ τήν ἄνεση νά τόν θεᾶται εἴτε ὡς παρελθόν εἴτε ὡς ζῶσα, ἔστω καί παγωμένη, πραγματικότητα, ἐνῶ ὁ Βρεττός, δηλαδή ὁ σύγχρονος ποιητής, ὑπόκειται στό παρόν καί ὑπόκειται μέ τρόπο ἀπόλυτο. Ἄν ὁ ἀφειρητικός στίχος του ποιήματος του Σεφέρη

Ὅπου καί νά ταξιδέψω ή Ἑλλάδα μέ πληγώνει
ἐνσωματώνει τή βεβαιότητα του ὑποκειμένου πού αὐτοβούλως περιηγεῖται τή χώρα του, στό ποίημα του Βρεττου «Μέρες του 1995 μ.Χ.» ὁ ἀνέστιος περιπλανώμενος ἀπολογεῖται στήν ξεπαγιασμένη ζητιάνα Ἱστορία (ἔξοχη ἀντίστιξη μέ τόν μαρμαρωμένο καπετάνιο του Σεφέρη) καί ἔχοντας σωματοποιήσει τίς ἐνοχές του τής ἀπαντᾶ:

*Ἦταν χειμῶνας ξαφνικός.
Λάσπες στά πόδια μου καί κολλημένα χόρτα.
Κατέβαινα ἀπό σχισμένα κράτη.*

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΧΑΜΕΝΟ ΜΠΛΕ

Anna Seghers, *Εκείνο ακριβώς τό μπλέ,*

μτφρ. Γιώργος Δεπάστας, επίμετρο: Hélène Roussel, έκδ. "Άγρα, 'Αθήνα 2002

Η Νέττυ Ράιλινγκ, μέ τό ψευδώνυμο Άννα Ζέγκερς, γεννιέται τό 1900 στό Μάιντς τής Γερμανίας από έβραϊκή οικογένεια και πεθαίνει στό Ανατολικό Βερολίνο τό 1983. Τό όνομα Ζέγκερς προέρχεται από τόν Όλλανδό ζωγράφο Ηρακλή Ζέγκερς (Hercules Seghers, 1589-1638) τού όποιου τά υπέροχα τοπία θαύμαζε. Τό 1928 γίνεται μέλος τού Κομμουνιστικού Κόμματος. Μέ τήν έγκαθίδρυση τού χιτλερισμού στή Γερμανία αρχίζει ή μεγάλη περιπέτεια: Παρίσι, Μασσαλία και τό 1941 καταφέρνει μαζί μέ άλλους διανοούμενους νά φύγει μ' ένα φορτηγό πλοίο γιά τή Μαρτινίκα. Τελικά καταλήγει στό Μεξικό, όπου και παραμένει μέχρι τό 1947 πού επιστρέφει στό Βερολίνο.

Άν και ή ίδια δέν υπήρξε ποτέ σέ στρατόπεδο συγκέντρωσης, πήρε συνεντεύξεις από έξοριστους πρώην κρατούμενους και αυτές τίσ μαρτυρίες χρησιμοποίησε στόν *Έβδομο Σταυρό* (1942). Έγραψε πολλά δοκίμια, μικρές ιστορίες και νουβέλες μεταξύ τών όποιων *Η έκδρομή τών κοριτσιών πού χάθηκαν*, επίσης μεταφρασμένο από τίσ εκδόσεις Άγρα. Κυρίαρχες θεματικές στά έργα της: ή κοινωνική αδικία, οι έντονες πολιτικές αναταράξεις τού 20ού αιώνα, ή ιδέα τής επανάστασης. Ένεπλάκη ενεργά στήν πολιτιστική και πολιτική οικοδόμηση τού σοσιαλιστικού καθεστώτος. Ός αντίδοτο στήν καταπίεση τού «σοσιαλιστικού ρεαλισμού», πού γίνεται δόγμα στήν τέχνη τών σοσιαλιστικών χωρών, αναπτύσσει έναν άπλό και κομψό, περιεκτικό και λακωνικό τρόπο γραφής.

Τό 1967 γράφει τό *Εκείνο ακριβώς τό μπλέ* στήν Άρμενία, σχεδόν είκοσι χρόνια άφότου είχε εγκαταλείψει τό Μεξικό. Μετά από τόσα χρόνια συγκρούσεων στή σοσιαλιστική παράταξη και αναταραχών στήν πατρίδα της, ή Ζέγκερς ξαναζωντανεύει τό Μεξικό τής έξορίας της μέ διάθεση αναστοχασμού, νοσταλγίας και φιλοσοφικής ένατένισης. Ξαναγυρίζει στους τροπικούς ένδεχομένως γιά νά αναζητήσει κι εκείνη, όπως ό ήρωάς της, τήν ήρεμία και τή ξεστασιά, τή συμφιλίωση και τήν ουσία τής τέχνης. Έξάλλου, ήδη από τό 1948, μετά τά χρόνια τής έξορίας της, γράφει στόν Γκέοργκ Λούκατς: «Νιώθω πώς έχω μεταβληθεί σέ πάγο. Έχω τήν έντύπωση πώς βρίσκομαι στήν έποχή τών παγετώνων, τόσο ψυχρά μου φαίνονται όλα [...] πολλά πράγματα είναι όντως καταθλιπτικά [...] είτε πρόκειται γιά τή δουλειά, γιά τίσ φιλίες, είτε γιά θέματα πολιτικά ή ανθρωπιστικά».²

Ο άγγειοπλάστης Μπενίτο Γκερέρο ψάχνει άπεγνωσμένα νά βρει μιά σπάνια άπόχρωση τού μπλέ

χρώματος. Μ' αυτή τήν πολύτιμη σκόνη βάφει τά κεραμικά του. Όμως άπ' τή στιγμή πού μπλέκεται ή Άμερική στόν πόλεμο ή προμήθεια χρωμάτων και άλλων πρώτων ύλών σταματά. Οι γερμανικές εταιρείες πού παράγουν αυτά τά ύλικά μπαίνουν στή μαύρη λίστα, τά προϊόντα τους κατάσχονται και έτσι τό εμπόριο από τούς Γερμανούς προμηθευτές σταματά. Τό περίφημο χρώμα πού χρόνια χρησιμοποιεί ό Μπενίτο και έχει κάνει τά κεραμικά του περιζήτητα στήν αγορά, δέν βρίσκεται πλέον. Άπό κει και πέρα αρχίζει ή λυσσασμένη και αγωνιώδης αναζήτησή του, ψάχνοντας εκείνο τό ασύγκριτο μπλέ, «τό μπλέ πού κάνει τήν καρδιά σου νά άνοιγει», τό μπλέ πού ή άπαράμιλλη λάμψη του γοητεύει και αναστατώνει, «τό μπλέ πού άνήκε μόνο σ' αυτόν». Μιά περιπλάνηση στό Μεξικό τήν περίοδο τού Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Πώς μπλέκεται ό πόλεμος μέ τήν προσωπική αναζήτηση ενός Μεξικανού κεραμοπλάστη; Ό πόλεμος βρίσκεται μακριά δέν άφορά τούς ανθρώπους τού Μεξικού ή ίσως τούς άφορά μόνο στό μέτρο πού πλήττει τά συμφέροντά τους. Ό καθένας θέλει νά κάνει τή δουλειά του όσο πιό άνώδυνα και άποτελεσματικά γίνεται. Οι φτωχοί βιοπαλαιστές ζούν μέ τό όνειρο αλλά και τήν διαβολεμένη αναζήτηση αυτού τού όνειρου. Ό Μπενίτο θά γυρίσει όλο τό Μεξικό, θά ύποφέρει, θά μείνει χωρίς λεφτά, θά δουλέψει ως μεταλλωρύχος, θά κοιμηθεί σέ άθλια παραπήγματα, θά περπατήσει λόφους, ποτάμια, θά άνέβει άγκομαχώντας βουνά μέ σκοπό νά βρει τήν πολύτιμη χρωστική πού ψάχνει. Χωρίς νά λογαριάσει τίποτα, κρατώντας όμως τήν άξιοπρέπεια και ήθική του άνέγγιχτες. Σέ άντιδιαστολή προς τούς άστούς Μεξικανούς πού όλα θά μπορούσαν νά τά ξεπουλήσουν γιά τό προσωπικό τους όφελος και τό κέρδος.

Δύο είναι τά επίπεδα τής άφήγησης. Τό πρώτο περιγράφει τίσ περιπέτειες τής αναζήτησης ενός σπάνιου μπλέ από τόν άγγειοπλάστη Μπενίτο Γκερέρο, ενός μπλέ πού θά μπορούσε νά θυμίζει βαθιά θάλασσα φωτισμένη μέ ύποδρύχιο φωτισμό, ένα χρώμα πού ίσως μόνο στά όνειρά μας μπορούμε νά βρούμε. Τόσο λαμπερό και τόσο βαθύ. Τό μπλέ πού δέν αναδίδει μελαγχολία και θλίψη αλλά έσωτερική άνάταση, εύχαρίστηση και εύτυχία. Η αναζήτηση αυτού τού σπάνιου χρώματος μοιάζει νά βρίσκεται μονίμως στό πρώτο πλάνο, παρασύροντας και τόν άναγνώστη σέ μιά αγωνιώδη προσμονή.

Τό δεύτερο επίπεδο αναφέρεται στόν πόλεμο, τήν

ἀναγκαιότητα τοῦ ὁποῖου συμμερίζονται οἱ πολιτικοὶ τῆς χώρας – ἤδη ἔχει προηγηθεῖ ὁ βομβαρδισμὸς τοῦ Πέρλ Χάρμπορ – εἶναι ὡστόσο μακρινὸς στοὺς πολίτες τοῦ Μεξικοῦ. «Δέν εἶναι ὁ δικός μου πόλεμος», λέει ὁ ἐπιχειρηματίας Φερνάντες, ἀποψη πού ἐπαναλαμβάνεται λίγο πολύ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἥρωες. «Τί σχέση ἔχει τὸ μπλέ μας μέ τόν πόλεμο;», ἀπορεῖ ἡ γυναῖκα τοῦ ἀγγειοπλάστη Μπενίτο. Ὁ πόλεμος καί οἱ ἀλλαγές πού αὐτός ἐπιφέρει ἀκόμα καί στίς συναλλαγές – πολλές φορές ὄχι καθαρές – στίς τάξεις τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί πολιτικῶν τοῦ Μεξικοῦ.

Σάν κινηματογραφική ταινία περνᾶ μπροστά στά μάτια τοῦ ἀναγνώστη ἡ ἐνδοχώρα τοῦ Μεξικοῦ, τὰ σκαμμένα βουνά τῶν μεταλλωρυχείων, τὰ ἀπέραντα χρωματιστά λιβάδια, τὰ ἀπότομα φαράγγια, τὰ ρυάκια, τὰ ποτάμια, τὰ δάση ἀλλά καί οἱ ἄνθρωποι, οἱ περισσότεροι ἀγρότες, ἐργάτες, ζιετέγες καί λιγοστοὶ μεγαλοεπιχειρηματίες ἢ πολιτευόμενοι. Πόλεις καί κωμπολεις μέ ταβέρνες καί μικρομάγαζα πού πουλοῦν κίτρινα καί πράσινα ἀναψυκτικά, φασόλια πού ψήνουν κρέας γιά νά γεμίζονται τορτίγιας, χωριά μέ ξύλινες παράγκες ἢ καλύβες καί μικρές πουλκερίες,³ εἰκόνας ἀγορᾶς ὅπου οἱ πάγκοι μέ τὰ συμπρέρος εἶναι δίπλα σέ πάγκους μέ πῆλινα σκευή, καλάθια μαζί μέ κόσκινα, κλουβιά καί ψάθες.

Ἐνα Μεξικό τῆς ἡρεμίας, τῶν χρωμάτων, τῶν βιοπαλαιστών ἀλλά καί τῶν μεγαλέμπορων καί τῶν πλουσίων. Οἱ βίλια τοῦ βουλευτῆ Ραμίρες ἀπὸ τῆ μιά καί τὸ μικρὸ σπιτάκι τοῦ Μπενίτο μέ τὰ χρειώδη ἀπ' τὴν ἄλλη. Ρύζι καί μαῦρα φασόλια τὸ γεῦμα τῶν φτωχῶν, κρέας τὸ γεῦμα τῶν πλουσίων. Τὸ Μεξικό τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, τὸ Μεξικό στήν ἀρχὴ τῆς βιομηχανοποίησης. Οἱ πλούσιοι δροῦν μέ βάση τὸ οικονομικὸ συμφέρον, ἐπιδεικνύοντας ἀδιαφορία γιά τὸν ἀντίκτυπο τῶν κινήσεών τους, φτάνοντας στά ὄρια τῆς κερδοσκοπίας, ἐνῶ οἱ φτωχοὶ ἀγωνίζονται ἀπλῶς γιά νά μὴν πεθάνουν τῆς πείνας. Ὁ Μπενίτο ψάχνει ἀπεγνωσμένα τὸ χρῶμα του γιά νά μὴν ἐξαρτάται ἀπὸ τίς μεγάλες ἐταιρεῖες καί τὰ τράστ.

Ἡ Ζέγκερς προφανῶς μεταφέρει τὸ ἄρωμα καί τὸ χρῶμα τοῦ δικοῦ της Μεξικοῦ στό βιβλίο. Ἄν ἀναζητήσει κανεὶς στό χάρτη τὰ ἴχνη τῆς διαδρομῆς τοῦ Μπενίτο δέν θά τὰ βρεῖ. Δέν ὑπάρχει ἕνα χωριὸ κοντὰ στό Μεξικό μέ τὸ ὄνομα Σαντιάγκο Ἰεκουίντλα: ἂν καί ὑπάρχουν ἀρκετὰ μέρη μέ τὸ ὄνομα Σάν Ματέο, Σάν Μπλάς, Σάν Κριστομπάλ δέν εἶναι αὐτὰ πού συναντᾶ ὁ Μπενίτο.

Ἡ διαδρομὴ εἶναι φανταστική καί ἡ πορεία τοῦ Μεξικανοῦ κεραμοπλάστη γιά νά βρεῖ «ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ μπλέ» εἶναι ἀλληγορική. Ἡ διαδρομὴ εἶναι συμβατική καί ἡ Ζέγκερς μέ πινελιές γεμάτες χρῶμα ζωγραφίζει αὐτὴ τὴ χώρα, τοὺς ἀνθρώπους, τὴ ζωὴ τους, βρίσκει ὡς ἀφορμὴ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ μοναδικοῦ μπλέ γιά νά ἀφηγηθεῖ τίς περιπέτειες μᾶς ἐντέλει ὑπαρξιακῆς ἀναζήτησης. Ἡ ἱστορία αὐτὴ θά μπορούσε νά εἶναι τὸ ταξίδι τῆς προσωπικῆς ἀναζήτησης τοῦ καθενὸς πού φαίνεται ὁμως ὅτι ξεκινᾶ μόνο

ὅταν συμβεῖ νά χαθεῖ κάτι πολύτιμο. Στόν πόλεμο ὀφείλεται ἡ ἀπώλεια τοῦ μπλέ τοῦ Μπενίτο. Ὁ πόλεμος βάζει τὸν ἄνθρωπο σέ περιπέτειες πού μπορεῖ νά εἶναι ἐπώδυνες ὅσο καί εὐχάριστες, μοιάζει νά λέει ἡ Ζέγκερς στό βιβλίο αὐτό. Ὁ πόλεμος δέν ἔχει τὴ δύναμη νά καταστρέφει τὴν ἐλπίδα, τὸ ὄνειρο, τὴν ἐσωτερικὴ ἀναζήτησιν. Λειτουργεῖ ὁμως ὡς ἀφορμὴ γιά μιὰ μεγάλη καί δύσκολη διαδρομὴ ἢ ὅποια μπορεῖ νά εἶναι διδακτικὴ καί ἀπελευθερωτική.

Ἡ Ζέγκερς φαίνεται νά πιστεύει στήν οὐτοπία. Ἡ οὐτοπία ἐνός κόσμου ὅπου ὅλα εἶναι συμφιλιωμένα. Ὁ Μπενίτο εἶναι τεχνίτης-καλλιτέχνης, ἡ χρησιμότητα συμβαδίζει μέ τὴν ὁμορφιά, οἱ πελάτες ἐκτιμοῦν τὴν αἰσθητικὴ διάσταση τῶν προϊόντων. Ὅλα γίνονται ἀπλά χωρὶς ἰδιαίτερο κόπο γιά τὴν κατανόησιν τοῦ νοήματος τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Οἱ μετανυμίες εἶναι ἐνδεικτικὲς γιά τὴν κοσμοθεωρία τῆς Ζέγκερς. Κονσεψιόν (σύλληψη, ἀντίληψη), τὸ ὄνομα μᾶς ἡρωίδας, ζωγράφος αὐτὸς τοῦ ὁποῖου ἡ συγγραφέας οἰκειοποιήθηκε τὸ ὄνομά του, ὁ ἥρωας τῆς νουβέλας λέγεται Γκερέρο (ὑπαρκτὸ πρόσωπο-Μεξικανὸς τοιχογράφος καί σχεδιαστής). Ἡ σύλληψη, ἡ ἰδέα, ἡ σκέψη πᾶνε μαζί μέ τὴν τέχνη, δέν διαχωρίζονται, πλουτίζει ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, δέν λειτουργεῖ περιοριστικά ἢ ἐννοια ἀλλά συμπορεύεται μέ τὴν αἰσθητική. Ὑπάρχει αἰσιοδοξία στήν ἱστορία αὐτὴ καί ἡ σιγουριά ὅτι αὐτὸ πού ψάχνουμε, ὅταν πιστέψουμε ὅτι ὑπάρχει, μπορεῖ νά βρεθεῖ.

Ἡ ἔκδοση τοῦ παρόντος βιβλίου εἶναι ἰδιαίτερα προσηγμένη, παρατίθεται χρονολόγιο καί ἐργογραφία τῆς συγγραφέως καθὼς κι ἕνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἐπίμετρο ἀπὸ τὴν Ἑλέν Ρουσέλ⁴ ἐρχεται νά συμπληρώσει μέ διεισδυτικὲς καί καιρῖες παρατηρήσεις τὴ συγκεκριμένη νουβέλα. Ἡ μετάφραση ἀπὸ τὸν Γιώργο Δεπάστα δίνει ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ λιτό καί περιεκτικὸ ὕφος τῆς Ζέγκερς.

«Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά νιώσει μιὰ τέτοια ἐλπίδα, τέλεια καί σίγουρη, μόνο ὅταν ἔχει δοκιμάσει προηγούμενως πραγματικὴ στενοχώρια, πικρὴ ἀπογοήτευση». Ἡ ἀναζήτησιν τοῦ «ὕλικου πού δέν ὑπάρχει», δηλαδή τελικά τῆς εὐτυχίας, τῆς ἐσωτερικῆς γαλήνης ἢ ὅ,τι ἄλλο θέλει ὁ καθένας, δέν εἶναι μάταιη, μοιάζει νά λέει ἡ Ζέγκερς. Ὅχι γιατί ἦταν ὑπεραιοδόξη, οὔτε ρομαντικὴ ἀλλά γιατί ἀγωνίστηκε λυσσαλέα καί ἡ ἴδια γιά αὐτὸ πού θεωροῦσε «δικὸ της μπλέ». Ἐξἄλλου «[...] στό τέλος βρίσκει κανεὶς αὐτὸ πού τοῦ ἀνήκει». Ἐρώτημα ἀνοιχτὸ τὸ τί τοῦ ἀνήκει.

Μαρίνα Κόντη

1. Τὸ βιβλίο αὐτὸ γυρίστηκε καί σέ ταινία τὸ 1944 ἀπὸ τὸν Φρέντ Τσίνεμαν.

2. Anna Seghers, ὀ.π., σελ. 117, ἀναφέρεται στό ἐπίμετρο τῆς Ἑλέν Ρουσέλ, ὑπόσημ. 1.

3. Μικρὸ μπάρ μέ ποτὰ.

4. Ἡ Hélène Roussel διδάσκει γερμανικὴ ἱστορία καί λογοτεχνία στό Πανεπιστήμιο τῆς Βενουέν στό Παρίσι.